

ДИЈАНА, РИМСКА И АУТОХТОНА БОГИЊА

**ДИЈАНИН КУЛТ У ПРОВИНЦИЈАМА
ЦЕНТРАЛНОГ И ЗАПАДНОГ БАЛКАНА**

Institute of Archaeology

Monographies N° 63

BOJANA PLEMIĆ

**ROMAN AND
AUTOCHTHONOUS
GODDESS**

**DIANA'S CULT IN THE PROVINCES OF
WESTERN AND CENTRAL BALKANS**

Belgrade
2017

Археолошки институт

Посебна издања бр. 63

БОЈАНА ПЛЕМИЋ

**ДИЈАНА, РИМСКА И
АУТОХТОНА БОГИЊА**

ДИЈАНИН КУЛТ У ПРОВИНЦИЈАМА
ЦЕНТРАЛНОГ И ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Београд
2017

Издавач
Археолошки институт, Београд

За издавача
Миомир Кораћ

Рецензенти
Ивана Поповић
Надежда Гавриловић Витас
Александра Николоска

Лектура
Ана Петровић

Превод
Милица Тапавички-Илић

Техничка припрема
војислав филиповић

Штампа
Галаксија, Ниш

Тираж
100

Publisher
Institute of Archaeology, Belgrade

For publisher
Miomir Korać

Peer reviewers
Ivana Popović
Nadežda Gavrilović Vitas
Aleksandra Nikoloska

Proofreading
Ana Petrović

Translation
Milica Tapavički-Ilić

Typesetting
vojislav filipović

Printed by
Galaksija, Niš

Printed in
100

* Монографија *Дијана, римска и аутохтона богиња. Дијанин култ у провинцијама Централног и Западног Балкана* резултат је рада на пројекту „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије“ (ев. бр. 177007) Министарства просвете и науке Републике Србије.

ISBN 978-86-6439-012-5

САДРЖАЈ

УВОД.....	7
I БОГИЊА ДИЈАНА У МИТОЛОГИЈИ И УМЕТНОСТИ	
1.1. Култ.....	11
1.2. Иконографија.....	16
II АРТЕМИДА, ДИЈАНА И ЊЕНЕ ХИПОСТАЗЕ У ПРОВИНЦИЈАМА ЦЕНТРАЛНОГ И ЗАПАДНОГ БАЛКАНА	
2.1. Артемида.....	21
2.1.1. Споменици.....	21
2.1.2. Природа Артемидиног култа.....	25
2.2. Дијана.....	26
2.2.1. Топоними, храмови и светилишта.....	26
2.2.2. Покретни налази.....	29
2.2.3. Налази Хекатиног култа.....	36
2.2.4. Распрострањеност култа.....	39
2.2.5. Функције божанства.....	46
2.2.6. Дедиканти.....	49
III ИКОНОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	
3.1. Грчко-римски тип.....	51
3.2. Аутохтоне ликовне одлике.....	57
3.3. Проблеми синкретизма.....	63
3.3.1. Дијана као лунарно божанство.....	63
3.3.2. Дијана-Немеза.....	65
3.3.3. Дијана и аутохтоне богиње.....	66
IV ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: Римска или аутохтона богиња?.....	69
КАТАЛОГ.....	73
Артемида.....	75
Дијана.....	79
Хеката.....	122
ТАБЛЕ.....	129
SUMMARY.....	149
БИБЛИОГРАФИЈА.....	157
Скраћенице.....	158
Библиографија.....	159
ИНДЕКС.....	178
ИЛУСТРАЦИЈЕ.....	183

Ова књига представља измењен и допуњен текст докторске дисертације *Дијанин култ на простору римских провинција Горње Мезије, Доње Паноније и Далмације*, одбрањене априла 2012. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред комисијом у саставу др Ивана Поповић, научни саветник Археолошког института у Београду, др Ивана Кузмановић-Нововић, доцент Филозофског факултета у Београду, и ментор др Јелена Ердељан, доцент Филозофског факултета у Београду. Посебну захвалност дугујем др Ивани Поповић и др Адаму Црнобрњи за корисне сугестије које су се односиле на припрему текста за штампу. Такође, срдечно се захваљујем и колегама из музеја који су ми омогућили публикавање материјала из њихових збирки: Слободану Дрчи и Весни Црноглавац из Народног музеја у Нишу, Радовану Петровићу из Завичајног музеја у Јагодини, Драгану Јацановићу и Теодори Бранковић из Народног музеја у Пожаревцу, Велибору Катићу из Музеја у Младеновцу, Јасни Давидовић из Музеја Срема и Александри Гојгић из Народног музеја у Чачку.

УВОД

Услед неједнаког аутохтоног развоја, као и изложености утицајима грчко-римске културе, током првих векова римске доминације на простору централног и западног Балкана дошло је до формирања специфичне култне слике. О њој сведоче импортовани религиозни споменици, као и они настали према усвојеним ликовним узорима у провинцијским радионицама, док се у одређеним случајевима јављају и локалне интерпретације тј. *interpretatio romana* домаћих божанстава. Управо је сагледавање тако различитих налаза култа богиње Дијане у римским провинцијама које су се простирале на овом подручју представљало и предмет овде спроведеног истраживања. Ради се о богато заступљеном култу присутном кроз велики број споменика, пре свега вотивних рељефа и скулптура, затим кроз епиграфски материјал, накит, утилитарне предмете и новац, као и неколико храмова.

Једна од полазних одредница у проучавању било је мишљење изнето у ранијој литератури, које наглашава важност богиње Дијане на поменутих подручјима, као и могућност да она представља епихорски сакрални хоризонт на централнобалканском простору, односно *interpretatio romana* локалног божанства природе.¹ Стога је посебна пажња посвећена одређеним богињиним епитетима, као и детаљима иконографије који нису карактеристични за њене класичне представе, сведочећи њену аутохтону природу.

С друге стране, интезивнија романизација поменутих простора доприноси и све распрострањенијим приказима богиње заснованим на иконографији Артемиде у лову. Развој тако препознатљивих ликовних представа, популарних у читавом Царству, везује се за усвајање изворних функција односно официјелног карактера култа, који је представљао исказ поштовања империјалних вредности и оданости цару. Почев од доба Хадријана, који се одрекао ратовања, лов постаје главна забава војске и високих државних службеника, којом се доказују врлине (*virtus*), а побожност (*pietas*) изражава кроз поштовање божанстава лова, првенствено богиње Дијане. Велики број споменика из наших провинција илуструје управо овај аспект Дијаниног култа, сведочећи, уз епитет *Augusta*, њен официјелни римски карактер. Одатле произилази и њена функција заштитнице среброносних рудника и рудара, заснована на уверењу Римљана да одређени богови штите поједине метале, везујући Дијану за сребро. То потврђује и мноштво епиграфских сведочанстава из рудних области на подручју Далмације и Горње Мезије.²

¹ Јовановић 2003а, 16–19; 2007, 31.

² Племић 2011б.

Сходно томе да је у римској митологији Дијана поистовећивана са Хекатом и Луном,³ разматрани су и споменици њиховог иконографског круга. Имајући у виду да се ликовни елементи Лунине представе, пре свега симбол полумесеца, често јављају на приказима различитих женских божанстава, овом приликом смо се, кроз примере који се доводе у директну везу са Дијаном, осврнули на проблематику њиховог култ-ног синкретизма на нашим просторима.⁴ С друге стране, Хеката се много експлицитније повезује са Дијаном, па се тако на неким споменицима јавља епитет *Trivia*, који означава господарицу путева и раскршћа, карактеристичан за обе богиње. Стога је она третирана кроз контекст Дијанине хипостазе и укључена у општу анализу култа.

Споменици су евидентирани и проучавани на територији римских провинција Горње Мезије (*Moesia Superior*), Доње Паноније (*Pannonia Inferior*) и Далмације (*Dalmatia*), које су, у мањој или већој мери, заузиле простор централног и западног Балкана. Оне се данас поклапају са подручјем Србије, Црне Горе, Хрватске, Босне и Херцеговине, а у мањем обиму и Македоније, Мађарске и северозападне Бугарске. Време изучавања јесте период од касног I до раног IV века, као хронолошки оквир датовања већине евидентираних споменика. Комплексност је проучавању давала и сложена етничка структура, састављена од илирске, келтске и трачке компоненте као претходнице римским освајањима. Илирска племена била су доминантна у југоисточним деловима провинције Доње Паноније, као и на тлу Далмације и Дарданије. Трачка компонента доминирала је у североисточним деловима Горње Мезије, где су живели Мези, док су у њеном централном делу преовладавали Келти, пре свега племе Скордиска, што важи и за југозападне делове Доње Паноније.⁵

Такође, ове провинције је карактерисао и различит процес романизације, који се најпре одиграо у приобалном делу Далмације. Римљани су веома рано ступили у дипломатске и трговачке односе са градовима на обали Јадранског мора, штитећи тако грчке насеобине и насеља унутар илирских земаља. Утицаји Римљана и њихове културе повећавају се током периода римско-илирских ратова, да би коначно током II века п. н. е., са губитком самосталности илирских племена, велике групе римских трговаца и аристократије населиле значајније центре у овим областима. Заједно са ранијим грчким емигрантима и са донекле хеленизованим локалним становништвом они су утрли пут брзој романизацији овог тла, што потврђује и податак да су у периоду владавине Августа, када су илирске земље коначно припојене Римском царству, приобални градови добили статус колонија.⁶

Романизација осталих области нашег проучавања ишла је неједнаким током. У Доњој Панонији, она се делимично одвијала под утицајем Норика и Италије, захваљујући којима је Горња Панонија била у великој мери романизована. Међутим, овај

³ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 114.

⁴ Реч је о споменицима код којих је у склопу класичне Дијанине представе уочена појава лунарних симбола са циљем нагласка целестијалног аспекта божанства. С друге стране, изоставили смо анализу осталих споменика који се на нашим просторима доводе у везу са Луном, а посредно и с Артемидом/Дијаном, стога што њихов највећи фонд чине вотивне плочице које припадају тзв. култу подунавских коњаника, чији је сакрални стожер према неким ауторима управо богиња Луна (Zotović 1998; Јовановић 2007, 41–49). Сходно томе да је реч о једном од тумачења везаних за култ који је још увек непотпуно разјашњен, сматрали смо да ова проблематика захтева посебно сагледавање ван контекста наше теме.

⁵ Cook et al. 1954, 540; Stipčević 1989, 28.

⁶ Rostovtzeff 1957, 238–239; Stipčević 1989, 51–58.

процес су знатно успоравали контакти са планинским појасом Далмације, где је високо развијена римска култура са приморја спорије продираола, као и близина Горње Мезије и области грчко-трачког утицаја.⁷ С друге стране, у Горњој Мезији је до нешто интензивније романизације дошло тек са развојем градова, док се паралелно овде одвијало и досељавање становника из других делова Царства.⁸ Такође, у складу са својим географским положајем, ова провинција била је изложена и трачком утицају, који је долазио с истока, као и утицају хеленистичке културе, која се преко Македоније ширила на јужне области. Ипак, на подручју Доње Паноније и Горње Мезије романизација је првенствено била везана за градске центре, углавном као војна седишта, док је локално становништво у великој мери успело да задржи сопствене обичаје и културу.⁹

Овако специфичне околности преплитања римске с аутохоном културом условиле су појаву карактеристичних културних споменика, који су, заједно с онима који представљају израз официјелне римске уметности, евидентирани у посебном каталошком прегледу ове књиге. Ради лакшег сагледавања, Каталог је подељен на три дела, у којима су одвојено изложени налази Артемидиног, Дијаниног и Хекатиног култа. Материјал је сортиран по врстама, па се тако издвајају монументална пластика (скулптура или њени фрагменти у природној величини), затим статуете (мермерне и бронзане), вотивни рељефи, епиграфски споменици, накит, утилитарни предмети и новац. Излагање је у територијалном смислу извршено за читаво подручје у целисти, хронолошким редом почев од налаза из Доње Паноније, затим Горње Мезије и Далмације, од севера ка југу.

Целокупан материјал је посматран најпре у циљу утврђивања уобичајеног иконографског типа или специфичности које указују на аутохтоне интерпретације култа. Кроз компаративни приступ, где је пажња била усмерена на одговарајуће аналогije у осталим деловима Римског царства, грађа се сагледала у једном ширем контексту, као покушај да се уоче доминантни утицаји у уметности провинција које су географска одредница овог рада. Додатно, анализа се вршила и разматрањем квалитета материјала и израде, места налазка или порекла налаза где је то било могуће. Проучавање овако разнородне грађе између осталог захтевало је и епиграфску анализу, која открива податке о епитетима односно функцијама богиње, као и њеним културним заједницама са другим божанствима.

Једно од уводних поглавља посвећено је Артемидином култу на територији изучавања, имајући у виду да је Дијана своје функције и иконографију преузела од ове грчке богиње. Стога је било неопходно сагледати распрострањеност њених споменика, као евентуално старији слој који претходи Дијаниним, али и паралелну појаву присутну у римско доба. Она се заснива на културним функцијама другачијим од италске богиње, односно посветама божанству на грчком језику, углавном од стране досељеника из хеленизираних области.

⁷ Cook et al. 1954, 549–550.

⁸ О томе сведоче бројни натписи скупљени у свим томовима едиције *IMS (Inscriptions de la Mésie Supérieure)*, где су, поред имена илирског и трачког порекла, забележени дедиканти чија имена указују на становнике пореклом из различитих области Царства.

⁹ Rostovtzeff 1957, 246; Brukner i dr. 1978.

Главна пажња у изучавању посвећена је карактеристикама Дијаниног култа, датим у засебним поглављима. Њени топоними и храмови указују на доминантност овог божанства у појединим областима. Даље, дат је осврт на покретне налазе Дијаниног и Хекатиног култа, а затим је извршена анализа природе и распрострањености култа са картографским прегледом. Посебно поглавље посвећено је дедикантима, где се пажња обратила на њихово порекло и социјални статус, који откривају како је и међу којим сталежом богиња била поштована.

Као предмет нашег највећег интересовања издвојила се иконографија, која је посебно разматрана у опширном поглављу. Анализирани су различити типови ликовних представа богиње, почев од класичних до аутохтоних интерпретација, све до специфичних варијанти синкретистичких приказа.

У завршним разматрањима сумирани су сви резултати истраживања, односно уочене карактеристике Дијаниног култа са појединачних територија провинција, са тежњом да се посматрају њихове особености и заједничке црте у оквиру целокупног подручја које обухватају Горња Мезија, Доња Панонија и Далмација. У таквом контексту, постигнути резултати сагледани су с идејом разумевања генералних особина култа: порекла, распрострањености, доминантних утицаја, функција и значења, као и уобичајених иконографских типова на читавом том простору.

Поред богатог археолошког материјала и значајне епиграфске грађе, важност теме којом смо се овде бавили наглашава и чињеница да у досадашњој литератури није било целовите синтезе о Дијанином култу на територији римских провинција Горње Мезије, Доње Паноније и Далмације, односно простору централног и западног Балкана. Рани радови који су се бавили култном тематиком углавном се односе на пуко евидентирање споменика, без значајнијег осврта на иконографску, односно иконолошку анализу. Са напретком истраживања, појављују се радови који су се бавили општим прегледом култова појединих области, док се неколицина краћих студија односи на конкретне проблеме везане за Дијанин култ. Међутим, осим у оквиру прегледа споменика одређених подручја, првенствено Босне и Херцеговине као територије Делмата, а делимично и области југоисточне Србије, уочава се недостатак систематског прилаза у изучавању овако обимне и хетерогене грађе.

Коначно, ова књига имала је за циљ да на једном месту изврши преглед познатих Дијаниних споменика, односно да путем њихове иконографске анализе и синтетичког сагледавања да свој скромни допринос бољем разумевању општег развоја провинцијалне уметности, као и аутохтоне баштине проучавних простора. Такође, надамо се да смо упутили и на нека додатна сазнања о становништву, односно његовим специфичним веровањима током периода римске доминације, расветљавајући тако барем мали део прошлости и животних обичаја овога тла.

I БОГИЊА ДИЈАНА У МИТОЛОГИЈИ И УМЕТНОСТИ

1.1. Култ

Римска Дијана је у највећој мери повезана са грчком Артемидом, с обзиром на чињеницу да је већину својих функција, као и стандардну иконографију, преузела од ове богиње. Овај процес одиграо се захваљујући томе што је италска Дијана веома рано хеленизована и већ 399. године п. н. е. поистовећена са Артемидом у званичном римском култу.¹⁰

Богиња Артемиде (Ἄρτεμις) представљала је једно од најважнијих женских божанстава у грчком пантеону. Њено име, распрострањеност култа и његове манифестације, које су често попримале некарактеристичне форме за грчке обреде, указују да ова богиња вероватно није била оригинално грчког порекла.¹¹

Артемиде је кћи бога Зевса и титанке Лето, а сестра је близнакиња бога Аполона. Управо се с Аполоном она често појављује у различитим митовима, док је заједно с осталим олимписким боговима учествовала у борби са гигантима. Од оца Зевса Артемиде је измолила вечно девичанство, друштво нимфи вршњакиња, као и лук и стреле. Златни лук и тоболац за стреле исковали су јој киклопи, а у Аркадији јој је Пан поклатио ловачке псе. Возила се кочијама у које су били упрегнути јелени, а своју прву бакљу од боровине запалила је жишком дрвета које је погодио гром.¹² Управо су наведени елементи главни показатељи природе овог божанства, као и детаљи који ће постати препознатљиви атрибути њене иконографије: лук, стрела, тоболац, бакље и култне животиње, првенствено јелен и пси.

Лик Артемиде настао је сажимањем различитих божанстава и демона природе. Њена повезаност са дивљим зверима, као и ловом, највероватније води порекло од минојске богиње познате као Господарица дивљих ствари – Πότνια θηρών. Томе у прилог говори чињеница да је Бритомартис, једна од најпознатијих Артемидиних нимфи-протиља, била критска богиња, великог локалног значаја.¹³

¹⁰ Култ арицијске Дијане пренео је у Рим још у VI веку п. н. е. краљ Сервије Тулије, који јој је подигао први храм на Авентину. Ова авентинска Дијана сматрана је заштитницом латинског савеза и на великом лектистернију 399. године п. н. е. поистовећена је с Артемидом. За укључивање грчких култова у римску религију пресудан значај имало је преузимање грчких пророчанстава, тзв. Сибилских књига током V века п. н. е., да би се коначно изједначавање грчких и римских божанстава одиграло 217. године п. н. е. на великом лектистернију приређеном у част 12 највиших богова, међу којима се налазила и Дијана (Livius 1823, I–XLV; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 113–114; Цермановић-Кузмановић и Срејовић 1992, 468–472).

¹¹ Rose 1965, 112–113; Roscher 1993, 558–559.

¹² Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 53–54.

¹³ Rose 1965, 113, 117.

У историјско доба Артемида је представљала божанство које је господарило животињама и слободном, дивљом природом. Њено девичанство је симболично указивало не само на нетакнуту природу већ и ритуалну чистоту, која је од давнина представљала обавезу свих оних који су одлазили у лов.¹⁴ Артемидина најстарија светишта подизана су крај извора и на обалама река, односно на местима богатим вегетацијом и животињским светом. Та првобитна повезаност божанства са вегетацијом очувала се у великом броју њених надимака, попут *Karyatis*, *Lygodesma*, *Korythalia* и другим. О њеној функцији господарице животиња јасно сведочи култ Артемиде Лафрије, којој су на великој ломачи жртвоване дивље и питоме животиње. Поред животиња, често првенаца из стада, али и првих плодова са поља, приношене су јој људске жртве у архаичним обредима одржаваним у Спарти и Браурону.¹⁵

Из њене функције господарице дивљих звери, која се старала и о младунцима, проистекла је заштитна улога свега што је младо, првенствено деце. Богиња као таква била је позната под именима Ејлејтија и Лохија, те су је жене призивале приликом порођаја да им помогне. У склопу ове функције Артемиде, познато је још једно њено име, *Куротропос*, она која доји децу.¹⁶

Под утицајем различитих филозофских спекулација, а првенствено повезаности са Хекатом, Артемида је од V века п. н. е. поистовећена са Селеном, богињом месеца, божанством које се такође односи на аспект плодности и бујања вегетације.¹⁷ Веома је блиска и својим пратиљама, првенствено нимфама Бритомартис и Калисто, али и Ифигенији, које често преузимају њене функције и постају предмети засебних, углавном локалних култова.¹⁸

На Артемидино страно порекло упућује велики број архаичних ритуала везаних за њен култ, али и поистовећивање са варварским божанствима, као што је богиња из тауридског Херсона, затим Ма или трачка Бендида, односно старим богињама плодности попут Велике мајке (*Magna Mater*). Када је реч о грчким божанствима, она се најчешће поистовећује са Хекатом, која је по једној верзији мита заправо била кћи Астерије, сестре њене мајке Лето.¹⁹

Хеката (Ἑκάτη) је представљала божанство различитих функција, међу којима се најзначајније паралеле с Артемидом огледају у функцији хранитељице младежи, као и вези са месецом, односно плодношћу жена. Међутим, она је имала наглашен хтонски карактер и била је повезана са подземним светом, као господарица душа и кључарка Хадових капија. Њена омиљена станишта била су раскршћа, где су јој подизани жртвеници и постављане култне статуе, а представљала је и заштитницу целокупне магије. Као што је проузроковала разна зла, болести и лудило, тако их је и отклањала. У складу са тим, испред кућа или поред огњишта подизани су јој жртвеници како би штитила породицу од непријатељских сила. Слично као и Артемида, везује се за трачку Бендиду и Велику мајку, а касније Дијану.²⁰

¹⁴ Chevalier and Gheerbrant 2003, 357–358.

¹⁵ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 54.

¹⁶ Roscher 1993, 569, 572–573.

¹⁷ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 378.

¹⁸ Rose 1965, 116–117, 119.

¹⁹ Ibid., 121.

²⁰ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 449–450.

Артемидин култ био је распрострањен у читавом грчком свету, где су јој приликом разних прослава често посвећивани ритуали са маскирањем. На Пелопонезу, као и у јужној Италији, приређиване су игре са веселим буколичким песмама и ношењем венаца и јеленских рогова на глави. У Спарти су током обредних игара коришћене маске које су представљале старе и ружне жене. У историјско доба, у Олимпији, Атини и Милету, поштована је као богиња политичких скупова.²¹ На Атици, у месту Браурону, још у VIII веку п. н. е. потврђене су култне активности, а сам храм посвећен овој богињи подигнут је у V веку п. н. е. на месту старијег храма из архајског доба.²² Једна од многих митолошких прича везаних за култ Артемиде у Браурону, као оснивача овог светилишта помиње Ифигенију, Агамемнонову ћерку, која је то учинила по налогу богиње Атине.²³ Овде је богиња поштована као велика медведица, првенствено заштитница жена и рађања, у чију част су извођене ритуалне процесије у којима су девојке биле огрнуте медвеђом кожом.²⁴

Једно од најзначајнијих светилишта и култних места Артемиде био је храм у Ефесу. Њен оригинални карактер, који упућује на древна божанства плодности, овде је био веома изражен, а сам култ се доста разликовао од Артемидиног у Грчкој.²⁵ По древним списима, оснивање првобитног храма у Ефесу везано је за Амазонке, којима је Артемида била посебно наклоњена. Култ је заправо био под утицајем различитих веровања пореклом са малоазијског тла, али и значајне повезаности са Кибелом.²⁶

Храм у Ефесу окупљао је поклонике из различитих и удаљених крајева. Овде је обожавана култна статуа Артемиде са великим бројем дојки или јаја, како их различити аутори интерпретирају. Она су највероватније представљала симболе плодности, док постоје и тумачења да заправо приказују одсечене тестисе жртвованих бикова.²⁷ Култу Артемиде Ефеске служиле су свештенице које су називане *melissae* (пчеле), те је тако пчела представљала њену свету животињу.²⁸ С друге стране, према мишљењима појединих аутора, Артемида Ефеска имала је и заштитнички аспект као чуварка града Ефеса, штитећи његове становнике и доносећи им здравље, сигурност и срећу.²⁹ Снажан утицај овог култа пренео се и до Рима, где се рефлектовао у појединим особинама Дијаниног култа.

Римска богиња Дијана (*Diana*), представљала је старо италско божанство плодности, материнства и дивљачи. Њено име потиче од индоевропског корена *di*, у значењу „сијати“, па тако она заједно са Јупитером, Јуноном, Јанусом и Јаном, представља божанства небеске светлости.³⁰ Одатле је проистекла и њена поистовећеност са богињом месеца Луном, што нам јасно указује на грчку паралелу Артемида – Селена. Такође, исто као Артемида, Дијана се поистовећује и са Хекатом.³¹

²¹ Ibid., 54–55.

²² Archaeological site of Brauron.

²³ Stinton 1976, 11–13.

²⁴ Blundell and Williamson 1998, 33.

²⁵ Rose 1965, 113.

²⁶ Strelan 1996, 91.

²⁷ Bammer 1990, 153; Fleischer 1992.

²⁸ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 55; Roscher 1993, 591.

²⁹ Callimachus, Hymnus in Dianam (2000), 237–258; Farnell 1977, 481, 488; Oster 1990, 1722–1723; Lesser 46–47.

³⁰ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 113; Roscher 1993, 1002.

³¹ У том контексту занимљиви су новчићи пореклом из гаја у Арицији, где је богиња, тзв. Дијана *Nemorensis*, приказана с три различита тела и лика, од којих средишња фигура представља Хекату (Alfoldi A. 1960; Beard et al. 2004a, 15).

Дијанин култ био је поштован широм италског тла и доста рано је пренет у Рим. У доба владавине етрурских краљева нагли успон града Рима приморао је све Латине да се вежу за овај центар, који је – било склапањем мирољубивих уговора, било војном силом – вршио све снажнији притисак на суседне области. То је доба када долази до религиозних реформи, које се манифестују изградњом Капитолског храма, сакупљањем грчких пророчанстава (тзв. Сибилских књига), увођењем свечаних игара и церемоније тријумфа, као и изградњом Дијаниног храма на Авентину.³²

Изградња Дијаниног храма и преношење култа из Ариције одиграли су се у доба владавине шестог краља Рима Сервија Тулија (578–535. године п. н. е.).³³ Могуће је да се овде заправо радило о једном политичком потезу, који је требало да успостави неку врсту култног ривала Дијанином светилишту у Арицији, односно да истакне коначну превласт Рима као политичког центра међу Латинима. То потврђује чињеница да је новоизграђени храм постао сакрално седиште латинских савезничких градова. У старијој литератури се доста расправљало о избору богиње Дијане као заштитнице овог савеза. По неким мишљењима избор ове богиње био је случајан, мада то вероватно није оправдана претпоставка с обзиром да је њен култ у Арицији био један од најзначајнијих на италском тлу. Једно од реалних објашњења понудили су аутори који су повезали богињу порођаја и плодности са заштитницом савеза, односно целокупне заједнице, која је морала да брине не само о војним успесима већ и о репродукцији и увећавању друштва.³⁴

Годишњица посвећивања Дијаниног авентинског храма сматрана је празником робова јер је ова богиња била посебно поштована међу њима и, уопште, нижим слојевима грађана, којима су њени храмови представљали уточиште. Поред политичког аспекта, у римском култу Дијана је имала и улогу заштитнице жена, што потврђује чињеница да су у њен храм, који се налазио између Виминала и Есквилина, имале приступ само жене.³⁵ О томе, као и о већ поменутој хеленизацији Дијане, сведочи и податак да је у авентинском храму њена култна статуа била урађена по узору на Ефеску Артемиду.³⁶

Римска Дијана била је поштована и у заједници са другим божанствима. Тако је у Лавинијуму, у близини језера Неми, основано удружење слободних грађана и робова које је поштовало Дијану заједно са Антинојем, преминулим Хадријановим миљеником, који је по смрти доживео апотеозу.³⁷ Поклоници овог култа свечано су празновали шест пута годишње, на дане рођендана Антиноја и Дијане, као и на дане рођења истакнутих локалних чланова заједнице, када су вршене обредне радње и приношене жртве. Чланови овог удружења плаћали су месечно данак, који је требало да им обезбеди прописну сахрану, чак и ако се задеси да им смрт дође далеко од њихове куће. Тако је ово удружење имало карактер некаквог погребног друштва, али сама богиња Дијана није имала никакве функције у фунерарном култу.

³² Livius 1823, I–XLV; Цермановић-Кузмановић и Срејовић 1992, 469.

³³ У науци је било доста полемике о томе да ли је Дијанин култ био старији у Арицији или у Риму, иако је данас генерално прихваћено да је пренет из Ариције у Рим (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 381; Beard et al. 2004a, 3; 2004b, 16–17).

³⁴ Hänninen 2000, 45.

³⁵ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 114.

³⁶ Roscher 1993, 1010.

³⁷ Turcan 2001, 152; Beard et al. 2004a, 272–273, 287; 2004b, 292.

С обзиром да је Дијана доста рано хеленизована, односно поистовећена са Артемидом у Риму, о првобитним функцијама италске Дијане могуће је нешто више закључити из култних манифестација ван Рима. Она је поштована у Кампанији, у близини Капуе, као господарица шуме и заштитница лова, под именом Дијана Тифатина.³⁸ Међутим, њено најпознатије светиште налазило се у већ поменутој Арицији, поред малог језера Неми, тридесетак километара удаљено од града Рима. Овај свети гај био је једно од најпопуларнијих култних места на италском тлу, а Дијанин храм међу богатијим светиштима, где се њен празник славио 13. августа сваке године.³⁹ Ту су практиковани различити обичаји и ритуали, сходно разноврсним функцијама саме богиње, као део италске културе, која је била под великим утицајем филозофских школа и светишта Магна Греције.⁴⁰

О култу у Арицији старао се свештеник који је уживао изузетно поштовање и називао се краљ шуме, *Rex Nemorensis*. За ову свештеничку дужност везана је посебна легенда: онај ко је вршио ту функцију читав живот морао је бити на опрезу и спреман за борбу. Своје време свештеник је непрестано проводио поред светог дрвета, које је чувао јер је његов наследник морао убрати једну грану са тог дрвета, а затим и убити свог претходника.⁴¹ За овај сурови обичај објашњење лежи у поистовећивању арицијске Дијане са тауридском Артемидом, којој су приношене људске жртве. У оквиру култа арицијске Дијане, био је веома поштован и Вирбије, који је вероватно био њен први свештеник, а касније је поистовећиван и са Хиполитом.

У језеру Неми, као главном средишту светог гаја, пронађени су бројни остаци заветних дарова. Ради се о вулвама, фалусима и статуетама жена које доје децу. Овакви вотивни дарови указују да је и арицијска Дијана била заштитница жена. Њена наклоност ка породилјама и дојиљама такође открива блиску повезаност са поменутим Артемидиним именима Ејлејтија, односно Лохија, као и Куротропос. Међутим, археолошки материјал из арицијског светишта садржи поред женских и мушке вотивне статуете, као и посвете са мушким именима, почев од оних из редова најнижих слојева, па до аристократских и политичких кругова. Стога је овде највероватније током републиканског и царског периода Дијана сматрана за заштитницу целокупног друштва.⁴²

Такође, Арицијска Дијана имала је и наглашено ијатрички карактер. Поред поменутих заветних дарова, у њеном светишту забележени су и остаци фигурина од теста (*taninae*), који су поспешивали ову богињину функцију, што додатно сведоче археолошки остаци купатила, као и други материјал везан за обављање ритуалне праксе посвећене излечењу болесних.⁴³

За разлику од Рима и Ариције, где је Дијана имала политички аспект, затим наглашену функцију заштитнице жена, односно породилја и деце, као и ијатрички ка-

³⁸ Beard et al. 2004a, 369.

³⁹ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 114.

⁴⁰ Green 2007, 87, 109.

⁴¹ Ова легенда представљала је непосредну инспирацију за настајак чувене студије о магији и религији сер Џејмса Фрејзера под именом „Златна грана“. Само име књиге управо асоцира на грану светог дрвета које је чувао арицијски краљ шуме (Frejzer 2003).

⁴² Hänninen 2000, 45–50.

⁴³ Green 2007, 235–289.

рактер, у чему препознајемо битне Артемидине функције и архетип старих женских божанстава плодности,⁴⁴ у провинцијама је углавном поштована као богиња шуме и лова.⁴⁵ Заправо, под њеним именом поштоване су различите локалне богиње везане за природу, бујање вегетације, плодност земље и изобиље, па се у великом броју случајева ради о *interpretatio romana* аутохтоних божанстава.

1.2 Иконографија

Богиња Дијана, како је већ напоменуто, своју иконографију преузела је од грчке Артемиде. Попут других великих божанстава и она се најраније представљала у виду аниконичног дрвеног или каменог идола. Сходно томе, најстарија очувана статуа из VII века п. н. е., тзв. Никандрина Артемида из храма на Делосу, још увек је имала одлике дрвене скулптуре односно ксоанона (Сл. 1). У складу са рано установљеним функцијама богиње као господарице дивљих животиња, развила се њена иконографска представа са крилима, окружена дивљим зверима или птицама, на позногеометријским и коринтским вазама оријентализирајућег стила.⁴⁶ На тим приказима она је обучена у дорски пеплос, са распуштеном косом, а као таква била је посебно поштована под именом Ортија у великом светилишту надомак Спарте, одакле потичу њени бројни вотивни рељефи (Сл. 2, 3).

Развој стандардне Артемидине иконографије у погледу одеће и фризура јавља се нешто касније, на вазама строгог црвенофигуралног стила, где је богиња обучена у препознатљиви кратки хитон, с огртачем и косом скупљеном на потиљку, као и карактеристичним атрибутима, луком и стрелом (Сл. 4).⁴⁷ Према древним списима Хомера, Калимаха и Овидија, Артемида је имала златни лук и стрелу, захваљујући којима је носила епитет *Khryselakatos*.⁴⁸ Њима је ловила дивље звери, обрачунавала се са непријатељима, али исто тако могла је да донесе изненадне болести или смрт женама када би их погодила. Поменуто оружје било је њено омиљено, док се у списима, али и на раним ликовним представама, она понекад приказује и са копљем.

Бакље су такође један од Артемидиних атрибута, са којима се често представља у уметности класичног и хеленистичког периода, па се стога понекад тешко разликује од представа једноструке Хекате, тзв. типа *μνοπρόσωπος*.⁴⁹ Паусанија у свом Водичу кроз Грчку наводи неколико монументалних статуа Артемиде, која увек у једној руци држи бакљу, док су у другој лук или змија, у светилиштима у Аркадији, Боетији и Фокиди, од којих ону из Фокиде приписује Праксителу.⁵⁰

У списима древних писаца помињу се многе животиње и биљке које су биле

⁴⁴ О разноврсним аспектима и сложености природе богиња Артемиде и Дијане, почев од бронзаног доба све до неких модерних реинтерпретација, види: Hansen and Poulsen (eds.) 2009.

⁴⁵ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 114.

⁴⁶ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 55.

⁴⁷ Kahil 1992b, p. 560, no. 1382, 1385, 1378, 1391.

⁴⁸ Evelyn-White (tr.) 1914, Homeric Hymn 27 to Artemis; Callimachus, Hymn 3 to Artemis (2000), 5, 109, 111; Ovid, Metamorphoses (1998), 3.138.

⁴⁹ Sarian 1992, 1015.

⁵⁰ Pausanias 1977, 8.31.1, 9.19.6, 10.37.1.

посвећене овој богињи. Као најважније за развој иконографске представе издвајамо животиње пратиоце богиње, пса и јелена (кошуту), а затим вепра и медведа. Према Калимаху, бог Пан поклатио је Артемиди седам ловачких паса, који су били задужени да јој доносе плен, али и од којих је сваки имао своју специјалност у лову одређених звери. Јелен је био њена света животиња од најранијих времена, између осталог упрегнут и у богињину златну кочију (Сл. 5). Поштовање велике медведице везује се за локалне култове у Аркадији и на Атици, док је дивљи вепар такође био Артемидина култна животиња, сходно томе да је представљао једну од најопаснијих звери са којима су се ловци суочавали.

Артемидине митолошке представе доста су ретке у монументалној уметности и јављају се углавном на вазама, где се она најчешће приказује са својим братом Аполоном (Сл. 6), док је у борби са гигантима приказана на фризу ризнице Сифнијаца у Делфима.⁵¹ Међутим, један од најзаступљенијих митова био је онај о Актеону, тебанском јунаку, који је, затечен богињиним лепотом, посматрао Артемиду док се купала на шумском извору. Угледавши га, богиња га је сурово казнила и претворила у јелена, кога су растргли сопствени ловачки пси.⁵² Ова сцена обично је приказивала Артемиду која се купа, док су са стране биле слушкиње или нимфе, које придржавају застор и изливају воду. У зависности од композиције, у позадини или на крају сцене, представљао се Актеон како, сакривен иза стене, посматра обнажену девичанску богињу. У грчкој уметности била је омиљена сцена у којој Артемиди убија Актеона, позната из вазног сликарства (Сл. 7). Међутим, интересантно је да је овај мит био популаран током читавог римског периода, све до касноантичких представа у V веку, заступљен кроз примере фрескосликарства, рељефа и мозаика.⁵³ Божанство се на њима представља углавном у истом положају: на десној нози клечи, док на левој чучи, са левом руком испруженом у правцу гениталија и десном која може бити различито постављена (Сл. 8). Као иконографски узор типа Артемиде/Дијане која се купа највероватније је послужила статуа клечеће Афродите, рад Доидалсосу из Битиније.⁵⁴

Скулпторалне представе Артемиде у архајском и класичном периоду биле су мање заступљене, с обзиром да велики уметници попут Фидије нису вајали њен лик.⁵⁵ У класичном периоду она се представљала углавном у стојећем положају, са једном ногом благо савијеном у колену, док јој је друга била ослонац, у тзв. контрапосту. Била је обучена у кратки хитон, потпасан испод груди или у струку, као и дуги химатион, са фризуром раздвојеном по средини и скупљеном у ниску пунђу.⁵⁶ Понекад је преко груди имала пребачен ремен од тоболца са стрелама на леђима, док је у рукама различито држала лук, бакљу или малу животињу (Сл. 9). Поред њених ногу је најчешће приказиван пас.

Тек се од доба хеленизма афирмисао Артемидин препознатљиви лик, познат као тип *Chassaressa*,⁵⁷ односно богиње у лову, који ће постати њена најпопуларнија

⁵¹ Kahil 1992b, p. 556, no. 1338.

⁵² Roman and Roman 2010, 10–11.

⁵³ Kahil 1992b, p. 620, no. 328; Simon und Bauchhenss 1992, 836–837.

⁵⁴ Smith 1995, 80, fig. 102.

⁵⁵ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 55; Gavela 2006.

⁵⁶ Kahil 1992b, p. 454, no. 124–132.

⁵⁷ Daremberg et Saglio 1899, 144.

представа у ликовној уметности грчко-римског света.⁵⁸ Међутим, овај приказ није од самих почетака имао своје уобичајене карактеристике, на шта указују ране представе, оличене у радовима једног од највећих уметника хеленизма Пракситела. Он је израдио две Артемидине статуе, тзв. Артемиду Брауронију, намењену храму на атинској агори, а другу за светилиште у Мегари.⁵⁹ У оба случаја богиња је приказана статично, у дужој хаљини, што није одлика божанства које лови.⁶⁰ Ове скулптуре су имале брижљиво обрађене ликовне уобичајених праксителовских особина, односно заобљено и изразито нежно лице, префињеног, помало меланхоличног израза очију, због чега су биле доста копиране.⁶¹ Тако је Артемида Брауронија доживела своју најпознатију реплику у чувеној Дијани из Габија (Сл. 10), док је статуа из Мегаре позната по римској копији, тзв. Дрезденској Артемиди (Сл. 11).

Артемидина иконографија се полако развијала почев од Праксителових радова, преко дела других великих уметника, Скопаса, Тимотеја и Леохара, али се ипак сматра да је њен лик коначно афирмисао Леохар, према хеленистичком канону уобличеном у складу са епитетом 'Αγρότερη (Агротере), у значењу она која лови плен.⁶² Он је богињу као Агротеру отелотворио у скулптури која је безброј пута копирана у римској уметности, познатој по чувеној реплици тзв. Версајској Дијани.⁶³

Версајска Дијана (Сл. 12) моделована је као изразито витка и висока фигура, у покрету набијеном драмском напетости. Приказана је са тоболцем пуним стрела, окаченим о десно раме, док десном руком, савијеном у лакту, покушава да извуче стрелу. У левој руци је вероватно некада био лук, док на римској копији она њом придржава јелена за рогове, мада је у оригиналу уз њу вероватно био приказан пас.⁶⁴ Глава је окренута надесно, за разлику од тела, које се ослања на леву искорачену ногу. Оваква композиција повећава динамику покрета и дочарава брзину реакције богиње, која је изненада угледала плен. Фигура је обучена у кратку хаљину до колена, преко које је пребачен хитон, повезан у струку тканином огртача, који се спушта преко левог рамена, док покрет додатно наглашавају богати набори хаљине. На ногама носи отворене сандале, везане око чланака. Висина рељефа на овој скулптури указује да је њен оригинал највероватније био од бронзе.⁶⁵ Фризура богиње, моделована у богатим таласима, раздвојена је по средини, а на потиљку је скупљена у ниску пунђу, док спреда носи неку врсту дијадеме.

Описане карактеристике већином су дефинисале иконографски тип Артемиде/Дијане у лову.⁶⁶ Он ће се даље развијати уз неке варијације, али ће његове основне

⁵⁸ Kahil 1992b, p. 592–596, 600, 607–608, 614.

⁵⁹ Bieber 1967, 21.

⁶⁰ Праксител се највероватније угледао на Стронгилионову бронзану статуу Артемиде Сотере израђену за светилиште у Мегари, којом отпочиње младалачко приказивање богиње. Сличност са његовим каснијим радовима огледа се у томе што је ова скулптура још у доба антике приписивана самом Праксителу, уместо оригиналном аутору Стронгилиону (Pausanias 1977, 1.40.2.).

⁶¹ Stewart 1990, 177–179, T. 503, 505–508; Boardman 1995, 54, 76, fig. 26, 86.

⁶² Daremberg et Saglio 1899, 142–143.

⁶³ Нека мишљења су да се ова скулптура не може са сигурношћу приписати Леохару, јер се њена атрибуција заснива искључиво на стилским карактеристикама сличним са његовим другим радовима, а посебно чувеним Аполоном Белведере, који је можда био пар са Версајском Дијаном, види: Lippold 1950, 270, T. 98–2; Charbonneaux 1963, T. XXXVIII; Bieber 1967, 63, fig. 200–201; Smith 1995, 75, fig. 87.

⁶⁴ Rendić-Miočević A. 1981, 81.

⁶⁵ Cambi 2002b, 305.

⁶⁶ Simon und Bauchhenss 1992, 805–808.

одлике бити углавном задржане. Богиња се увек приказује у кратком хитону, који може бити потпасан испод груди или у струку, као и хаљини која сеже до колена, омогућавајући тако динамичан покрет. На ногама обично носи ловачке сандале или чизмице до колена (*embades, caligae*). Понекад је преко једног рамена спуштен огртач обмотан око струка, који се може јавити и док слободно лепрша у складу са покретом фигуре. На леђима носи тоболац са стрелама, а преко груди се са једног рамена спушта ремен који га придржава. Коса богиње је подељена по средини или зачешљана ка темену, прикупљена на потиљку у ниску пунђу. На глави се некад приказује дијадема, а веома је честа појава тзв. кробилоса (*krobylos*), пунђе налик на чвор-машну, обично на темени. Поред богиње приказује се пас као верни пратилац у лову, а нешто ређе јелен или кошута, који могу представљати и њен плен.

У оквиру иконографског типа Артемиде/Дијане у лову, разликује се неколико подтипова. Богиња се подједнако често представља у положају док једном руком вади стрелу из тоболца, а другом придржава лук (Сл. 13, 14), као и у положају док нишани плен (Сл. 15, 16). Нешто мање заступљен је подтип *elafebole*, где је богињина жртва јелен или кошута, као и онај на коме Артемиде/Дијана јаше јелена или срну.⁶⁷ У складу са поистовећивањем Артемиде/Дијане са богињом месеца Селеном/Луном, она се понекад приказује као класичан иконографски тип у лову, са лунарним симболом, најчешће полумесецом, на глави уместо дијадеме (Сл. 17, 18).

За Артемидине представе у ловачкој одећи карактеристично је и присуство бакљи, једне или две, без других уобичајених атрибута, па се стога она разликује од Хекате само по препознатљивој одећи. Овакви прикази познати су из вазног сликарства, са новца и рељефа.⁶⁸ Међутим, та иконографска поставка није уобичајена за Дијану у римској уметности, па стога овде неће бити предмет нашег већег интересовања. Такође, треба напоменути и то да иако је култна статуа Артемиде Ефеске послужила као узор Дијаниној статуи у храму на Авентину,⁶⁹ ово синкретистичко божанство није имало значајнијег утицаја на развој класичне Дијанине иконографије у римској уметности.

Сходно томе да је Дијана у провинцијама поштована као *interpretatio romana* домаћих божанстава шуме (природе) и лова, али и као оригинално римско божанство, њен популарни ловачки приказ с описаним подтипovima био је свакако најраспрострањенији, што нам потврђује и већина споменика нађених на тлу овом приликом изучаваних провинција.

⁶⁷ Kahil 1992b, p. 500, no. 674–689, p. 608, no. 144.

⁶⁸ Kahil 1992b, p. 479, no. 408, p. 481, no. 419, 425–429, no. 434–443, p. 483, no. 463, 470, p. 486, no. 506.

⁶⁹ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 114; Roscher 1993, 1010.

II АРТЕМИДА, ДИЈАНА И ЊЕНЕ ХИПОСТАЗЕ У ПРОВИНЦИЈАМА ЦЕНТРАЛНОГ И ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

2.1. АРТЕМИДА

2.1.1. Споменици

На основу евидентираних споменика богиње Артемиде на подручју Горње Мезије, Доње Паноније и Далмације, можемо потврдити мишљење из раније литературе да је њен култ у оквиру ових територија био распрострањен само у Далмацији и јужној Србији.⁷⁰ Малобројни споменици могу се поделити у две групе, хронолошки и територијално одвојене. Прву групу чине налази из Далмације, тачније са далматинских острва, који се датују у период од IV–II века п. н. е., представљајући споменике грчког становништва које је колонизирало ове области. У другу групу сврставамо углавном оне са југа Горње Мезије, датоване у период II–III века, настале највероватније под утицајем Артемидиног култа популарног у суседним провинцијама, Тракији и Македонији.

Споменике прве групе условило је оснивање грчких колонија на острвима Далмације током IV века п. н. е. Уз археолошки материјал и литерарни извори сведоче постојање насебина на Хвару (*Pharos*), Вису (*Issa*) и Корчули (*Korkyra Melaina*), одакле је кренуо грчки продор на копно, ка данашњим градовима Трогиру (*Tragurium*) и Сплиту (*Salona*).⁷¹ Такође, антички списи додатно говоре о поштовању Артемиде на овом подручју, па тако Аполоније Рођанин у својој Аргонаутици бележи податак да су острва Црес и Лошињ некада називана „Артемидина острва“, те да је овде у једном светом гају постојао њен храм.⁷²

У погледу налаза Артемидиног култа најзначајнија је колонија *Issa* на острву Вису, основана од стране Дораца са Сиракузе, који ће касније формирати градове на обали – Трагуријум, Епетиј и Салону. Ова колонија је представљала главни трговачки центар одакле су продукти јужне Италије пласирани у друге грчке насебине у овим крајевима, као и међу локално илирско становништво.⁷³ Овде су пронађена два најзначајнија споменика Артемидиног култа у Далмацији: бронзана глава богиње и вотивна плоча са посветом Артемиди Ферској.

⁷⁰ Марић 1933, 58.

⁷¹ Rendić-Miočević D. 1952.

⁷² Apollonius 1994–2004.

⁷³ Rendić-Miočević D. 1952, 27, 32–33.

Артемидина глава са Виса (кат. бр. 2, Т. I, 2), представља ремек-дело међу налазима које изучавамо. Висине је тек мало мање од природне и према стилским карактеристикама показује изузетну сличност са главом Версајске Дијане.⁷⁴ Ако се обе скулптуре посматрају у профилу, увиђају се идентичне одлике: ниско, равно чело и раван нос, мала уста са пуним уснама и шиљата брада, док се праменови косе, пунђа и место где је постављена дијадема, готово потпуно поклапају. Пошто је од Артемиде са Виса очувана само глава, на основу изложених подударности, можемо претпоставити да је њено тело било урађено по сличном обрасцу као и тело Версајске Дијане, те да су обе статуе имале заједнички прототип или су припадале једној од варијанти истог иконографског типа.

Исејска Артемида, за разлику од Версајске Дијане, представља грчки оригинал. На то нас упућује чињеница да је урађена у бронзи јер су Римљани обично радили копије грчких статуа у мермеру.⁷⁵ Да се ради о грчком оригиналу, говори податак да је слична Артемидина иконографија била приказана и на новцу са Виса. На једној од серија, представљена је женска глава на аверсу, док је на реверсу осмокрака звезда (кат. бр. 8). Иако је ова глава интерпретирана углавном као нимфа, фризура која приказује валовиту косу зачешљану ка темену и скупљену у ниску пунђу има доста сличности са фризуром бронзане Артемидине главе, па се може идентификовати као ова богиња.⁷⁶

Друга значајна потврда њеног култа на Вису, јесте вотивна плоча са посветом Артемиди Ферској (кат. бр. 4), данас нажалост изгубљена и позната само из литературе.⁷⁷ Богиња која се спомиње на овом натпису пореклом је из тесалског града Фера, на чијим новцима се представљала на коњу и са бакљом у руци, те је због тога опште-прихваћено да је била заштитница коњарства.⁷⁸ Међутим, у Феру је она првобитно називана Бримо, богиња смрти и доњег света, па се стога идентификовала са Хекатом, Персефоном или Артемидом. Њен култ је из Тесалије пренет у Атину, где је поштована под именом Артемида Ферска, те се у случају плоче са Виса највероватније ради о том божанству.⁷⁹ Интересантно је да се текст посвете може допунити именом дедиканта римског порекла *Drossos*. Могуће да је реч о неком италском трговцу, сходно томе да се они на Вису појављују од II века п. н. е., а посебно су били бројни пред крај републиканског периода.⁸⁰

Међу налазе Артемидиног култа из грчких колонија у Далмацији спадају и серије новца са краја IV и почетка III века п. н. е., коване у колонији *Pharos*. На овим серијама богиња младалачког лика са кробилосом на темену приказана је на аверсу, док је на реверсу представљена коза (кат. бр. 7). Артемида се веома често приказивала и на новцу краља Балеја, илирског владара о коме нема података у литерарним изворима, а чије је постојање потврђено само путем великих количина његовог новца нађених на Хвару и у Рисну. Пошто је грчка колонија на Хвару ковала сопствени новац, град вероватно није припадао Балеју, већ се присутност његовог новца овде објашњава раз-

⁷⁴ Cambi 2002b, 303–304.

⁷⁵ Ibid., 307.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Марић 1933, 59; Rendić-Miočević D. 1952, 35; Brunšmid 1998, 33.

⁷⁸ Brunšmid 1998, 33.

⁷⁹ Марић 1933, 59.

⁸⁰ Rendić-Miočević D. 1952, 35–36.

вијеном трговином са једном од претпоставки да је његова престоница била у Рисну.⁸¹ На овим серијама, аверс приказује краља коврцаве косе, док је на реверсу Артемида с препознатљивом иконографијом: обучена у кратки потпасани хитон и високе ловачке чизме, са бакљом у једној и два копља у другој руци, у искораку налево (кат. бр. 9, 10, Т. II, 10).

Коначно, у споменике прве групе убрајамо и стаклени амулет из Археолошког музеја у Сплиту (кат. бр. 6). На њему је богиња у дугој хаљини, са косом скупљеном на потиљку у ниску пунђу. У рукама држи бакље, док се с обе стране фигуре налази по једна кошута. Овакво приказивање карактерише Артемиду као божанство светла у ноћи и божанство природе.⁸² С обзиром да се овде ради о амунету насталом из калупа, лагани привезак био је лако преносива роба па је највероватније реч о импорту.

Друга група Артемидиних споменика ограничена је на области данашње јужне Србије. Један од споменика у пуној пластици јесте мермерна статуа природне величине са Градског поља у Нишу, којој није очувана глава и део руку од лакта ка шакама (кат. бр. 1, Т. I, 1). Скулптура је имала сепулкрални карактер јер је њен примарни положај био у оквиру неког фунерарног контекста, сходно томе да је место налаза на Градском пољу локација северне некрополе античког Наиса. Статуа се издваја по карактеристичној одећи, која није позната са других примера из Горње Мезије. Фигура је обучена у дугачки хитон, са дугим рукавима, преко кога је пребачен химатион, високо препасан широким појасом. Од појаса полазе два наставка која се завршавају ресама у висини колена, налик некој врсти прегаче. Најближе аналогije за овакву одећу налазе се у долини око средњег тока реке Струме на неколико надгробних стела. На њима је приказано слично обучено божанство, са бакљом и патером у рукама. Та богиња је идентификована као трачка Бендида, која је између осталог имала и функцију заштитнице умрлих, што се одлично уклапа у сепулкрални карактер статуе из Ниша.⁸³ Имајући у виду да се култ богиње Бендиде у Горњој Мезији може наслутити само у траговима,⁸⁴ оваква иконографија би се могла објаснити једино присуством трачког становништва у региону античког Наиса, што је и епиграфски посведочено.⁸⁵ Међутим, ова статуа типолошки подсећа и на хеленистичке статуе богиња у пеплосу, првенствено Артемидине. Сличну иконографску представу налазимо на једној вотивној икони из Левунова у Бугарској, на којој је ова богиња приказана са луком у левој руци, док је десна спуштена уз тело.⁸⁶

Сходно томе да се статуа са Градског поља у Нишу битно разликује од канонизираних култних слика Артемиде, али и Бендиде, највероватније је да је мајстор овде представио једно синкретистичко божанство. Кроз синтезу уобичајеног образа грчко-римске представе Артемиде/Дијане са елементима аутохтоне богиње, коју

⁸¹ Brunšmid 1998, 88–89.

⁸² Cambi 1980a, 91–92.

⁸³ Јовановић 1987, 84–85.

⁸⁴ Поред сребрне емблеме из Бара код Пожаревца (кат. бр. 102), где је приказано божанство које се највероватније може идентификовати као Бендида, у везу са њом се још доводи и златна огрлица састављена од делова у виду двоструког љиљана, Бендидиног цвета, која је нађена у гробу једне богате Трачанке код Улпијане (Јовановић 1987, 86).

⁸⁵ Petrović 1979, 34.

⁸⁶ Томовић 1991, 18.

је поштовало локално становништво трачког порекла, настала је представа која се може окарактерисати као Артемида-Бендида. Путем стилске анализе увиђа се одређена сличност у начину приказивања набора на одећи, затим наглашеној дводимензионалности, симетрији и фронталитету представе, са другим статуама из Ниша, попут Хигије из Клисуре и *Dea Dardanice*.⁸⁷ На основу тога, сматра се да су све три статуе настале у самом Наису, где је, поред каменорезачких радионица, од краја III века радио и значајан скулпторски атеље.⁸⁸

У Тракији је синкретистички карактер Артемиде/Дијане био јасно наглашен, па се претпоставља да је она тамо поштована као локално божанство, односно Бендида.⁸⁹ Међутим, у Горњој Мезији њено сажимање са домаћим божанствима није тако јасан процес, те статуа из Ниша представља јединствену синтезу на овом тлу, насталу вероватно под утицајем трачког етноса.

Постоји претпоставка да је под истим утицајем настао и вотивни рељеф из Осмакова код Беле Паланке (кат. бр. 3, Т. I, 3). На њему је приказана Артемида која јаше јелена или срну, што је једини налаз овог иконографског типа на територијама које изучавамо. Овакве представе, иако не уобичајене, забележене су на иконама из Тракије,⁹⁰ са најближим аналогијама из Пауталије⁹¹ и Габровског у Бугарској.⁹² Стога се рељеф из Осмакова такође третира као синкретистички приказ Артемиде и домаћег, трачког божанства.⁹³

Међутим, пошто је овде реч о варијанти иконографског типа богиње у лову, познатој са примера класичног вазног сликарства и рељефа,⁹⁴ са посветом Артемиди Лохији, која се ретко јавља у Тракији, сматрамо да није реч о синкретистичком божанству, већ о оригиналној грчкој богињи. Посвета указује на дедиканта који је могао бити пореклом из Тракије,⁹⁵ али је оваква иконографска представа вероватније настала под утицајем области провинције Македоније, где је током римског периода Артемидин култ био доста распрострањен, што сведочи већи број приказа у пуној пластици, као и натписа на жртвеницима.⁹⁶ Ове представе, углавном нађене у Стобима и Хераклеји, настале су у периоду од II до III века, када се датује и рељеф из Осмакова. Додатно, у Стобима је пронађен и епиграфски споменик који сведочи постојање култа Артемиде Лохије.⁹⁷ Исти култни аспект наглашава и гема из Ћуприје (кат. бр. 5, Т. I, 5), на којој је око представе богиње у профилу исписана скраћена формула посвете Артемиди Ејлејтији.⁹⁸ Ејлејтија, како је већ раније напоменуто, јесте синоним за Лохију, богињу порођаја и деце.

⁸⁷ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987, 134, 156.

⁸⁸ Томовић 1991, 19.

⁸⁹ Ibid., 21.

⁹⁰ Божкова и Карадимитрова 2013, II.1–II.3.

⁹¹ Ibid., II.3 – фиг. 42.

⁹² Милчев и Ковачев 1967, 45, обр.8.

⁹³ Томовић 1991, 21.

⁹⁴ Kahil 1992b, p.500, no. 674–689.

⁹⁵ Petrović 1979, 107–108.

⁹⁶ Вулић 1931, 46, бр. 104, 143, бр. 350; Соколовска 1987, 77, 177–181, Т. 57–59.

⁹⁷ Вулић 1931, 239, бр. 637.

⁹⁸ Крстић 1998, 257.

2.1.2. Природа Артемидиног култа (функције божанства)

На основу прегледа Артемидиних споменика изложених у претходном поглављу, закључујемо да се о поштовању њеног култа у оквиру територија које изучавамо може говорити само у контексту подручја колоније *Isse*. Иако постоји писано сведочанство о постојању храма на Артемидиним острвима, Цресу или Лошињу, с обзиром да за такву тврдњу нема археолошких потврда, реалније је претпоставити да се он налазио на острву Вису.⁹⁹ О томе сведочи изузетна бронзана глава богиње која је ту пронађена, највероватније урађена по неком хеленистичком прототипу, можда и Леохаровој статуи Артемиде Агротере. Пошто је ова глава припадала скулптури у готово природној величини, она је управо могла бити намењена цели Артемидиног храма.

Присутност култа на Вису сведочи и Артемидина представа која се појављује на новцу.¹⁰⁰ С друге стране, плоча са посветом Артемиди Ферској представља драгоцен налаз јер је, поред овог острва, култ богиње с истим епитетом забележен само још у Тесалији, Атини, Аргу и Секиону. Ипак, мало је вероватно да је овде реч о богињи у функцији заштитнице коњарства, што је општеприхваћено мишљење за Артемиду Ферску.¹⁰¹ Пре ће бити да се ради о хтонском божанству јер њена представа на новцу града Фера, на коњу са буктињом, указује на богињу која повезује два света и осветљава пут у ноћи односно пролаз до Хада, што је једна од функција Хекате, Артемидине хипостазе.¹⁰² Хтонски карактер богиње поштоване на Вису делимично могу потврдити и серије новца краља Балеја нађене на Хвару и у Рисну, где се она уобичајено приказује са бакљом.¹⁰³

Међутим, имајући у виду да у случају најзначајнијег налаза са Виса, бронзане Артемидине главе, не можемо бити сигурни којем тачно иконографском типу припада, па самим тим и које су могле бити њене култне функције, нисмо у могућности да понудимо неке конкретније закључке о природи овог култа на том острву. Уколико бисмо се ослонили на изнету претпоставку да је она припадала истом типу као и Версајска Дијана, онда би то била класична Агротера, заштитница лова и дивље природе.

За разлику од прве групе споменика, за које сматрамо да упркос малобројности представљају сведочанство постојања оригинално грчког култа, по питању друге групе споменика не може бити речи о сличној појави. Артемиде-Бендида из Ниша сведочанство је синкретистичких тенденција трачке уметности, које су у области античког Наиса заступљене само овим једним примером. Такође, ситни налази попут камеје из Ћуприје доста су ретки и у њиховом случају лако се могло радити о импорту.

Можда најзначајнији споменик ове групе јесте рељеф из Осмакова, који по иконографском типу нема блиских паралела на нашем подручју, док захваљујући посвети Артемиди Лохији указује на утицаје развијеног култа Артемиде у северној Македонији, територијално блиској Горњој Мезији. Међутим, поставља се питање због

⁹⁹ О постојању храмова у грчкој колонији на Вису за сада сведочи и епистилна греда која се чува у Археолошком музеју у Сплиту, као и глава неидентификованог мушког божанства (Дионис?), за коју се сматра да је имала култни карактер и била смештена у неком непознатом исејском светилишту (Gabričević 1968, 52–53).

¹⁰⁰ Cambi 2002b, 306.

¹⁰¹ Марић 1933, 59.

¹⁰² Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 449–450.

¹⁰³ Brunšmid 1998, 88–89.

чега није било више сличних споменика насталих под утицајем поменуте области, где је ово божанство поштовано кроз различите, али оригиналне култне функције: као Агротера,¹⁰⁴ Лохија¹⁰⁵ и Артемида Ефеска.¹⁰⁶ Такође, нема ни блиских аналогича са трачким споменицима на којима је Артемида поштована као локално божанство.¹⁰⁷ Један од одговора могуће је потражити у анализи споменика који представљају римски еквивалент Артемиде, односно на којима се приказује Дијана. Они су у Горњој Мезији, више него у осталим провинцијама које изучавамо, показали оригинално римски карактер божанства.¹⁰⁸

2.2. ДИЈАНА

2.2.1. Топоними, храмови и светилишта

Дијанин култ на територијама Горње Мезије, Доње Паноније и Далмације, судећи по броју очуваних споменика, био је веома поштован. Међутим, топономастика одређених места, остаци храмова, као и већа концентрација вотивних рељефа и епиграфских налаза у неким областима, говоре да је у оквиру ових провинција култ био доминантнији на појединим подручјима, док негде уопште нема његових трагова.

На месту где се Дунав отвара након Ђердапског теснаца било је подигнуто утврђење са насељем, које је имало важан стратешки положај у оквиру целокупног система одбране мезијског лимеса током читавог периода римске и рановизантијске доминације. Ради се о утврђењу код Кладова, које се може идентификовати са једним од топонима који спомиње Прокопије у свом спису *De Aedificis*, говорећи о овом делу дунавске обале.¹⁰⁹ Реч је о топониму *Diana*, који се односи на логор на Караташу, описан као *Statio cataractarum* („Станица на слаповима“), што је и потврђено открићем жртвеника богу Тоту. Овом египатском божанству писмености и рачунања натпис је посветио административни официр легије *IV Flavia*.¹¹⁰ Иако би се могло претпоставити да је утврђење добило назив по Дијанином храму који је овде био подигнут,¹¹¹ за сада нема археолошких потврда такве тврдње. Међутим, поједини ситни налази са овог локалитета могу се довести у везу са богињиним иконографијом: игле са главом у облику шишарке, која се као симбол везује за Дијану, као и игла са представом Луне/Дијане,¹¹² затим бронзани торзо фигуре и женско попресе, који због фрагментарне очуваности нису сигурно идентификовани.¹¹³ Скромност поменутих налаза онемогућава извођење неких прецизнијих закључака о поштовању Дијаниног култа, а посебно

¹⁰⁴ Соколовска 1987, 77, 177–181, Т. 57–59.

¹⁰⁵ Вулић 1931, 239, бр. 637.

¹⁰⁶ Вулић 1933, 13, бр. 20, 27, бр. 70; 1934, 41, бр. 20, 56, бр. 58; 1941–48, 170, бр. 354; Лисичар 1958.

¹⁰⁷ Томовић 1991, 21.

¹⁰⁸ Dušanić i Petrović 1963, 375.

¹⁰⁹ Ранков 1987, 14.

¹¹⁰ Кондић 1987, 43–44.

¹¹¹ Mirković 1968, 112.

¹¹² Grbić 1994, 49, kat. 280–284, Т. 31, сл. 1–3.

¹¹³ Ibid., 13, 43, кат. 11, 525, Т. 60, сл. 1–2.

постојању њеног храма у овом месту, док нам о томе сигурније говори само поменути топоним.

Слични топоними на територијама које изучавамо познати су са још два места. Поштовање овог култа на тлу античке Салоне, поред већег броја покретних налаза, сведочи између осталог и назив римске станице која се налазила у близини данашњег Сплита, позната као *Ad Dianam*.¹¹⁴ Такође, епитет *Candaviensis*, који Дијана носи на једном натпису из Доклеје (кат. бр. 93), односио се на планину *Candavia* на граници Илирије и Македоније, кроз коју је пролазила *Via Egnatia*, а ту је забележено постојање још једне станице под именом *Ad Dianam*.¹¹⁵

Свакако да је најзначајнија потврда Дијаниног култа на тлу Доклеје постојање храма, чији се изглед може делимично реконструисати. Овај храм се налазио близу форума античког града и био је правоугаоне основе, дужине 12 метара без полукружне апсиде на крају целе и степенишног улаза.¹¹⁶ Радило се о монументалном храму са прочељем од четири или шест стубова, као и архиволтом између два средишња стуба, али се у недостатку комплетних налаза не може утврдити његов коначан изглед.¹¹⁷ У близини храма нађен је део рељефа који приказује Дијану у профилу налево, са косом скупљеном у пунђу на темену¹¹⁸ и пар слободно пуштених праменова, док је видљива и хаљина закопчана на десном рамену. Преко рамена и груди пребачен је ремен од тоболца са стрелама.¹¹⁹ Рељеф са попрсјем богиње стајао је у тимпанону храма или неког другог објекта, вероватно на самом улазу у двориште окружено портиком.¹²⁰ Дијанин храм у Доклеји представљао је израз поштовања официјелног култа једног од најзначајнијих божанстава римског пантеона, а по својим димензијама и монументалности јединствен је на просторима које изучавамо.

С друге стране, у Далмацији је постојао још један мањи храм посвећен Дијани у светилишту *Ad Dianam*, месту које је под тим називом било унето у античку карту *Tabula Peutingeriana*.¹²¹ Овај храм налазио се на западном рту данашњег брда Марјана код Сплита, нешто јужније од средњовековне црквице Св. Јурја. Реч је о правоугаоној грађевини малих димензија, дужине свега око 7 метара. Податак да је тако мали објекат био уцртан на карти античког света објашњава се његовом функцијом јер је на рту који затвара Каштелански залив могао бити оријентир.¹²²

Имајући у виду чињеницу да горепоменута карта бележи и два Дијанина топонима о којима је претходно било речи, код Сплита и на планини Кандавији, претпостављамо да су се и на овим местима налазила богињина светилишта, која због малих димензија нису унета у исту.

¹¹⁴ Imamović 1977, 87.

¹¹⁵ Марић 1933, 85; Imamović 1977, 87.

¹¹⁶ Sticotti 1913, 86.

¹¹⁷ Баслер 1963, 140, 142.

¹¹⁸ Описујући фризуру богиње, Стикоти спомиње да је коса прикупљена у високу пунђу на темену, у коју су забодена два цвета. Ми сматрамо да је реч о погрешној интерпретацији, те да је богињина коса заправо прикупљена у карактеристични кробилос, који, наликујући на машину са чвором у средини, може подсетити на горепоменуте облике.

¹¹⁹ Sticotti 1913, 91, 94.

¹²⁰ Баслер 1963, 141.

¹²¹ Marasović i Marasović 1959, 122.

¹²² Ibid., 130.

На подручју Горње Мезије вероватно је постојао Дијанин храм, о чему за сада сведоче само епиграфски споменици, те тако нисмо упознати са детаљима везаним за његов изглед или величину. Реч је о групи налаза са посветом богињи из Равне (кат. бр. 52–55, Т. XII, 52–53). На једном од жртвеника спомиње се храм, који се највероватније налазио око стотинак метара јужно од војног логора смештеног поред пута за Наис.¹²³ Једина архитектонска потврда оваквог објекта јесте фрагмент од финог белог мермера са очуваним текстом посвете Дијани *August-и* (кат. бр. 52), који највероватније представља остатак плоче са његове фасаде.¹²⁴

Иако за сада не располажемо археолошким или писаним подацима који упућују на постојање још неког сакралног простора посвећеног Дијани у провинцијама које проучавамо, поменути топоними и храмови никако не могу бити коначна слика богињиних светилишта. Код античких писаца углавном се помињу свети гајеви где је она поштована као заштитница лова, дивљачи и природе као њена светилишта на отвореном.¹²⁵ Вероватно су били смештени у одговарајућем природном амбијенту, поред река или извора, симбола бујајуће природе, са којима се доводи у везу италска Дијана из Арицијског гаја. На нашој територији о томе сведочи ара са посветом Дијани и Аполону из Катланова (кат. бр. 57), односно натписом који се односи на њихово светилиште ијатричког карактера у близини термалних извора.¹²⁶

Додатну проблематику у покушају да утврдимо коначну слику богињиних светилишта наглашавају и одлике археолошког материјала који смо евидентирали у склопу Дијаниног култа на територијама изучавања. У великом броју случајева ради се о споменицима мањих димензија, вотивним плочама и статуетама за које нам није познат контекст налаза. Такође, неки од њих су припадали серијској производњи и вероватно су били лако преносиви. С друге стране, када је реч о појединачним налазима, они су могли бити део инвентара јавних или приватних грађевина, а могуће чак и храмова посвећених другим божанствима која су у неким аспектима била блиска Дијани. Зато се постојање светилишта, односно светих гајева, претпоставља на основу веће концентрације споменика у оквиру појединих подручја: у Виминацијуму,¹²⁷ Чачку или на планини Јелици,¹²⁸ више њих у области југо-западне Босне, посебно на тлу Гламоча,¹²⁹ као и у античкој Сенији.¹³⁰ На специфично светилиште на отвореном (*sub divo*) указује и рељеф са Дијаном и Силваном уклесан директно у стени недалеко од градских врата античког Еквума (кат. бр. 42, Т. X, 42).

Овакве претпоставке сматрамо оправданим стога што већи број споменика посвећених једном божанству указује на популарност тог култа у одређеној области, те је логично да се она манифестује подизањем храма или постојањем неког светог гаја, сходно карактеристикама поднебља. Ипак, констатације појединих аутора утемељене на неким другим асоцијацијама овом приликом морамо одбацити. Таква је

¹²³ Petrović 1995, 63–64, no. 3.

¹²⁴ Dušanić i Petrović 1963, 374.

¹²⁵ Imamović 1977, 87.

¹²⁶ Dragojević-Josifovska 1982, 50, no. 2.

¹²⁷ Томовић 1991, 22.

¹²⁸ Ferjančić 1995, 181–182.

¹²⁹ Imamović 1977, 85, 87, 90–91; Bojanovski 1978, 116.

¹³⁰ Zaninović 1982, 51.

рецимо тврдња о постојању Дијаниног храма на Рабу, до које се дошло на основу врсте вегетације на том острву, односно биљака црногорице и зимзелене макије, које се симболички везују за богињу, док је од налаза забележена само једна Дијанина статуета.¹³¹

На крају, овде ћемо поменути и један нетипичан пример Дијаниног светилишта, барем када је амбијент у питању. Недалеко од Будимпеште налази се село Csákvár (Fejér), у коме је пронађена пећина посвећена Дијани. О томе сведоче бројни натписи нађени на простору испред и унутар пећине.¹³² У унутрашњости је нађена примитивно израђена камена статуа богиње која представља специфичну синтезу римског и аутохтоног божанства, келтског или панонског порекла, што потврђују имена дедиканата на посветама. Сматра се да је овде заједно са Дијаном поштован и Силван, који је као њен пар био приказан путем фалусног симбола урезаног на зиду. Статуа и одређени број натписа потичу из доба династије Севера, док је само светилиште било актуелно до касног IV века, када је култ напуштен због хришћанске доминације.¹³³ Овде се свакако радило о специфичној домаћој варијанти божанства, што се огледа и у типу светилишта, које није карактеристично за Дијану. Она је у овом случају представљала највероватније само римско име локалне богиње, а судећи по заједници са Силваном, заступљеним путем фалусног симбола, радило се о богињи плодности. С друге стране, на тлу Далмације су постојали Силванови пећински храмови,¹³⁴ па је можда овде реч о сличној култној пракси, у којој је примат дат Дијани као доминантном божанству.

2.2.2. Покретни налази

У покретне налазе Дијаниног култа са територија Горње Мезије, Доње Паноније и Далмације спада стотинак споменика, које смо у Каталогу поделили према врсти материјала. Пуна пластика заступљена је путем монументалне скулптуре (кат. бр. 11–15) и мермерних (кат. бр. 16–20) односно бронзаних статуета (кат. бр. 21–24). Већу групу чине вотивни рељефи (кат. бр. 25–44), али су свакако најбројнији епиграфски споменици (кат. бр. 45–93), од којих многи имају и рељефне приказе. Накит и утилитарни предмети представљени су у доста мањем обиму (кат. бр. 94–107) и нису били предмет систематског евидентирања стога што већином представљају импортован материјал, који не одражава у правој мери слику о поштовању култа на одређеној територији. Такође, на њима се често јављају симболички прикази попут месеца или појединих животиња, који се могу тумачити као супституција Дијане, али се исто тако везују и за друга божанства или имају пуко декоративну улогу. Слично је и са новцем, који је у раду представљен због тога што се његова производња доводи у везу са нашим областима (кат. бр. 108–112) или се пак иконографски сврстава у Дијанине приказе везане за персонификацију провинције Горње Мезије (кат. бр. 108–109).¹³⁵

¹³¹ Glavičić 1998.

¹³² Feher 2010.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Vojanovski 1978, 128–129.

¹³⁵ Борић-Брешковић 1986, 138–142.

Монументална скулптура је заступљена са свега пар примера. Глава Дијане из Путинаца код Руме (кат. бр. 11, Т. II, 11), припада статуи која је приказивала богињу у лову. Одликује је препознатљива фризура са кробилосом и ниском пунђом на потиљку, моделована у класицистичком духу, као и одлучан поглед усмерен у даљину.¹³⁶ Сличне особине фризура поседује и глава божанства из Сремске Митровице (кат. бр. 12, Т. III, 12), која, за разлику од поменуте, показује одлике хеленистичке традиције, пре свега уметности Пракситела. Међутим, она није са сигурношћу идентификована, те преовладава мишљење да је пре припадала Аполону или Венери него Дијани, импортованој скулптури из неког значајнијег уметничког центра на тлу Италије.¹³⁷ Такође, међу несигурне идентификације, услед фрагментарне очуваности налаза и недостатка карактеристичних атрибута, убраја се и глава богиње нађена на Медијани током ископавања виле са перистилом (кат. бр. 13, Т. IV, 13). На основу стилских и иконографских карактеристика, првенствено фризура са кробилосом и ниском пунђом на потиљку, сматра се да је реч о Дијани или Венери. Међутим, детаљ лучног жљеба на врату, који наглашава пуноћу тела, познат и као Венерина огрлица, заједно са раније нађеним скулпторалним фрагментима на истом локалитету, говори у прилог већој могућности да се ради о типу Венере Капитолина (подтипу са делфином).¹³⁸

Међу иконографски најинтересантније спадају два примера из Читлука у Далмацији: фрагментарно очувана Дијана с убијеним ланетом (кат. бр. 14, Т. IV, 14) и тзв. Дијана Луцифера (кат. бр. 15, Т. V, 15). Прва скулптура јединствена је представа без познатих паралела јер богиња није приказана у класичној пози док се спрема да нишани или ухвати плен, већ се враћа из лова с убијеном животињом. Други пример, статуа која је у потпуности очувана, јесте синкретистичко божанство са одликама Дијане видљивим у типу фризура, док бакље као атрибуту и урезана представа месеца на леђима указују на богињин епитет *Phosphoros*, као и на Хекату.¹³⁹

Све поменуте скулптуре које се доводе у везу са Дијаном представљају хронолошки различито опредељене копије грчких прототипова, које рефлектују тенденције главних токова у римској уметности. Најстарија је глава из Сирмијума, настала током 70-их година I века. Податак да је нађена на локацији империјалне палате у слоју који припада грађевини са почетка IV века, говори о уметничким тенденцијама из доба Константина. Оне се одликују носталгичним ставом према прошлости, осликавајући културни континуитет који је креирао концепт садржан у идеји *Roma Aeterna*.¹⁴⁰ Глава из Путинаца показује одлике грчке скулптуре друге половине IV века п. н. е., карактеристичне за римске копије из доба Хадријана.¹⁴¹ Највероватније је украшавала посед неког великаша односно *villu rusticu*, на шта указују околности њеног налаза.¹⁴²

Дијана с убијеним ланетом из Читлука такође се датује у прву половину II века, као локална интерпретација класичних иконографских одлика богиње. Она

¹³⁶ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987, 72.

¹³⁷ Поповић 2006, 153–159.

¹³⁸ Vasić i Gavrilović 2012, 147.

¹³⁹ Cambi 2005, 156–158; Milićević-Bradač 2009, 68–69.

¹⁴⁰ Поповић 2006, 159.

¹⁴¹ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987, 72.

¹⁴² Dimitrijević 1969, 82.

стилски указује на домаће мајсторе који су радили у залеђу данашњег Сплита и нису припадали градским радионицама, док је њихово порекло и образовање за сада непознато, упркос томе што се ради о врло доброј изради без одлика провинцијализма.¹⁴³ Коначно, најквалитетнија скулптура у овој групи, Дијана Луцифера, датује се у другу половину III века и сматра се производом афродизијских мајстора, који су радили по читавом свету.¹⁴⁴ Њихов стил се препознаје по богатим наборима драперије, моделованим у доста високом рељефу, док су очи са назначеним зеницама увек препознатљивог израза. Квалитет ове статуе потврђује и њена намена, с обзиром да је пронађена у цели храма на јужној страни форума античког Еквума (*Colonia Claudia Aequum*), односно у самом средишту римског града.¹⁴⁵

У погледу евидентираних камених статуета углавном се ради о фрагментарно очуваним налазима, међу којима се издваја целовити примерак из Доње Паноније датован у касни I век (кат. бр. 16). Овде је богиња дата у карактеристичној ловачкој пози док нишани плен, са псом поред леве ноге, смештена на високо квадратно постолје. Упркос примени препознатљивог иконографског обрасца, стилски се уочавају одлике провинцијалне уметности, посебно видљиве у детаљима лица и фризура, а које се веома разликују од префињених класичних (хеленистичких) прототипова.

Статуете из Виминацијума, очуване само у пределу трупа, према детаљима одеће можемо одредити као тип богиње у лову (кат. бр. 17, 18). Ипак, оне се иконографски разликују по томе што је једна моделована према узору блиском Праксителовој Артемиди Брауронији (кат. бр. 17, Т. VI, 17), док је друга ближа Леохаровој Артемиди Агротери (кат. бр. 18, Т. VI, 18). Обе су датоване у III век и израђене су од мермера пореклом из Мале Азије па је могуће да су биле импорт из источних провинција.¹⁴⁶ Како се ради о случајним налазима, не може се закључити да ли су оне биле намењене неком светилишту или евентуално кућним олтарима, лаларијумима.

С друге стране, глава мермерне статуете из Медијане (кат. бр. 19, Т. VI, 19) изванредно је урађена према неком хеленистичком оригиналу, на шта указују одлике лица: издуженост и блага заобљеност, као и извесна љупкост у изразу. Међутим, сходно томе да осим фризура са крбилом нема других атрибута за идентификацију, овај налаз је такође приписан некој од две богиње које уобичајено носе такву фризуру, Венери или Дијани.¹⁴⁷ Ипак, остатак нејасног фрагмента који се уочава иза левог увета као евентуални врх тоболца и карактеристичан поглед уперен у даљину¹⁴⁸ неке су од одлика које говоре у прилог већој могућности да се ради о копији грчког оригинала који је приказивао Артемиду. Сходно томе да представља случајан налаз, ова статуета је лако могла бити импортована из неког значајнијег уметничког центра који је припадао источномедитеранском кругу како би чинила део скулпторалног ансамбла који је украшавао вилу са перистилом. Међутим, упркос томе што је сама представа изразито меко моделована, рефлектујући хеленистичке тенденције II века, због коришћења свр-

¹⁴³ Cambi 2005, 116; Miličević-Bradač 2009, 56.

¹⁴⁴ Cambi 2005, 116.

¹⁴⁵ Miličević-Bradač 2009, 69.

¹⁴⁶ Tomović 1992, 92.

¹⁴⁷ Plemić 2013.

¹⁴⁸ Овај детаљ упућује на то да се највероватније ради о копирању грчких статуа са краја II века п. н. е., тј. периода познатог и као „други класицизам“, види: Ridgway 2001, 284.

дла, које је у употреби од доба Севера, као и сумарне обраде праменова косе, она се најраније може датовати од средине ка другој половини III века.

Судећи по специфичној одећи и фигури пса поред богињине десне ноге, ловачком типу је припадала и мермерна статуета са Раба (кат. бр. 20, Т. VII, 20). Ради се о солидној изради, са детаљима изведеним с великом пажњом, али без претеране дубине у моделовању, уз склоност ка равним ивицама и површинама драперија, односно ка схематизацији, што указује на оквирно датовање у III век.¹⁴⁹

Бронзане статуете (кат. бр. 21–24) такође приказују иконографски тип Дијане у лову, у моменту док вади стрелу из тоболца. Од тога на два примерка, статуети са непознатог налазишта у Србији (кат. бр. 22, Т. VII, 22) и из Подстранице код Сплита (кат. бр. 24), богиња десном руком додирује потиљак у покрету ка тоболцу, док је у левој руци, спуштеној поред тела, највероватније био лук. Датују се у период II или III века, а њихова сличност показује да су вероватно рађене према неком заједничком узору, популарном у читавом Царству. Сумарност у обради детаља, посебно лица и фризура, говори о могућности да су обе биле продукт домаћих мајстора.

За разлику од ових статичних приказа, Дијана из Винковаца (кат. бр. 21, Т. VII, 21) представљена је у динамичном покрету, са десном руком којом вади стрелу из тоболца, а левом нишани плен. Динамику фигуре у покрету наглашава и разиграност набора на одећи, обрађених врло прецизно и до детаља. На основу аналогија се датује на крај I и почетак II века и вероватно је била импортована.¹⁵⁰ Нађена је на простору терми у центру римске колоније *Aureliae Cibalae*, у данашњим Винковцима. С обзиром на то да је статуета била причвршћена за неку подлогу, док мали постамент на коме стоји има језичак који је улазио у веће постолје, вероватно је била постављена на олтару, можда у склопу неког омањег светилишта. Истом типу припада и статуета из Талежа датована у I век (кат. бр. 23), која је, судећи по техници израде, такође била импорт.¹⁵¹

Вотивни рељефи са Дијаниним представама чине доста бројну групу споменика. У мањем обиму потичу са подручја Горње Мезије и Доње Паноније, а већином са територије Далмације. При томе, они се могу поделити на рељефе где је богиња представљена сама или оне где је заједно са неким другим божанствима, а најчешће Силваном.

Познато је укупно 18 рељефа или њихових фрагмената, на којима је божанство приказано само (кат. бр. 25–28, 31, 32, 36–38, 41, 43–44, 46, 47, 66, 67, 74, 78). Карактеристично је да се споменици датују у период II–III века, што указује да је то време када је Дијанин култ на овим просторима био најзаступљенији. На свим рељефима, изузев на надгробној стели из Интерцисе (кат. бр. 25) и једном фрагменту из Виминацијума (кат. бр. 47, Т. X, 47), Дијана је приказана на уобичајен начин, према иконографском типу у лову. У оквиру њега разликују се подтипови: мирна, стојећа поза богиње или динамичан покрет, готово у трку, са положајем руку док вади стрелу из тоболца или нишани плен. Постоје варијанте и у типовима фризура, као и детаљима одеће, која на неким примерима има одлике домаће ношње. Рељефи су углавном израђени од каме-

¹⁴⁹ Glavičić 1998, 35.

¹⁵⁰ Iskra-Janošić 2002, 33.

¹⁵¹ Imamović 1977, 404.

на, кречњака или пешчара, махом потекли из радионица локалних мајстора. Само се у случају налаза из Виминацијума (кат. бр. 26, 27, Т. VIII, 26, 27) и Салоне (кат. бр. 44) ради о мермерним плочама, које су вероватно настале као наруџбине богатијег слоја градског становништва. На неколико рељефа очувани су остаци текста са посветама божанству. Међу њима издвајамо онај из Имотског (кат. бр. 74, Т. XI, 74), који је јединствен по томе што бележи и потпис мајстора Максимиана, највероватније власника скулпторске радионице.¹⁵²

У другу групу рељефа спадају Дијанине представе у комбинацији са божанствима, које потичу са тла провинције Далмације, махом са подручја Делмата (Гламочко и Ливањско поље). Познато је укупно 11 оваквих споменика, углавном израђених од кречњака, датованих у период II–III века. Ова група рељефа такође је настала као производ домаћих мајстора. У највећем броју случајева Дијана је представљена поред Силвана (кат. бр. 29, 30, 33, 34, 39, 42, 71, 73). На овим рељефима они се приказују као класична богиња у лову и аркадски Пан, у специфичној интерпретацији са детаљима локалног карактера. Због тога је данас у науци прихваћено мишљење да се ту ради о култној заједници – *interpretatio romana* аутохтоног пара божанстава, заштитника природе и плодности.¹⁵³ Сматра се да овој култној заједници припадају и рељефи са Силваном, Дијаном и нимфама (кат. бр. 40). Посебно је интересантан пример на коме Дијана није ликовно представљена, већ је уз приказ Силвана и нимфи њено присуство назначено само кроз посвету (кат. бр. 77).

На једном рељефу Дијана се појављује и сама са нимфама или адоранткињама, представљајући домаћу богињу (кат. бр. 35, Т. VIII, 35). У групи рељефа са представама Дијане и других божанстава посебно се издваја онај са Дијаном, Силваном и Меркуром, што је неоубичајена комбинација (кат. бр. 79, Т. XI, 79). Овде је Дијана приказана кроз тип *elafebole*, односно како убија свој плен, овога пута јелена.¹⁵⁴

Када је реч о контексту налаза рељефа обеју група, у већини случајева нам нису познати. Као што је већ поменуто у претходном поглављу, већа концентрација оваквих споменика у појединим подручјима указује да су они можда били постављани у оквиру богињиних светих гајева. Међутим, за неке од наведених примера ипак постоје подаци о околностима у којима су нађени, који нас упућују на њихову евентуалну примену. Такав је, рецимо, рељеф са Дијаном и Силваном из Путовића код Зенице (кат. бр. 29), који је нађен на остацима грађевине из римског периода. Налаз је лежао уз већи број фрагмената камене пластике, па је могуће да се овде радило о неком сакралном објекту.¹⁵⁵ Интересантан је и податак да су оба рељефа из Опачића код Гламоча – један са представом Силвана и Дијане (кат. бр. 34, Т. VIII, 34), други са представом Дијане и адоранткиња (кат. бр. 35, Т. VIII, 35) – пронађена у удубљењу у стени, које је било затворено каменом још у античком периоду.¹⁵⁶ Поред рељефа овде је нађена и једна плоча са натписом, затим мали суд и сребрни новац из доба Веспазијана. Вероватно је ту реч о светом месту типа спелеја, где се култ на сличан начин, али

¹⁵² Rendić-Miočević D. 1967.

¹⁵³ Rendić-Miočević D. 1955; Imamović 1977, 65.

¹⁵⁴ Medini 1984b, 17, 20–25.

¹⁵⁵ Paškvalin 1968, 153–155.

¹⁵⁶ Sergejevski 1929, 98.

у доста мањем обиму, поштовао као и у поменутом Дијанином пећинском светилишту из Доње Паноније. Такође, занимљиво је и место Тршћеница, где је у близини старог бунара са питком водом пронађен рељеф са представом Дијане (кат. бр. 43, Т. X, 43). Поменути топоним указује на подручје богато трстиком, која расте на воденом тлу, што се везује за богињу као заштитницу природе и извора.¹⁵⁷

Епиграфски споменици представљају најбројнију групу Дијаниних сведочанстава на нашим просторима. Са подручја Доње Паноније, поред натписа из пећинског светилишта, позната су нам два споменика са посветом овој богињи: из Илока¹⁵⁸ и из Аквинкума, где се јавља заједно са Силваном,¹⁵⁹ као и један посвећен синкретистичкој богињи Дијани-Немези (кат. бр. 45). На територијама других двеју провинција њихов број је знатно већи (кат. бр. 46–93). Ради се о скромним арама од кречњака или мермера, које се датују у II и III век. Ови споменици су једноставне израде, често са наглашеним постаментом и акротеријом на врху, углавном декорисани орнаменталним мотивима. На појединим жртвеницима налазе се удубљења за изливање либација (кат. бр. 53, Т. XII, 53) или рељефно израђене патере у ту сврху (кат. бр. 75).

Натписи се јављају и на заветним плочама, као што је то случај са примерима из Виминацијума (кат. бр. 50) и Сења (кат. бр. 89, 90, Т. XIV, 89). Овакве плоче могле су се налазити на фасадама храмова посвећених Дијани. Међутим, за такву претпоставку немамо потврда, пошто су оне углавном налажене у оквиру локалитета где су употребљене као секундарни материјал. Сигурније податке о једној оваквој плочи, која се можда налазила на богињином храму, имамо само у случају фрагмента из Равне (кат. бр. 52).

На већини епиграфских споменика које смо евидентирали, текст је писан правилном капиталом. Богиња се најчешће помиње сама, док се ређе јавља са другим божанствима, Аполоном (кат. бр. 49, 57, 58) или поменути Силваном. У два случаја, на плочи из Виминацијума (кат. бр. 50) и оној из Подујева (кат. бр. 56), јавља се посвета шумским божанствима која нису именована, али се претпоставља да је реч о Дијани и Силвану.¹⁶⁰

На највећем броју споменика Дијана се помиње као *Augusta* или *Augusta Sacra*. Ова формула појављује се у скраћеној или пуној форми, према расположивом простору. Занимљиво је да се богињи посвећују и аре за добро здравље (кат. бр. 45, 57) али и оне меморијалног карактера (кат. бр. 90).

Поред стандардних епитета, на појединим споменицима налазе се и другачији називи за богињу, која се описује и као *Dea virago Delia* (кат. бр. 64), *Conservatrix* (кат. бр. 88) и *Candaviensis* (кат. бр. 93).¹⁶¹ Из Нароне потиче натпис посвећен Дијани *Nemorensis* (кат. бр. 91),¹⁶² што је једино сведочанство Дијаниног култа које указује на

¹⁵⁷ Rendić-Miočević A. 2007, 24.

¹⁵⁸ CIL III, 3264.

¹⁵⁹ Иако је на овом споменику поштована заједно са Силваном, Дијани се даје предност као доминантном божанству с обзиром да се њено име наводи првом месту: *Dianae et Silvano Silvestri dis presidibus venationis...* (CIL III, 12368).

¹⁶⁰ Plemić 2012.

¹⁶¹ Објашњење овог епитета везује се за посебно поштовање Дијаниног култа на месту у планини Кандавији, о чему је већ било речи на стр. 27.

¹⁶² CIL III 1773; Zaninović 1982, 50.

италску богињу из арицијског гаја, поред фрагмента рељефа из Виминацијума (кат. бр. 47). Дијана *Lauci (Laux)*, која се помиње на натпису из Цавтата (кат. бр. 92), сматра се неком домаћом богињом која је идентификована са римским божанством.¹⁶³

У погледу накита и утилитарних предмета издвојили смо неколицину интересантних налаза који су директно или индиректно повезани са Дијанином иконографијом. Тако се на предмету од слоноваче из Петроваца код Вуковара (кат. бр. 94, Т. XV, 94), јавља представа „Дијана при купању“, највероватније редукована илустрација мита о Артемиди и Актеону,¹⁶⁴ којој вероватно припада и фигура са фрагмента рељефне лампе из Карлобага (кат. бр. 107). На кнемиди из Славонског Брода (кат. бр. 97), Дијана је приказана док јаше јелена, што је неуобичајено за доба када је настао овај штитник, негде у касном III веку.¹⁶⁵ Наведени примери показују на који је начин Дијанина иконографија имала примену на предметима свакодневне употребе.

С друге стране, на њима се јавља и нешто компликованији приказ божанства синкретистичког карактера, што одлично илуструју рељефно декорисана патера са Рудника и сигнум из Београда (кат. бр. 99, 100, Т. XVI, 99). Ту се покреће проблематика везана за богиње које у својим ликовним представама обједињују особине Тере (Магне) Матер, Кибеле, Епоне, Либере и Дијане/Артемиде, односно опште одлике божанстава плодности, што услед недоследне примене иконографских образаца доста отежава њихову конкретну идентификацију.¹⁶⁶ Тој проблематици можемо прикључити и представе на керамичким патерама из Сирмијума, Сингидунума и Виминацијума (кат. бр. 98, 101, 103), као и декорацију једне сребрне емблеме из Бара код Пожаревца (кат. бр. 102). Такође, посебан тип синкретизма забележен је на јединственом керамичком медаљону из Виминацијума кроз представу Дијане-Немезе (кат. бр. 104),¹⁶⁷ о чему ће детаљно бити речи у поглављу посвећеном иконографији.

Лампа са рељефним приказом кошуте из Сингидунума (кат. бр. 105, Т. XVI, 105), указује на супституцију нашег божанства путем неког симбола, у овом случају њене култне животиње. Ипак, не постоји начин да са сигурношћу тумачимо овакву представу у том контексту јер се она може интерпретирати и као строго декоративна. Такође, међу жишцима налазимо велики број примера са мотивима попут зеца, пса, јелена, кошуте, вепра, полумесеца и шишарке,¹⁶⁸ који се везују за Дијанину иконографију, али не морају под обавезно представљати њене симболе.

Дијана је приказивана и на накиту, што илуструје камеја са њеним ликом, рад неког домаћег мајстора (кат. бр. 96, Т. XV, 96), као и амулет са богињиним представом у класичној пози док извлачи стрелу из тоболца (кат. бр. 95, Т. XV, 95). Највероватније да он није случајно нађен на тлу данашњег Космаја јер одатле потиче и једна керамичка светиљка (кат. бр. 106, Т. XVI, 106), као и налази рудничког новца са Дијанином иконографијом (кат. бр. 110–112). Серије овог новца коване су за потребе администрације и чиновништва у рудним областима провинција, док је велики број

¹⁶³ Марић 1933, 85.

¹⁶⁴ Шарановић-Светек 1978.

¹⁶⁵ Cambi 2003, 491–492.

¹⁶⁶ Поповић 1994, 290; 1995, 153–154; 2008, 34–35; Јовановић 2007, 32–34, 36–39.

¹⁶⁷ Gavrilović 2011.

¹⁶⁸ Црнобрња 2006, 59, 61, 63, 119–120; Крунић 2011, кат. 42, 50, 52, 59, 69, 282, 287, 395, 399, 412, 413.

оваквих налаза на Космају омогућио претпоставку о њиховој производњи у кастрому код Стојника.¹⁶⁹ Имајући у виду да су Римљани традиционално сматрали сребро Дијаниним металом,¹⁷⁰ поменути новчићи, заједно са другим археолошким сведочанствима са наших простора, представљају само још једну од потврда богињине функције као заштитнице среброносних области.¹⁷¹

На новцу императора Гордијана из Виминацијума, налази се фигура у дугом хитону, која десном руком држи зеца за задње ноге,¹⁷² а левом вексилум (кат. бр. 108, 109). Како за интерпретацију овог типа недостају поуздане аналогije, релевантност узора задржава персонификација провинције Мезије на Хадријановом царском новцу.¹⁷³ Слично поменутој персонификацији из Виминацијума, почев од II века, приказују се разне градске Тихе односно Фортуне с атрибутима плодности и скиптром, заставом или копљем. Због тога се виминацијумска представа доводи у везу с аналогijом Дијана-Виртус-Рома,¹⁷⁴ а зец као једна од култних животиња Дијане (Артемиде), метафорички наглашава аспект провинције Горње Мезије у правцу Фелицитас односно Фортуне, идентификујући Мезију као *Felix*.¹⁷⁵

Описани предмети, накит и новац, представљају налазе који показују различите начине интерпретације Дијаниних ликовних приказа, што уз налазе пуне пластике, рељефа и епиграфских споменика, односно писана сведочанства која помињу богињине храмове и света места, додатно објашњава распрострањеност овог култа на нашим територијама.

2.2.3. Налази Хекатиног култа

На простору римских провинција које овом приликом изучавамо Хекатин култ је био слабо заступљен. Познато је само неколико рељефа и епиграфских споменика, као и једна статуета. На свим примерима реч је о тзв. тројној Хекати, уобичајеној представи овог божанства у класичној уметности, почев од статуе коју је израдио Алкамен још у другој половини V века п. н. е. Ова скулптура била је намењена храму Атене Нике на Акропољу и представљала је први пример иконографије тројне Хекате, која је заменила стандардни приказ једноструке Хекате, познатији као тип *μολοτρόσωλος*.¹⁷⁶ Претпоставка је да је Алкамен приликом израде овакве статуе био инспирисан поезијом грчких песника који су Хекату описивали као господарицу неба, земље и мора,

¹⁶⁹ Душанић 1971, 536–537; Simić i Vasić 1977, 50; Škegro 1995, 175–176.

¹⁷⁰ Душанић 1971, 543–544; 1976, 121.

¹⁷¹ Племић 2011б.

¹⁷² Зец као атрибут на Гордијановом новцу из Виминацијума различито се тумачио: у вези с боравком легије IX Hispana у Виминацијуму (чији је симбол био зец) или алузијом на бекство Сапора после пораза од стране Гордијана код Ресаине (Борић-Брешковић 1986, 138).

¹⁷³ Борић-Брешковић 1986, 138–139.

¹⁷⁴ У римској царској нумизматици представе Артемиде, односно Дијане-Амазонке, појављују се од доба Августа. Овај тип на новцу одражава наклоност према буколичким божанствима у вези са обнављањем економске активности и привреде италског и провинцијалног тла (Борић-Брешковић 1986, 138–139).

¹⁷⁵ Ibid., 142.

¹⁷⁶ Sarian 1992, 1014–1015.

или пак њеном митолошком повезаношћу са Семелом, Артемидом и Персефоном.¹⁷⁷ Његова статуа била је позната под именом *Еπιτρουιδία*, чуварка храма, и представљала је полазну основу за развој иконографије тројне Хекате са три тела и шест руку, познате као тип τριζορφος.¹⁷⁸

На територијама нашег изучавања, једини забележени налаз тројне Хекате у пуној пластици јесте глава статуете која се данас чува у Музеју у Смедереву (кат. бр. 113, Т. XVII, 113). Упркос оштећењу, на њој се јасно увиђа обличје са три лица, од којих је свако гледало у посебном правцу. Реч је о глави статуете моделоване од изванредно квалитетног мермера, што упућује на то да се радило о наруџбини припадника богатијег слоја становништва провинција. Датује се у II век, а настала је највероватније под утицајем хеленистичке уметности.¹⁷⁹ С обзиром да је ова статуета данас део збирке Милана Стојимировића Јовановића, која се чува у Музеју у Смедереву, постоји претпоставка да је њено налазиште било на тлу данашње Македоније, односно истоимене римске провинције, одакле потиче највећи део предмета сакупљених од стране поменутог колекционара.¹⁸⁰

С обзиром на то да немамо података о тачном месту налазка, можемо само претпоставити њено култно значење. Статуе Хекате са три лица биле су постављане на раскршћима, која су сматрана њеним светим местима. На раскршћима су уз статуе подизани и жртвеници, где су остављане понуде. Међутим, мале димензије глава, висине око 6 cm, воде и ка претпоставци да се ова статуета могла налазити у оквирима неког кућног олтара. Овакви олтари обично су били смештени на улазу у кућу или у унутрашњости дома покрај огњишта, где су служили као одбрана породице од непријатељских сила.¹⁸¹

Такву функцију вероватно је имао и вотивни рељеф са представом Хекате из Рготине (кат. бр. 116, Т. XVII, 116). На њему је божанство приказано са три тела, обучено у дугу доњу хаљину са кратким припасаним хитоном, док у рукама носи бакље као своје препознатљиве атрибуте. Посвета на овом рељефу открива дедиканта непознатог имена *Aurelius Batal*, чије је порекло могло бити илирско јер се у Далмацији често сусрећу имена корена *Bata*, *Batelio*, *Bateia* или слично.¹⁸² Међутим, бројне паралеле Хекатиних споменика у суседним трачким областима, упућују и на његово евентуално трачко порекло. О томе сведочи и рељеф са представом троглаве Хекате пронађен у Димитровграду, у пограничној области између Тракије и Горње Мезије. Овде је божанство приказано са једним телом и три главе, док у рукама држи бакље изнад жртвеника са сваке стране тела (кат. бр. 117, Т. XVIII, 117). Реч је о представи која је иконографски готово идентична икони из Артемидиног светилишта у селу Тенча Мекиш у Бугарској, као и једној фрагментованој икони из Ђулева у близини Пловдива. Рељеф са Хекатом из Димитровграда, према стилским одликама и материјалу од кога је израђен, веома личи на неколико заветних икона из околине Димитровграда и

¹⁷⁷ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 450.

¹⁷⁸ Sarian 1992, 1015–1016.

¹⁷⁹ Томовић и Марковић-Николић 2001, 473.

¹⁸⁰ Ibid., 486.

¹⁸¹ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 450.

¹⁸² Petrović 1995, 142.

Пирота, што упућује на то да је у овој области вероватно постојала локална радионица за њихову израду.¹⁸³

Да се култ Хекате могао ширити преко суседних области провинције Тракије ка територији Горње Мезије, сведочи и представа богиње са три главе и шест руку на керамичком калупу из Улпијане са краја II или из III века (кат. бр. 122), за чијег се власника претпоставља да је био трачког порекла.¹⁸⁴ Богиња је приказана са бакљама у рукама, док је поред ње пас. Поменути калуп коришћен је највероватније за израду украсних медаљона који су имали улогу култних, празничних колача. Они су имали функцију заштите онога ко би их носио, слично као што су Хекатини рељефи штитили кућу од непријатељских сила и болести.

Представа тројне Хекате налазила се највероватније и на рељефу из Читлука (кат. бр. 114, Т. XVII, 114). Ради се о фрагменту плоче од кречњака, који се датује у период око 200. године. На очуваном делу приказана је богиња у профилу, са косом скупљеном у ниску пунђу и калатосом на глави. Поред главе, видљиве су још само руке у којима се налазе бакље. На основу композиционе схеме сматра се да је овде реч о тројној Хекати, с обзиром да се код сличних композиција бочне фигуре увек приказују у профилу са испруженим рукама у којима су бакље, док је централна фигура дата анфас.¹⁸⁵

У везу са тројном иконографијом божанства непосредно се доводе и три сребрне кружне плоче из Јагодине, вероватно део неке огрлице (кат. бр. 120), као и бронзана фибула у облику зеца (кат. бр. 121). Међутим, ови налази нису са сигурношћу идентификовани као предмети Хекатиног круга.¹⁸⁶ Такође, може се поставити питање, посебно у случају поменуте фибуле, да ли се уопште ради о култном предмету. Иако је ликовна представа на овој фибулу интерпретирана и као хералдички приказ два зеца око седмолисне гране која означава тријумф над смрћу,¹⁸⁷ сматрамо да је могуће да се ради о жанр сцени или сцени пореклом из репертоара буколичке уметности, где су приказана два зеца док грицкају неку неодређену биљку, можда и купус, те да је оваква ликовна представа могла бити само украс.

Ипак, у погледу наше тематике изучавања, овом приликом издвајамо три споменика која везујемо за Хекату као Дијанину хипостазу. Реч је о архитраву из Сингидунума и вотивним арама из Читлука и Данила Горњег. На њима се јављају посвете Тривији (*Trivia*), богињи која се у римско доба поистовећивала са Хекатом, тачније са њеном култном функцијом заштитнице путева и раскршћа.¹⁸⁸ Њено име представља дословни римски превод грчког надимка *triodites*, а исти надимак се користи и за Дијану, па је понекад тешко рећи о ком је божанству реч. У Глосама, Тривија се тумачи као Хеката, Дијана и Луна.¹⁸⁹

Међу овом групом епиграфских сведочанстава посебно је значајан архитрав из Сингидунума (кат. бр. 115). На каменој греди профилисаној канелурама, средишњи

¹⁸³ Петровић 1966, 249–250.

¹⁸⁴ Фидановски 1996, 186.

¹⁸⁵ Milićević-Bradač 2009, 71.

¹⁸⁶ Стојић 1995, 82; Петровић Б. 1997, 149, бр. 227.

¹⁸⁷ Јовановић 2007, 131.

¹⁸⁸ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 449.

¹⁸⁹ Milićević-Bradač 2009, 71.

део заузима поље са посветом, које фланкирају две розете уклопљене у троугаоне оквире. С обзиром да се на горњој ивици греде налази осам правилно распоређених рупа које су служиле за причвршћивање уз зидну конструкцију, врло је могуће да се радило о натпису на улазу једног омањег храма подигнутог у част Хекати, за сада јединственог на простору Горње Мезије.¹⁹⁰ Што се тиче посвете, ради се о необичној комбинацији, с обзиром да је Хеката грчки назив богиње, а Тривија римски. Такође, употреба речи *dea(m)* представља реткост када је реч о култу Хекате, пошто је она у грчком пантеону сматрана за божанство нижег ранга у односу на олимпске богове.¹⁹¹

У случају друга два примера са посветом Тривији из Далмације (кат. бр. 118, 119, Т. XVIII, 118), богиња се ословљава само тим надимком. Интересантно је да се на сва три поменути натписа име богиње помиње у плуралу, што упућује на скупину сличних божанстава: *Biviae, Triviae, Quadriviae*. Присуство ових богиња забележено је у провинцијама, а према натписима чини се да је реч о богињама путева и раскршћа, односно заштитницама путника, а преко њих и послова, те пословних људи и трговца. Како је велики број ових посвета од стране војника, изгледа да су биле и заштитнице маршева односно војске на маршу.¹⁹² То потврђује и податак да је дедикант натписа на архитраву из Сингидунума био војник, припадник легије *IV Flavia*, која је ту била стационирана.¹⁹³

2.2.4. Распрострањеност култа

У претходним поглављима описани су споменици који се доводе у везу са Артемидиним, Дијаниним и Хекатиним култом. Међутим, Артемидини и Хекатини налази нису узети у обзир за разматрање распрострањености култа римске Дијане стога што сматрамо да углавном показују одлике везане за оригиналне грчке интерпретације ових богиња, о чему сведоче њихове култне функције различите од Дијаниних. Значајнију везу увиђамо једино кроз епитет *Trivia*, карактеристичан и за Дијану и за Хекату, који се могао односити на посебно божанство, можда и локалног карактера.¹⁹⁴

Дијанин култ, како је већ напоменуто, није био подједнако распрострањен на територијама Горње Мезије, Доње Паноније и Далмације. О томе нам најпре сведоче топоними и места где су били богињини храмови, односно светилишта чије постојање претпостављамо на основу великог броја налаза у појединим областима. Увиђамо да се о значајнијем присуству култа може говорити у контексту севера Доње Паноније (област Fejér), затим приобаља Далмације, посебно области око Салоне, њеног залеђа и подручја Делмата, док су у погледу Горње Мезије наглашени Виминацијум, Равна

¹⁹⁰ На тлу Тракије забележени су бројни налази и храмови који сведоче популарност Хекатиног култа. Ово божанство је у тој провинцији често поштовано у оквиру Артемидиних светилишта, где су готово редовно били присутни заветни рељефи и плоче посвећени Хекати (види: Tsontchev 1934, 99; 1957; Младенова 1961б; 1963). С обзиром да архитрав из Сингидунума представља изоловани налаз, односно како за сада нема других остатака који би могли дефинитивно потврдити постојање оваквог храма или евентуално упутити на поштовање још неког божанства на истом месту, не може се са сигурношћу тврдити о каквој се култној пракси овде радило.

¹⁹¹ William 1974; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 449.

¹⁹² Miličević-Bradač 2009, 72–73.

¹⁹³ Mirković 1968, 124.

¹⁹⁴ Miličević-Bradač 2009, 73.

(*Timacum Minus*) и околина Скупа (Карта 1). Ова слика у већој мери одражава стање и са покретним налазима.

Као налазишта монументалне скулптуре, статуета и рељефа на тлу Доње Паноније издвајају се опет област округа Фејер (Pusztavám, Balatonfőkajár – Sólápa, Dunaújváros – *Intercisa*), Сирмијум и његова околина, као и колонија Цибале (Карта 2). На тлу Горње Мезије доминантан је Виминацијум, док су два налаза забележена и у Наису (Медијани). У Далмацији уочавамо већи број споменика у поменутој области Салоне с околином и залеђем (Сињ и Читлук) и на територији Делмата (Ливно, Дувно и Гламоч). Појединачни споменици забележени су у приобаљу, у Нарони, затим на острвима Вису и Рабу, док су у континенталном делу Далмације познати они из Требиња, Имотског, Сарајева и Зенице.

Донекле је слична ситуација и са епиграфским споменицима (Карта 3). Са подручја Доње Паноније потичу три споменика, два из Аквинкума и један из Илока. У Горњој Мезији много је већи број посвета, посебно из Виминацијума и Равне, као и околине Скупа (Подујево и Катланово). По један налаз бележимо на Космају и у Наису,¹⁹⁵ као и у Лому у Бугарској. На далматинској територији поново већи број сведочанстава култа налазимо у области Салоне и њеног залеђа (Читлук), односно на подручју Делмата (Дувно и горња Цетина). Такође, значајнији број посвета потиче из Чачка (са планине Јелице), Сребренице и Сења, док се у осталим случајевима ради о појединачним примерима (Дукља, Цавтат, Промона, Бихаћ, Вис).

Поређењем места налаза свих поменутих врста споменика, заједно са накитом, утилитарним предметима и новцем (Карта 4), дошли смо до следећег закључка о доминантним центрима Дијаниног култа на нашим просторима (Карта 5). На територији Доње Паноније, издваја се област Фејера и околине (пећинско светилиште, рељеф и статуета) и Аквинкума (два епиграфска налаза). Други значајан центар представља подручје Сирмијума (монументална скулптура и епиграфски споменик).¹⁹⁶

У Горњој Мезији највећи број налаза потиче из Виминацијума, укључујући пластику, епиграфске споменике, накит, утилитарне предмете и новац (укупно четрнаест налаза). Издвајамо и космајску област, због епиграфске потврде култа, затим накита, жишка и новца са Дијанином иконографијом. Даље, већ је поменут значај Равне (три аре и један фрагмент вотивне плоче), а затим и Наиса (једна ара и две мермерне главе скулптура), као и околине Скупа (две аре).

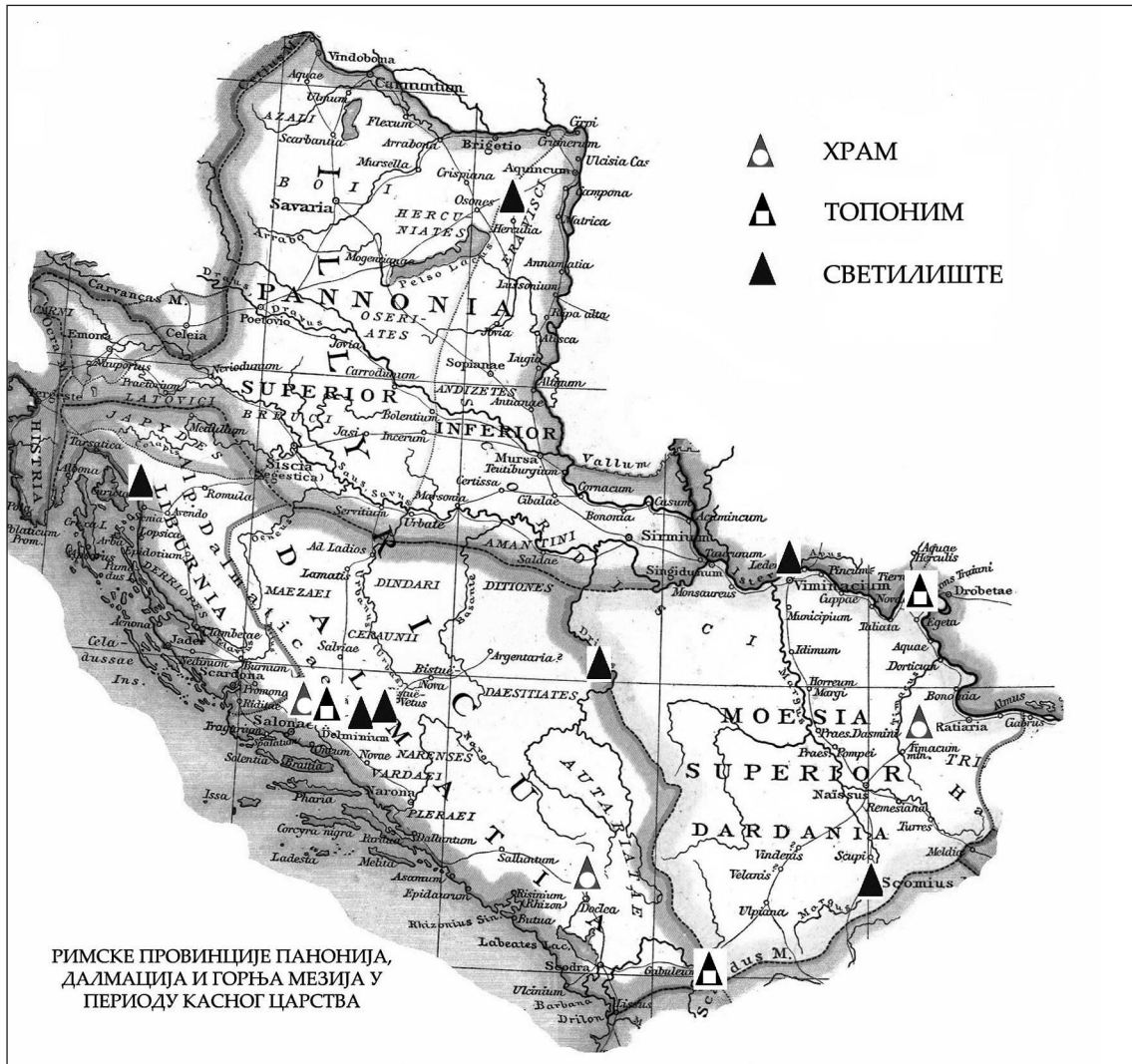
На територији Далмације апсолутно доминира Салона с околином (једна статуета, два рељефа, три аре, храм). Затим, већи број налаза потиче из области колоније Еквум (Читлука) и Сиња (две монументалне скулптуре, два рељефа, две аре). Ипак, споменици су најбројнији у области подручја Делмата, одакле потиче чак њих двадесетак (вотивни рељефи и аре). Као значајне издвајамо и Сењ (две вотивне плоче), Ридер (два рељефа), Сребреницу (две аре), Дукљу (храм и једна ара), као и Чачак или планину Јелицу (четири аре).

¹⁹⁵ Реч је о данас изгубљеном жртвенику са посветом Дијани нађеном на простору Нишке тврђаве, који нам је познат само на основу литературе, види: Петровић 1999, 58.

¹⁹⁶ У прилог Сирмијуму као значајном центру култа говори и један касноантички пример зидног сликарства, датован у IV или V век. Реч је о фресци из стамбеног објекта у јужном ареалу града (са локалитета 72) на којој је представљена Аталанта, хероина из беотског и аркадског мита, односно Дијанина хипостаза, види: Роровић 2008а, 43–45.

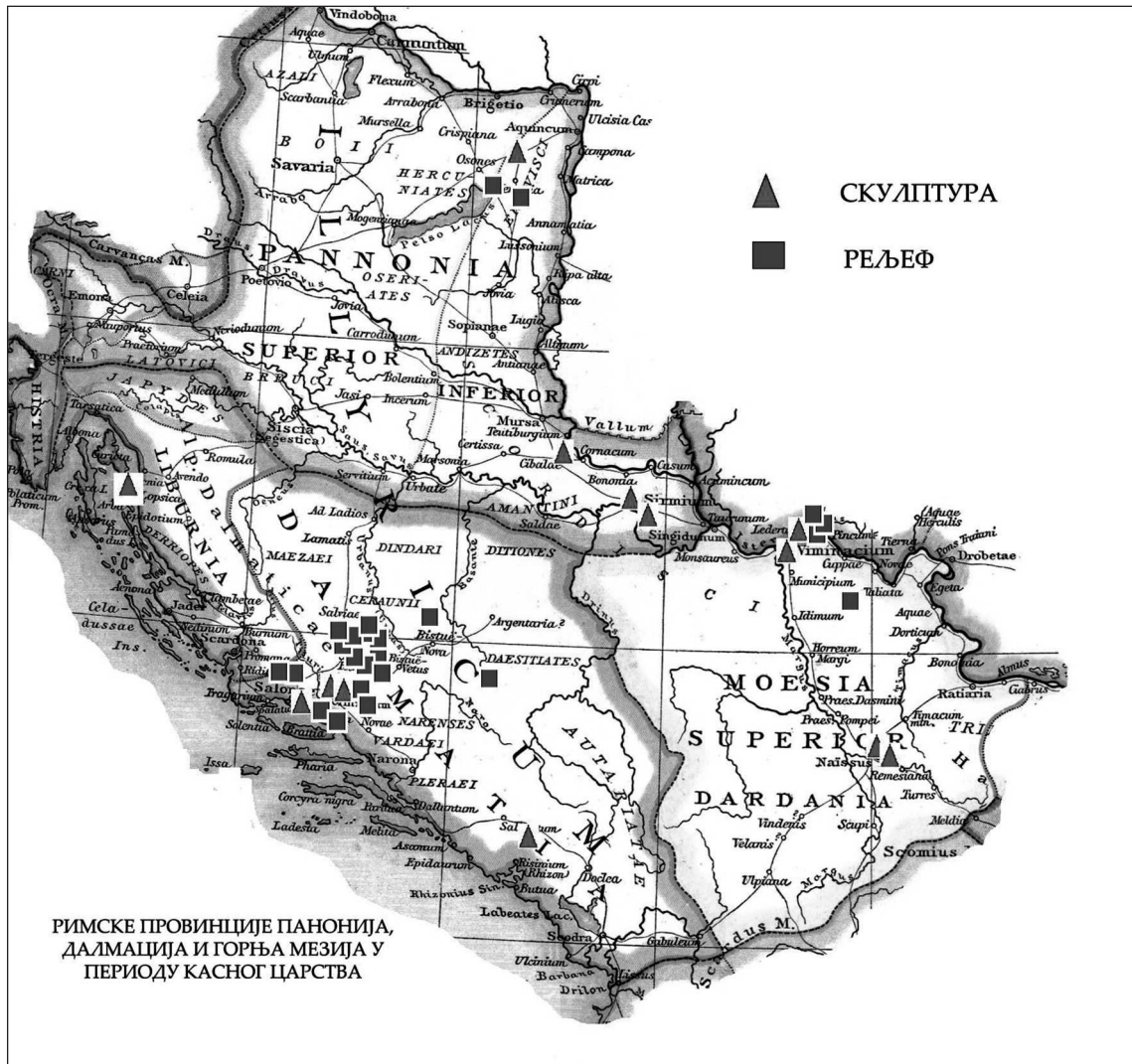
На основу ове анализе можемо закључити да се Дијанин култ поштовао у областима које се међусобно разликују (Карта 5). Прву групу чине урбана подручја Аквинкума, Интерцисе, Сирмијума, Цибала, Виминацијума, Наиса, Равне, Скупа, Доклеје, Салоне, Ридера, Еквума. У другој групи се издваја територија коју су насељавали Делмати, у околини данашњег Гламоча, Ливна, Дувна и долини горње Цетине, где је Дијана највероватније поштована у специфичној локалној интерпретацији као аутохтоно божанство. Трећу групу чине налази у областима које су повезане са среброносним рудницима или путевима транспорта сребра, односно у Сребреници (Домавија), Чачку или на планини Јелици, као и на Космају.

Чињеница да је култ имао центре у етнички, структурално и географско (геолошки) другачијим подручјима наглашава разуженост његовог поштовања, не само у територијалном смислу већ и по питању функција богиње, која је имала вишеструку улогу и значај.



КАРТА 1.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Карта преузета из Droysen 1886, s. 16.



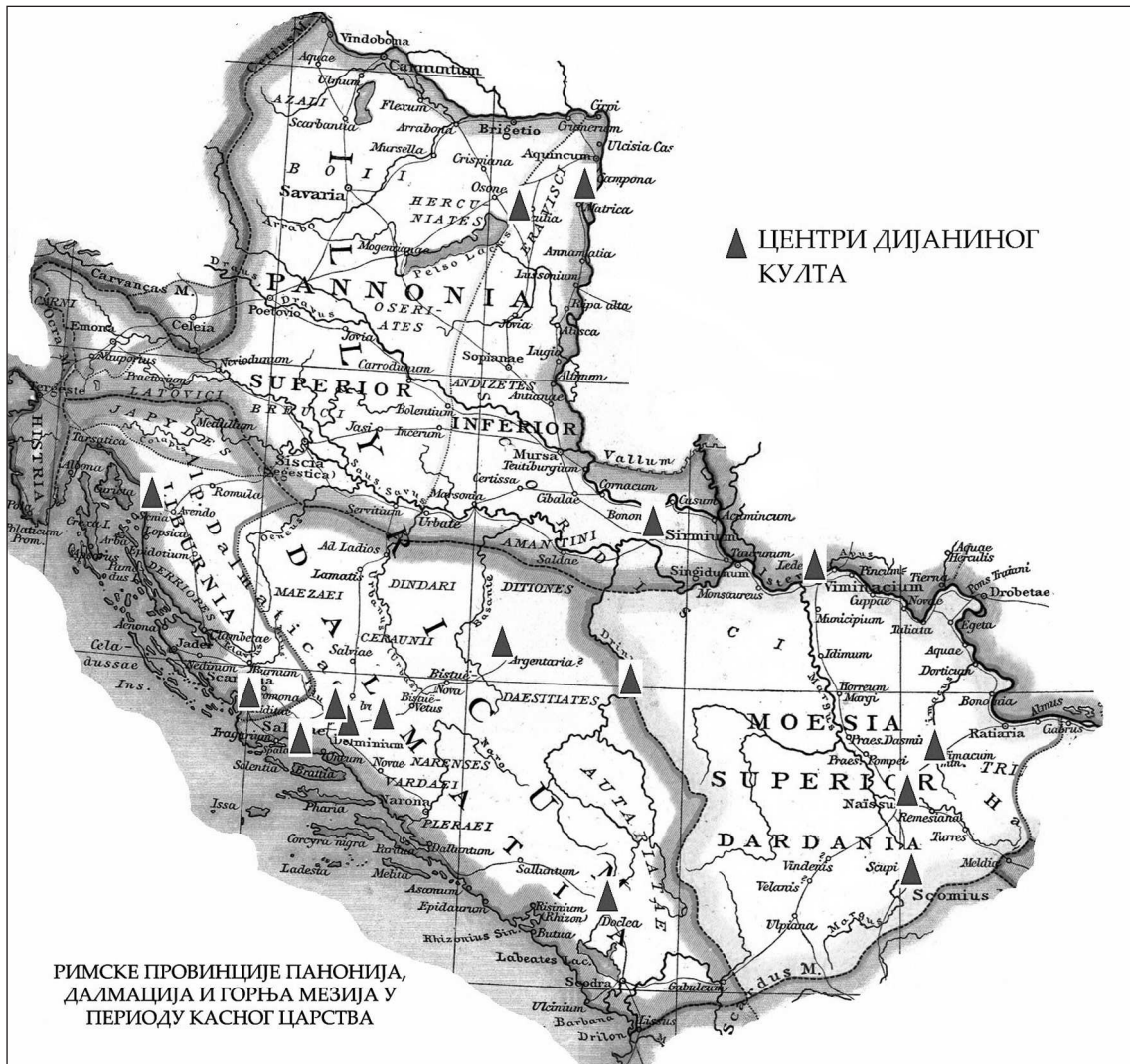
КАРТА 2.



КАРТА 3.



КАРТА 4.



КАРТА 5.

2.2.5. Функције божанства

Кроз сагледавање ликовних карактеристика, затим епитета или Дијаниних надимака који се јављају на епиграфским сведочанствима култа, као и путем анализе познатих околности налаза споменика, можемо створити слику о каквом се божанству радило на нашим територијама. Свакако да је реч о култу који је проистекао из оригинално римске интерпретације богиње, али са појединим манифестацијама условљеним локалним тлом, односно постојањем старијег божанства донекле подударних особина. Такође, синкретизам који је био карактеристичан за религијске токове III века имао је свог утицаја у Дијанином култу, било кроз иконографски израз, било кроз преузимање функција сличних божанстава.

Највећи број споменика са простора који изучавамо приказује тип Дијане у лову односно богињу која је преузела значење Артемиде Агротере, заштитнице лова и дивље природе. Међутим, имајући у виду комплексност Артемидиног култа и рано поистовећивање ових двеју богиња у римској религији, као и чињеницу да је Дијана била једно од врховних божанстава римског пантеона, сматрамо да је препознатљиви иконографски лик Агротере у уметности Рима временом преузео улогу једног од империјалних симбола. Овакве представе почев од доба Трајана, а посебно од времена Хадријана и његових наследника, биле су посвете лову као спорту римске аристократије и елите, које су служиле као израз лојалности цару. Важност лова у први план је истакао Хадријан, који је, одрекавши се ратовања, заједно са својом пратњом и војском сматрао да се врлине доказују путем ове вештине, а побожност кроз поштовање богова лова.¹⁹⁸ О томе нам најбоље сведоче рељефи са његовог ловачког споменика, на којима цар приноси жртве Аполону, Силвану и Дијани.¹⁹⁹

Да су управо ове врлине биле високо цењене и у време Константина, показује постављање поменутих Хадријанових рељефних медаљона на његовом славолуку, као најзначајнијем империјалном споменику епохе.²⁰⁰ По узору на цара, државни службеници и војска широм Царства ишли су у лов, остављајући бројне посвете ловачким божанствима попут Дијане, Аполона, Силвана, Фауна и Пана, док кинегетички списи помињу и Дијанина светилишта у шумама и жртве које јој се приносе.²⁰¹ Наглашеност овог аспекта њеног култа на територијама Горње Мезије, Доње Паноније и Далмације потврђују бројни споменици који имају ликовни приказ богиње у лову (тзв. грчко-римски тип), односно посвете са епитетом *Augusta*,²⁰² пореклом из урбаних насеља и колонија, као средишта процеса романизације.

У доба цара Хадријана, Дијанин лик је био посебно протезиран и на новцу. Стога не чуди податак да се налази римског рудничког новца са представом Дијане на аверсу (кат. бр. 110–112) датују управо у време владавине овог императора.²⁰³ Те

¹⁹⁸ Fox 2006, 574.

¹⁹⁹ L'Orange und Von Gerkan 1939, 82, 88, 165, 172, 191.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Arrianus 1831, 23–24, 34.1–36.4.

²⁰² Према неким мишљењима овај епитет је испрва значио да се моћи тако ословљеног божанства стављају у службу цара и његове породице, док је касније више означавао протекторат царске породице од стране поменутог божанства, види: Gavrilović 2011, 198, ref. no. 57.

²⁰³ Škegro 1995, 175, nap. 12.

серије везују се за руднике сребра у Панонији и Далмацији, од изузетне важности за привреду Царства, па се сматра да су биле намењене оптицају у истим.²⁰⁴ Присуство налаза Дијаниног култа у областима богатим сребром такође наглашава оригинално римску функцију богиње. Ради се о значењу проистеклом из обичаја везаног за идентификацију божанство – планета – метал – недељни дан, према коме су божанства која су персонификовала метале сматрана заштитницима рудника где се одређена руда копала: Аполон злата, Дијана сребра, Венера бакра, а Марс железа.²⁰⁵ Дијанину функцију као заштитнице сребра и рудара на нашим територијама, поред налаза рудничког новца, сведоче и споменици пронађени у среброносним областима Космаја (кат. бр. 51, 106), античког Пинкума (кат. бр. 28) и из Чадиња код Коловрата (кат. бр. 63). Две посвете потичу из области Домавије (Сребренице), средишта далматинско-панонских *argentaria* (кат. бр. 64, 65), док се група епиграфских сведочанстава из Чачка и с планине Јелице (кат. бр. 59–62) доводи у везу с евентуалним постојањем рудника на овом подручју или седиштем кохорте која је штитила транспорт сребра из области Космаја и Рудника ка Далмацији.²⁰⁶

Арицијска Дијана, позната као *Nemorensis*, италска богиња материнства, плодности и дивљачи, заштитница целокупне заједнице почев од републиканског периода, судећи по само једном познатом натпису из Нароне где се спомиње (кат. бр. 91), није била популарна у провинцијама које изучавамо. Такође, због лоше очуваности рељефа из Виминацијума (кат. бр. 47) реконструкција натписа која упућује на Дијану из арицијског гаја²⁰⁷ не може се прихватити са сигурношћу. Ипак, чини се да је путем ијатричке улоге Дијана на овим просторима преузела неке од функција поменуте богиње. О томе сведочи ара из Катланова (кат. бр. 57), посвећена Дијани и Аполону, подигнута у близини лековитих, термалних извора. Вероватно да су сличног карактера биле и њихове посвете на споменику из Виминацијума (кат. бр. 49), као и Лома (кат. бр. 58), могуће насталог под утицајем популарности великог Дијаниног и Аполоновог светилишта у Михајловграду.²⁰⁸ За добро здравље одређене особе више дедиканата је посветило ару богињи Дијани на планини Јелици (кат. бр. 61, Т. XIII, 61), док на једном жртвенику богиња носи епитет *Conservatrix* (кат. бр. 88), који упућује на њену улогу заштитнице дома и породице.²⁰⁹

Заједничко помињање Дијане и њеног брата Аполона упућује нас на ранију претпоставку да се у њиховом случају могло радити о *interpretatio romana* аутохтоних божанстава природе са централнобалканског простора.²¹⁰ Овакву констатацију може потврдити велики број вотивних рељефа са представом Дијане, али и њене култне заједнице са Силваном, пореклом са подручја Делмата, као и из других далматинских области (кат. бр. 29, 42, 73, 77). У основи поштовања ових божанстава највероватније се налази постојање старијег култа природе и плодности на поменутиим подручјима, условљеног карактеристикама локалног тла, богатог висоравнима са густом шумом.

²⁰⁴ Душанић 1971, 536–537; Simić i Vasić 1977, 50; Škegro 1995, 175–176; 1998, 90–91.

²⁰⁵ Душанић 1971, 543; Roscher 1993, 2533.

²⁰⁶ Васић 1986, 29–30; Ферјанчић и др. 2008, 181–182.

²⁰⁷ Јовановић 2003б, 53–54.

²⁰⁸ Младенова 1961а, 266–267.

²⁰⁹ Васиљевић 2008, 22.

²¹⁰ Јовановић 2003а, 16–19; 2007, 31.

Ту се радило о заштитницима вегетације, првенствено шуме, док се у складу са променама у начину живота и производње током последњих векова илирске самосталности, а нарочито у антици, култ све више развијао ка сточарско-аграрном облику. Стога није случајно што су носиоци ове култне заједнице кроз процес *interpretatio graeca/romana* постали аркадски Пан, божанство шума и пашњака, односно римска Дијана, богиња лова, природе и плодности.²¹¹

Данас је углавном прихваћено да је реч о аутохтоним божанствима које су поштовали домаћи људи, на шта посебно указују детаљи Дијанине одеће са карактеристикама локалне ношње.²¹² Међутим, одређени аутори видели су у поменутој заједници култ Видаса и Тане (*Vidasus–Thana*) познат из околине Топуског, који је према филолошкој анализи њихових имена интерпретиран као домаћа варијанта Силвана и Дијане.²¹³ Ипак, сходно томе да њихова имена нису романизована, те да је овај култ био мање подложен страним утицајима него делматски Силвана и Дијане, вероватно је уједно био и просторно ограничен на подручје Топуског, па се није могао односити на ширу илирску територију.²¹⁴

Иако је аутохтона култна заједница Дијане и Силвана била сконцентрисана на подручју илирског племена Делмата, сматрамо да се одједи епихорског пара у њеној основи могу препознати и у другим областима наших провинција.²¹⁵ Наслућујемо их кроз романизовану форму на посветама шумским божанствима (кат. бр. 50, 56), затим у Дијанином самосталном појављивању са епитетом *Silvestris* (кат. бр. 86), али и посветама Дијани и Аполону (кат. бр. 49, 57, 58), који су представљали врховна божанства и у суседној Тракији.²¹⁶

Коначно, на крају поглавља посвећеног Дијаниним функцијама, односно разматрању природе њеног култа на нашим просторима, поменућемо и синкретизам с одређеним Хекатиним аспектима. Изванредна скулптура Дијане Луцифере из Читлука (кат. бр. 15, Т. V, 15) може се повезати са Хекатом првенствено због бакљи као препознатљивих атрибута, услед чега је наглашен целестијални аспект богиње. Такође, на вотивној плочи из Сења, јавља се натпис Дијани који је меморијалног карактера, израђен у спомен одређене личности (кат. бр. 90). Иако место налаза ове плоче никако није могла бити некропола јер се на подручју где је нађена претпоставља постојање форума античког Сења,²¹⁷ сам надгробни карактер натписа упућује нас на богињино поистовећивање са Хекатином хтонском природом. Она је, као кључарка Хадових капија и господарица душа у царству мртвих, представљала неку врсту посреднице између света живих и подземља.²¹⁸ Према списима античких писаца слична улога се приписује и Артемиди, која је била задужена да надзире одлазак душе покојника ка месецу, док је сам процес смрти, *potestas moriendi*, надгледала Хеката.²¹⁹

²¹¹ Medini 1984a, 15–16.

²¹² Schneider 1885, 63; Rendić-Miočević D. 1955; 1980; Zaninović 1967, 59–62; Imamović 1977, 64–80; Rendić-Miočević A. 1982; 2003; 2007; Medini 1984a, 14–22.

²¹³ Mayer 1942; 1951.

²¹⁴ Medini 1984a, 16; Rendić-Miočević D. 1955.

²¹⁵ Plemić 2012.

²¹⁶ Abramić 1932, 51.

²¹⁷ Zaninović 1982, 51.

²¹⁸ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 449.

²¹⁹ Miličević-Bradač 2009, 69.

С друге стране, већ је поменута Дијанина блискост са Хекатиним надимком *Trivia*, који се односио на заштитницу путева и раскршћа, послова и пословних људи, војске и њених похода.²²⁰ Ипак, највећа је могућност да је ово име проистекло из надимка богиње као господарице троструких раскршћа.²²¹ Да ли је само у том својству она поштована на примеру ара из Читлука и Ридера (кат. бр. 118, 119) остаје нам непознато, као и то да ли је реч о самосталном божанству или једној од бројних Хекатиних односно Дијаниних функција. Неки аутори сматрају да је због специфичних аутохтоних карактеристика Дијане у Далмацији ово могла бити илирска богиња.²²²

2.2.6. Дедиканти

Захваљујући епиграфским сведочанствима Дијаниног култа, можемо сазнати нешто више о томе ко су били поштоваоци овог божанства у нашим провинцијама. Отежавајућу околност чини лоша очуваност споменика јер на великом броју нису видљиви натписи у целости, већ само име богиње или остаци посветних формула. Ипак, располажемо подацима који нас упућују на то да су аре, заветне плоче или рељефе најчешће подизали грађани римског (италског) порекла који су живели у нашим провинцијама, а у мањој мери и домаћи становници, углавном Илири, мада има примера који указују и на трачко или келтско порекло дедиканата. У погледу занимања ових људи најчешће се ради о обичним војницима или онима који су имали неке руководеће положаје у војсци, док остатак чине високи државни службеници. Ова чињеница потврђује раније изнету констатацију о популарности Дијане као заштитнице лова која је преузела империјално значење, односно њеној повезаности са идејом ловачке *virtus* као израза оданости цару.

Имена италског порекла јављају се на великом броју споменика (кат. бр. 45, 46, 48, 49, 53–55, 57–63, 68, 69, 71, 74, 76, 80, 83, 83, 87, 88, 90, 93). Међу њима је честа појава гентилног имена *Valerius* (кат. бр. 47, 58, 87, 90), једног од најпопуларнијих у Северној Италији, Галији и Далмацији, али и царских родова *Iulius*, *Flavius*, *Aelius*, *Aurelius* (кат. бр. 45, 46, 53–55, 61–64, 68, 69, 71, 74, 81, 93). Они нам потврђују друштвени статус поштовалаца Дијаниног култа, што се односи и на примере где се јављају домаћа имена, углавном исписана по законима римске ономастике (*tria nomina*), па увиђамо да се радило о високом степену романизације локалног становништва. Такав је случај са дедикантом илирског порекла на рељефу из Имотског, по имену *Messor* (кат. бр. 74). Он је путем вотивног споменика посвећеног Дијани, популарној и код римског и код домаћег живља, највероватније желео да искаже захвалност и радост због добијања грађанског права односно цивитета.²²³ У сличном се облику јављају домаћа имена на ари са Јелице, где је забележено *Niger* или *Nigellio* (кат. бр. 60), као и на ари из Котлуше, где се потписује *Panes* (кат. бр. 80). Такође, интересантна је појава имена на још једном споменику са планине Јелице (кат. бр. 61), где су дедиканти чија су имена римска посветили ару домаћем становнику *Maxim*-у.²²⁴

²²⁰ Ibid., 73.

²²¹ Sarian 1992, 987; Roscher 1993, 1890.

²²² Miličević-Bradač 2009, 71–73.

²²³ Rendić-Miočević D. 1967, 352.

²²⁴ Васић 1986, 29.

Позната су нам и локална имена са доста оштећених споменика, па не можемо знати да ли се у њиховом случају радило о примени римске ономастике. То су такође пореклом Илири, *Cocclia Maxima* (кат. бр. 65) и *Madocus* (кат. бр. 82). Могуће је и да се на рељефу са представом Дијане, Силвана и Меркура из области Ридера (кат. бр. 79, Т. XI, 79) радило о домаћем човеку, под именом *Amiantus*.²²⁵ На ари из околине Читлука (кат. бр. 76) забележено је име келтског порекла *Marronius*, које се врло често појављује у Норику, а нешто ређе и у Африци и источним провинцијама, па је вероватно реч о неком досељенику.²²⁶

Занимљиво је напоменути да се на споменицима са територије Делмата, где су забележене аутохтоне карактеристике култа, видљиве пре свега у одликама иконографије, осим на поменутих примерима с именима *Panes* и *Madocus*, јављају искључиво римска имена (кат. бр. 68–70, 80, 83). У погледу ара из Равне (кат. бр. 53, 54), због појаве имена *Mucianus*, које је забележено у Тракији, постојала је претпоставка да су дедиканти трачког порекла. Међутим, сходно томе да је то име могло бити и римско, а како су сва остала имена италског порекла, највероватније је да се ипак ради о римским грађанима.²²⁷

Већ је поменуто да је највише дедиканата Дијаниног култа на територијама које изучавамо потицало из редова војске, тачније легија које су овде биле стационарне или из редова њихових ветерана. Такав је случај са легионарима *VII Claudiae* (кат. бр. 48), *I Adiutrix* (кат. бр. 81), *I Belgarum* (кат. бр. 91). Било је и оних који нису били обични војници, већ су имали више функције, па тако бележимо посвету једног трибуна кохорте *II Aurelia Dardanorum* (кат. бр. 55), затим декуриона коњаничке кохорте *II Delmatarum* (кат. бр. 59), као и заповедника (*optio*) *XI Claudiae* (кат. бр. 58, 62).

Међу највиша звања поштовалаца Дијаниног култа спада титула локалног магистрата, односно дуовира колоније Виминацијум, забележена на натпису са локалитета Калиште (кат. бр. 49), као и бенефицијарног конзулара Доње Паноније, вероватно прокуратора рудника сребра у Домавији (кат. бр. 64). Сматра се да је исту функцију имао и римски витез (коњаник) који је посветио споменик из Чадиња код Коловрата (кат. бр. 63).

Коначно, занимљив је и случај поменутог рељефа са Дијаном, Силваном и Меркуром из античког Ридера (кат. бр. 79, Т. XI, 79), који је посветио роб извесног Каја Хонората, што знамо по делимично очуваном тексту. Сматра се да је необична комбинација ликова на овом рељефу проистекла из широко популарне представе пара Дијана–Силван као главних илирских божанстава, док се Меркур појављује као израз занимања дедиканта односно његовог господара, који се бавио трговином или неким сличним послом под Меркуровом заштитом.²²⁸

²²⁵ Abramić 1932, 50.

²²⁶ Milićević-Bradač 2009, 58.

²²⁷ Petrović 1995, 65.

²²⁸ Постоји и другачије тумачење иконографске комбинације божанстава на овом рељефу. Меркурово присуство објашњава се карактеристикама Силвановог култа јер је по неким митолошким верзијама Силван био Меркуров син. У том случају занимање дедиканта као трговца или поморца додатно наглашава одговарајући избор ликова на овом рељефу, што је доказ култног синкретизма широке интерпретације, види: Abramić 1932, 52; Rendić-Miočević D. 1955, 33.

III ИКОНОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Ликовне представе Дијаниног култа на територијама провинција које смо изучавали разликују три врсте иконографских приказа. У првом случају ради се о тзв. грчко-римском типу, богињиној представи која се заснива на узорима из класичне, односно хеленистичке епохе, које је као стандардне преузела и римска уметност. На њима уочавамо доследно копирање старијих прототипова, које је у већој или мањој мери било успешно захваљујући квалитету мајстора или локалних радионица. Друга врста ликовних приказа Дијане има аутохтони карактер, где је у основи грчко-римски тип обogaћен локалним елементима одеће и фризура, односно атрибутима везаним за домаће тло, као и специфичним третманом лица. Трећој врсти припадају представе у којима се Дијанине одлике мешају са особинама других божанстава сличних култних функција, па се ради о синкретизму који не дозвољава њену јасну идентификацију, већ само препознавање појединих карактеристика иконографије.

3.1. ГРЧКО-РИМСКИ ТИП

Грчко-римском типу Дијанине иконографије припада највећи број њених ликовних представа у нашим провинцијама. При томе се као најзаступљенији издваја класичан приказ богиње у лову (кат. бр. 11, 14, 16–18, 21–24, 27, 28, 31, 32, 36, 38, 41, 43, 44, 46, 67, 74, 78), док су са по једним примером присутни и његови подтипови, Дијана *elafebola* (кат. бр. 79, Т. XI, 79) и Дијана која јаше јелена (кат. бр. 97). Такође, у грчко-римске приказе богиње убрајамо и иконографски тип „Дијана која се купа“, забележен на мањем броју налаза (кат. бр. 25, 47, 94).

Традиционална иконографска схема божанства у ловачком оделу са опремом, заснована је на већ помињаној Леохаровој статуи Артемиде Агротере, познатој по римској копији – Версајској Дијани (Сл. 12). Богиња се приказује обучена у кратки хитон, потпасан испод груди или у струку, који обично сеже до колена. Често носи и огртач који се спушта преко једног рамена или слободно лепрша у зависности од покрета фигуре. На ногама носи ловачке чизмице у висини до половине чланка или колена, са неком врстом дебљег руба при врху. Фризура је разделена по средини, са косом скупљеном у ниску пунђу на потиљку, понекад свезану траком, а неретко се на темену јавља и кробилос (*krobylos*), чвор-пунђа налик машини. Дијана уобичајено у једној руци држи лук, док је на леђима тоболац са стрелама, чији се ремен спушта дија-

гонално преко груди. Уз њу су представљени пас или кошута односно јелен. Понекад се на рељефима у позадини приказује схематизовано дрво или растиње које имитира природни амбијент у коме се одвија лов (кат. бр. 44, 71).

У оквиру стандардне представе Агротере, на нашим примерима јавља се неколико варијанти: богиња стоји и вади стрелу из тоболца, док је рука у којој је лук спуштена поред тела (кат. бр. 20, 22–24, 44), затим стоји с испруженом руком, у којој држи лук, и спрема се да нишани плен, док другом руком вади стрелу из тоболца (кат. бр. 21, 38) или је пак приказана у динамичном покрету, односно трку (кат. бр. 31, 67, 78). У квалитативном погледу ове представе доста варирају, почев од изванредних радова, који су дела вештих мајстора, најчешће из уметничких центара изван наших провинција (кат. бр. 11, 13, 15, 17–19, 21, 23), преко осредњих производа локалних мајстора (кат. бр. 14, 22, 26, 27, 38), до примитивних занатских творевина (кат. бр. 41, Т. IX, 41). Та чињеница говори и о широком социјалном распону Дијаниног култа. Његови поштоваоци потицали су из богатијих слојева становништва, који су могли да приуште квалитетније радове, али и нижих слојева, који су се задовољавали онима лошије израде, израђеним од јефтине материјале.

Међу класичним ловачким Дијаниним представама издвојили смо неколико примера који наглашавају одређене иконографске проблеме или представљају специфичне ликовне варијанте. Таква је мермерна глава богиње нађена у Путинцима код Руме (кат. бр. 11, Т. II, 11), значајна по томе што је припадала монументалној скулптури богиње у природној величини. Њене одлике можемо размотрити путем особина фризура и лица. Иако по начину чешљања њена фризура наликује оној коју има Афродита из Капитолинског музеја,²²⁹ сходно томе да је одликује карактеристичан положај главе и одлучан поглед усмерен у даљину, типичан за Артемидине представе из друге половине IV века,²³⁰ идентификована је као Дијана.²³¹ То потврђује и блиска аналогија с Артемидином главом из Националног музеја у Букурешту,²³² док се према стилским одликама приписује копијама грчких скулптура из доба Хадријана.²³³

Међутим, специфичан начин моделације богињине фризура, тачније косе изведене плитким линеарним урезима, тек благо таласастим, показује велику сличност са Дијанином представом на Трајановом славолуку у Беневенту, смештеном на градској страни левог стуба.²³⁴ На овом империјалном споменику богиња је приказана заједно са Силваном, као заштитница Илирика и подунавских провинција.²³⁵ Сличности налаза из Путинаца и приказа из Беневента увиђамо и у хладном, доста одлучном изразу лица, који карактерише оба примера, док могућност да је представа са славолука послужила као узор мајстору Дијане из Путинаца објашњава наглашену линеарност у извођењу праменова косе, што је заправо одлика рељефног приказа. Ипак, уметник је у Беневенту, упркос линеарности, постигао значајну дубину рељефа приликом израде праменова, као и наглашеније таласаст облик. Стога сматрамо да је у случају Дијане

²²⁹ Bieber 1967, fig 34.

²³⁰ Ibid., fig 200, 201.

²³¹ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987, 72.

²³² Bordenache 1969, T. XXX.

²³³ Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987, 72.

²³⁴ Simon und Bauchhens 1992, 830–831; Kahil 1992b, p. 617, no. 278a.

²³⁵ Roscher 1993, 870.

из Путинаца мајстор вероватно добро познавао узор, али није био у могућности да потпуно пренесе све његове карактеристике, те је тако у моделацији косе остварио претерано схематски утисак.

Налаз из Путинаца једина је фрагментарна представа тог типа која се на нашим просторима са сигурношћу приписује Дијани, док остали слични примери нису поуздано идентификовани. Мермерна глава из Сирмијума (кат. бр. 12, Т. III, 12), која се на основу специфичне фризура везује за Дијану, али и Венеру и Аполона, вероватније је припадала неком од друга два поменута божанства.²³⁶ Овом приликом истакли бисмо да таквој идентификацији у прилог говори и њен израз лица јер очи одају посебан утисак замишљености и меланхолије, неку врсту одсутности из реалности, што није карактеристика Дијанине иконографије. Такође, иако је и мермерна глава из Медијане (кат. бр. 13, Т. IV, 13), иконографски опредељена ка некој од две богиње, Дијани или Венери, у њеном случају дата је предност Венери.²³⁷ С друге стране, пак, упркос томе што слична проблематика прати и главу статуе из Медијане (кат. бр. 19, Т. VI, 19),²³⁸ према нашем мишљењу целокупан утисак ове представе говори у прилог већој могућности да је реч о Дијани.

У споменике класичног типа богиње у лову убрајамо и фрагментарно очувану скулптуру с убијеним ланетом из Тилуријума (кат. бр. 14, Т. IV, 14). Овде се ради о деловима статуе од које су преостали глава, затим постоље, на коме је нога у кратким чизмицама, друга нога у висини изнад колена, шака којом придржава убијено лане за задње ноге и тело пса без главе.²³⁹ Глава богиње је класично моделована, са косом која је раздељена по средини, а затим са страна повучена испод темена, где су крајеви били скупљени у кробилос (данас одломљен), налик Артемидиним приказима на новцу.²⁴⁰ Оно што ову представу чини посебном, имајући у виду да се богиња уобичајено приказује у моменту док стрелом нишани животињу, јесте појава мртвог ланета, које вуче за собом. Сходно томе да она нема познатих ликовних паралела, а како се сматра да је настала као рад локалних мајстора из залеђа Салоне, овакав додатак могао је проистећи управо из домаће ловачке праксе.²⁴¹

Ипак, мртва животиња коју неко вуче за задње ноге, независно од Дијанине иконографије, често се јавља као мотив на римским споменицима у контексту ловачког плена.²⁴² С обзиром на то да остали делови ове статуе не показују карактеристике блиске аутохтоној иконографској интерпретацији, сматрамо да је овде пре реч о синтези ликовних елемената оригинално римске уметности. Мајстор их је уклопио како би нагласио функцију богиње или истакао њену супериорност у лову, можда чак на један помало бруталан начин.

²³⁶ Popović 2006, 153–159.

²³⁷ Vasić i Gavrilović 2012, 147.

²³⁸ Plemić 2013.

²³⁹ На основу техничких карактеристика у обради камена од кога је израђена постоји могућност да нога, која није на оригиналном постољу, као ни тело пса, не припадају овој скулптури, већ да је реч о фрагментима двеју статуа, види код: Milićević-Bradač 2009, 53–55.

²⁴⁰ Kahil 1992a, p. 684, no. 842a; 1992b, p. 509, no. 842a.

²⁴¹ Cambi 2002a, 97; 2005, 116.

²⁴² Milićević-Bradač 2009, 55.

Међу свакако најбоље примере провинцијалне уметности убрајамо рељеф са Дијаном из Имотског (кат. бр. 74, Т. XI, 74). На њему је забележен потпис власника скулпторске радионице Максимина и он се сматра за један од најсавршенијих приказа богиње на далматинском тлу.²⁴³ Мајстор је овде до детаља и врло зналачки разрадио препознатљиви тип Агротере, што уочавамо кроз приказе одеће и разиграног плашта услед покрета фигуре или ветра, затим профилације рамена које придржава тоболац, детаља обуће, те обраде лица и прстију. Међутим, одлично познавање прототипа као да га је навело да готово рутински изради овај рељеф, те тако није постигао одговарајући уметнички утисак. Занимљиво је да и овде наилазимо на склоност ка претеривању у детаљима која се јавља и на аутохотним приказима богиње: очи су изразито крупне, наглашавајући препознатљиви поглед усресређен на плен.

Значајно је да мајстор Максимин, који је потписан и на једном надгробном споменику,²⁴⁴ није потицао из неког већег економско-политичког, односно културног центра са далматинске обале, попут Салоне или Нароне. Ипак, квалитет његових радова указује на то да су они настали у урбаној средини, па се тако седиште његове делатности мора тражити у мањим, али не и сасвим непознатим градовима, као што је претпостављено римско насеље у данашњим Руновићима и град Нове (*Novae*). Друга опција за центар Максиминове делатности био би неки већи војни логор или сталније боравиште војних јединица, где су сличне радионице радиле за потребе војника, било за време њихове службе или када су као пензионисани остајали у том крају, као што је могао бити случај са логором код Хумца (*Bigeste*), активним од I до III века.²⁴⁵ Присуство тако квалитетних мајстора у мање развијеним провинцијским срединама могло је свакако утицати на рад неуких домаћих занатлија, што између осталог потврђују и бројни вотивни рељефи са територије Делмата, који иконографски готово у свему подражавају класичне Дијанине представе (кат. бр. 31–33, 38–49, 67, 71).

Са наших простора изучавања потиче и једна представа која се приписује нешто ређем типу Дијанине иконографије, тзв. Дијана *elafebole*. Реч је о поменутом рељефу са представом трију божанстава – Дијане, Силвана и Меркура из Данила Бирња, односно области античког Ридера (кат. бр. 79, Т. XI, 79). Овде је Дијана, приказана у моменту док обара јелена, обучена у кратки потпасани хитон, с огртачем који јој вијори иза леђа. Десном ногом ослања се на тло, док је левом, савијеном у колену, притисла леђа животиње, коју свом снагом гура надоле. Док рукама држи јелена за рокове, а њен пас га хвата за десно уво, он покушава да се одупре високо уздижући врат, ногу савијених под тело, осим предње леве, којом се одупире притиску богиње.

Овај приказ представља јединствену иконографску концепцију у нашим провинцијама, углавном тумачену као преузимање ликовног обрасца Митрине тауроктоније.²⁴⁶ До таквих се закључака дошло због тога што Дијана има исти став у моменту хватања и обарања животиње као и Митра који обара бика на земљу, док иза леђа обају божанстава слободно вијори плашт. Такође, заједнички је и положај животиња, са једном испруженом ногом. Међутим, чињеница да подтип А, који од Митриних приказа

²⁴³ Rendić-Miočević D. 1967, 344.

²⁴⁴ Ibid., 345–347.

²⁴⁵ Ibid., 350–351.

²⁴⁶ Campbell 1954, 18; Rendić-Miočević D. 1955, 34; Gabričević 1959, 115; Medini 1984b, 21–23.

тауроктоније у највећој мери иконографски одговара Дијаниној представи на рељефу из Данила Бирња,²⁴⁷ није заступљен ни са једним примером на територији Далмације и суседних провинција указује на то да се узор ове представе мора потражити у некаквом другом предлошку.²⁴⁸

Још је у најранијој литератури која је третирала проблем овог рељефа указано да његова иконографија може имати прототип у делима грчке уметности, као што је Нике која убија бика са њеног храма на Акропољу или Херакле који убија јелена из Палерма.²⁴⁹ Током развоја култног рељефа у класичној и хеленистичкој епохи појавила су се иконографска решења слична Митриној тауроктонији, знатно пре афирмације митраизма на Средоземљу, која су допринела коначном фомирању његовог препознатљивог ликовног израза. Сматра се да је у основи ових иконографских решења архетип крилате Нике која убија бика (*Nike bouthutousa*),²⁵⁰ који је, независно од развоја митраизма, постао основ и за ликовни предлошак Нике, Херакла и Артемиде.²⁵¹ Тако се, као најближа иконографска аналогија рељефу из Данила Бирња, препознаје скулптура Артемиде са Делоса,²⁵² која се разликује само по задњој ноzi животиње, испруженој уназад. С друге стране, на једном саркофагу из Белуна проналазимо идентичан положај ногу код јелена, док Дијана с обе ноге стоји на тлу, не притискајући додатно животињу, већ је само хвата за рокове,²⁵³ а популарност овог типа Артемидине иконографије сведоче и рељефи из Филипија на тлу античке Македоније.²⁵⁴ Стога нам је прихватљивија претпоставка да се у случају рељефа из Данила Бирња ради о приказу оригиналног мотива Артемиде која хвата и убија јелена, познатог из хеленистичке уметности.²⁵⁵

Пошто је дедикант овог рељефа био роб, највероватније оријенталног порекла, његов иконографски узор може се тражити у грчким областима, одакле су у великом броју стизали робови на тло Илирика. Иако није у потпуности идентична нашој представи, у том контексту интересантна је поменута скулптура са Делоса, имајући у виду да је на том острву била једна од највећих пијаца робова у античком свету.²⁵⁶ Такође, на могућност да је оваква иконографска представа била позната у Далмацији, указује још један рељеф из области Ридера, нађен на локалитету Катуну (кат. бр. 78, Т. XI, 78). Међутим, због фрагментарне и лоше очуваности овог налаза, не може се са сигурношћу утврдити да ли он заиста припада типу *elafebole* или је реч о класичној Дијани која лови.²⁵⁷

У нешто ређе класичне Дијанине представе спада и један приказ са римске парадне кнемиде из Славонског Брода (кат. бр. 97). С обзиром да се ради о луксуз-

²⁴⁷ Campbell 1954, 17.

²⁴⁸ Medini 1984b, 22.

²⁴⁹ Abramić 1932, 49.

²⁵⁰ Cumont 1899, 179.

²⁵¹ Medini 1984b, 24.

²⁵² Marcade 1969, 219, pl. 41.

²⁵³ Kahil 1992b, p. 608, no. 144.

²⁵⁴ Picard 1922, 184–188.

²⁵⁵ Medini 1984b, 25.

²⁵⁶ Ibid.

²⁵⁷ Lipovac-Vrkljan i Miletić 2000.

ној војничкој опреми намењеној учествовању на турнирима, као и лако преносивом предмету, највероватније да он није настао на локалном тлу. Међутим, занимљиво је да је богињина иконографска поставка на њему протумачена као лоша интерпретација класичне позе у стојећем ставу поред јелена, до које је дошло услед неукости мајстора.²⁵⁸ Упркос таквом тумачењу, према нашем мишљењу очигледно је да се овде ради о препознатљивом, грчком типу Артемиде која јаше јелена. Овај тип, познат са представа вазног сликарства и рељефа,²⁵⁹ илуструје и рељеф из Осмакова (кат. бр. 3, Т. I, 3).

Конечно, преглед Дијаниних представа грчко-римског типа завршићемо освртом на примере специфичног иконографског обрасца „Дијана која се купа“, насталог у комбинацији хеленистичког прототипа клечеће Афродите и илустрације мита о Дијани и Актеону.²⁶⁰ Сматра се да је карактеристична Дијанина поза при купању, заснована по узору на Афродитину скулптуру коју је израдио Доидалсос из Битиније за владара Никомедеса II,²⁶¹ као ликовно решење прихватљиво за потребе представе о Дијани и Актеону, познате у две основне варијанте. У развијеној сцени богиња се представља са слушкињама или аморима који јој помажу при купању, док је Актеон скривен иза стене притајено посматра, а саму сцену употпуњује приказ потока на којем се божанство купа. Овакви примери познати су из сликарства Помпеја,²⁶² затим са мозаика из Тине у Тунису²⁶³ (Сл. 8), као и с Актеоновог саркофага у Лувру.²⁶⁴ У редукованој варијанти нема приказа потока, а такве композиције познајемо са мозаика из Тимгада²⁶⁵ и Шаба у Сирији,²⁶⁶ као и са рељефа из Интерцисе смештеног у оквиру надгробног споменика (кат. бр. 25).

На овом рељефу богиња је дата у карактеристичној пози, клечећи на једној нози, а другом се ослањајући на тло. Док је амори скривају убрисом од нежељених погледа, Дијана се полива водом из шкољке коју држи у десној руци изнад главе, левом прекривајући гениталије. Препознатљиви атрибути, лук и тоболац са стрелама, одложени су на левој страни, док је здесна посматра Актеон скривен иза стене. Важно је нагласити да је лице божанства моделовано према портретним карактеристикама, можда и саме покојнице којој је био намењен надгробни споменик. Она се вероватно идентификовала са богињом, уздајући се између осталог у њену хтонску природу, као и моћи у загробном животу.²⁶⁷

Сличан приказ уочава се и на фрагменту рељефа из Виминацијума (кат. бр. 47, Т. X, 47), где је очуван део наге женске фигуре до појаса, у клечећем ставу и са коленом десне ноге којом се ослања на тло. Иза фигуре видљива је нека врста застора, који је скрива од нежељених погледа, па се и овде могло радити о иконографском типу Дија-

²⁵⁸ Cambi 2003, 492.

²⁵⁹ Kahil 1992b, p. 500, no. 674–689.

²⁶⁰ Шарановић-Светек 1978, 22.

²⁶¹ Smith 1995, 80, fig. 102.

²⁶² Simon und Bauchhenss 1992, p. 836, no. 331.

²⁶³ Ibid., p. 836, no. 332.

²⁶⁴ Ibid., p. 836, no. 333.

²⁶⁵ Reinach 1922, 52, no. 4.

²⁶⁶ Balty 1986, 398.

²⁶⁷ Види стр. 48.

не која се купа.²⁶⁸ Ипак, фрагментарност налаза, као и различита тумачења вотивног натписа,²⁶⁹ указују на неопходну дозу опреза приликом овакве интерпретације његове ликовне садржине.

На рељефу из Виминацијума, пропорције фигуре нису најскладније, што свакако указује на то да је реч о раду слабије занатске вредности. За разлику од њега, следећи пример који илуструје поменути иконографски тип луксузно је дело врхунске израде (кат. бр. 94, Т. XV, 94). Реч је о минуциозној представи, висине свега 3 см, на маленом храму који је красио налаз из женског гроба.²⁷⁰ Ова фигурица приказује крајње сведену варијанту сцене са Дијаном и Актеоном, где је богиња препознатљиво дата док се сама купа поливајући се водом из крчага. На минијатурној представи распознајемо до детаља обрађену фризуру у тзв. *melonen* стилу, уоквирену двома плетеницама, које почињу од средине чела, односно од главног раздјелка, и спуштају се преко ушију. На потиљку су везане у чвор, испод кога се формира кика расплетене таласасте косе, пребачена на десно раме. Оваква фризура одликује хеленистичке скулптуре из круга неколицине женских божанстава, а пре свега Афродите. Иако није карактеристичан детаљ развијене Дијанине иконографије у римском периоду, односно њене уобичајене фризури са ниском пунђом на потиљку, кроз тип „Дијана која се купа“ она се задржала готово на свим примерима римске односно касноантичке уметности.²⁷¹ Занимљиво је и да је приказ Дијане која се купа тумачен у контексту нагласка њене функције као заштитнице жена, односно породиља,²⁷² што илуструје одржавање оригиналних култних функција божанства илустрованих кроз надимак Артемиде Ејлејтије, као и италске Дијане из Арицијског гаја.

Сличност с овим иконографским типом уочили смо и на фрагменту рељефне лампе из Карлобага (кат. бр. 107). Фигура окренута налево приказана је у чучећем положају, очигледно при купању. Међутим, поједини детаљи (нога која не додирује тло, положај руке која држи крчаг и фризура) упућују на несигурност такве претпоставке и другачију интерпретацију, евентуално као нимфе која се купа.

3.2. АУТОХТОНЕ ЛИКОВНЕ ОДЛИКЕ

На тлу Далмације, посебно на подручју које је насељавало илирско племе Делмата, забележено је више рељефа са представом саме Дијане или ње заједно са Силваном. Култ Силвана, у коме неки препознају илирског *Vidasa*, епихорског бога шума и пашњака, често је повезан са богињом Дијаном, али и нимфама, као персонификацијама извора и воде уопште. Сматра се да њихова култна заједница проистиче из аутохтоне баштине не само Илира већ и других народа на Балкану.²⁷³ Племена из предримског периода на овим просторима испрва су поштовала природне појаве, за-

²⁶⁸ Јовановић 20036, 54.

²⁶⁹ Mirković 1986, 77, no. 35; Васић 1979, 31–32; Јовановић 20036, 53–54.

²⁷⁰ Шарановић-Светек 1978, 21.

²⁷¹ Volbach 1976, 73, no. 99, T. 53/99.

²⁷² Шарановић-Светек 1978, 23.

²⁷³ Војановски 1978, 115.

мишљајући их у њиховом елементарном облику (облак и киша, шума и дрво, сунце и месец итд.). До персонификовања природних сила дошло је у историјском добу под утицајем религије народа који су били на вишем нивоу културног развоја, вероватно кроз прве контакте са путујућим трговцима. С друге стране, сточарски начин живота одразио се кроз поштовање одређених животиња, о чему говори лик Силвана, полујарца получовека, развијен под утицајем иконографије аркадског Пана. Дијана као његов пар и допуна, у смислу комплетирања функција ове епихорске заједнице божанстава, задржала је компоненту господарице дивље природе, наслеђену од грчке Артемиде. Стога не чуди што је њена класична представа могла да послужи као узор за ликовну интерпретацију аутохтоне богиње у доба римске управе Далмацијом, јер су домаћи људи преузели елементе римске религије који су највише одговарали њиховим исконским схватањима и потребама. Она је можда заменила старо божанство под именом *Thana*, које се током романизације изједначило са грчком и италском богињом.²⁷⁴

У иконографском смислу, потврде аутохтоног култа Дијане и њене заједнице са Силваном познате су већином са представа из долине горње Цетине и данашње западне Босне, односно сплитског залеђа (кат. бр. 29, 30, 33–35, 37–42, 67, 71, 77). Реч је о примитивним радовима од локалног камена, који су били вотивног карактера. Они су заправо представљали наивну репродукцију рељефа из мањих храмова или светилишта поменутих божанстава на отвореном, као исказ једноставне фолклорне побожности.²⁷⁵ У основи ових приказа јесте класична иконографија богиње у лову, док се аутохотни елементи уочавају на фризури и одећи, као и кроз замену препознатљивих атрибута. Такође, једна од њихових особина јесте и фронтално приказивање божанства, односно чињеница да се Дијана и Силван скоро увек приказују *en face*. Силван, који је преузео иконографију грчког Пана, обично је представљен наг, са јарчевим ногама или папцима, док су рошчићи видљиви на глави. Од његових су атрибута готово редовно присутни педум и сиринга.

На рељефу из околине Зенице (кат. бр. 29) очувале су се само главе Силвана и Дијане. Иако су оба лица доста оштећена, на њима доминирају идентичне, веома крупне и изражајне очи. Сличну наглашеност очију, односно погледа, уочили смо и на рељефима које смо определили као грчко-римски тип у претходном поглављу, попут онога из околине Имотског (кат. бр. 74, Т. XI, 74), што је генерална одлика провинцијалне уметности, која показује склоност ка претеривању у извођењу појединих детаља. Дијанина фризура специфично је моделована у тзв. *melonen* стилу, косе кришкасто зачешљане ка темену, док на потиљку није скупљена у пунђу, већ слободно пада преко рамена у плетеницама. Мелонен фризура се јавља и на неким другим примерима богињиних приказа које смо раније разматрали (кат. бр. 21, 23, 94). Овде се ради о моди познатој са хеленистичких представа неударних девојака. У римском периоду фризуру је популарисала неударна принцеза Плаутила из династије Севера, путем свог портрета.²⁷⁶ Пошто се он датује у почетак III века, то би значило да ни рељеф из Зенице није могао настати пре прве деценије истог века.

²⁷⁴ Mayer 1942; 1951; Bojanovski 1978, 128; Medini 1984a, 16.

²⁷⁵ Cambi 2005, 38.

²⁷⁶ Cambi 2005, 124, sl. 168.

Међутим, на рељефу из околине Зенице јављају се и плетенице које нису саставни део препознатљиве Дијанине иконографије. Иако се оне могу повезати са Хекатиним представама,²⁷⁷ сматрамо да се овде ипак ради о домаћем обичају ношења фризура. Потврду за такву претпоставку налазимо на рељефу из Карауле (кат. бр. 67). На њему је богиња приказана на познати начин у кратком потпасаном хитону, са огртачем који спуштен преко једног рамена слободно лепрша, док вади стрелу из тоболца. Иако је лице доста оштећено, на њему опет уочавамо крупне изражајне очи, као и слично моделовану фризуру у *melonen* стилу, са плетеницама које се спуштају преко ушију и падају иза врата. Занимљиво је да је огртач који богиња носи приказан како лепрша са предње стране, супротно од правца њеног кретања.

Тај исти детаљ уочавамо и на рељефу из околине Халација (кат. бр. 33). Овде је, слично као и на претходном примеру, Дијана приказана како стоји на десној ноzi, док је лева, на којој је тежиште, избачена напред, наглашавајући покрет. Међу елементима богињине опреме издвајамо ремен, који придржава тоболац, пружајући се од десног рамена преко груди до испод левог пазуха. У њему се препознаје део илирске одеће од коже или метала, тзв. пораменица, кроз коју се провлачио огртач да не би сметао при кретању.²⁷⁸ На овом рељефу видљиво је да је огртач заиста провучен испод ремена, а верујемо да је слична идеја примењена и у случају поменутог рељефа из Карауле, што објашњава његов специфичан положај на предњој страни фигуре.

Рељеф из околине Халација одликују и локални елементи фризура, која је приказана као дуга коса слободно пуштена преко леђа, док се на глави налази нејасан додатак у виду капе или мараме.²⁷⁹ Капа се вероватно налазила и на Дијаниној глави из Бусије, коју такође краси дуга распуштена коса (кат. бр. 71). Међутим, детаљ који је интерпретиран као капа можда је заправо требало да буде кробилос, чију идентификацију отежава лоше извођење неуког мајстора, који је копирао класичан приказ богиње док вади стрелу из тоболца. Карактеристике домаћег божанства и овде се препознају кроз крупне очи и елементе одеће. Огртач је попут вела пребачен преко рамена и обе руке богиње, док се на хаљини уочава неуобичајено масиван појас испод груди и нека врста сукње (подсукње) испод хитона.

Из Опачића код Гламоча такође потичу два иконографски врло специфична рељефа (кат. бр. 34, 35). Ради се о веома примитивним радовима, за које се сматра да дају ликовну интерпретацију старије фазе култне заједнице Дијане и Силвана као епихорског пара божанстава, односно да наслућују њихов изглед из периода пре утицаја *interpretatio romana* на домаће култове и уношења форми грчко-римског пантеона.²⁸⁰ На првом примеру фронтално су приказани Силван и Дијана, глава доста већих у односу на тело (кат. бр. 34, Т. VIII, 34). На левој страни је представљен потпуно наг и итифаличан Силван, младог лица без браде, с веома ситним роговима који не наликују онима карактеристичним за Панов лик. На ногама нема длаке, али су приказани папци, једва видљиви. Атрибути за идентификацију овог божанства били су педум, који држи у подигнутој десној руци, и велика сиринага, смештена поред тела на десној страни.

²⁷⁷ Sarian 1992b, 661–669.

²⁷⁸ Rendić-Miočević D. 1955, 31.

²⁷⁹ Sergejevski 1928, 80–81; Rendić-Miočević D. 1955, 31.

²⁸⁰ Rendić-Miočević D. 1955, 29.

Сходно томе да је овај лик препознат као Силван, женска фигура поред њега, која је нешто вештије израђена, упркос нетипичној иконографији, идентификована је као Дијана.²⁸¹ Она је наизглед обучена у кратку потпасану хаљину, али детаљнијом анализом уочава се да је реч о драпираној сукњи и блузи с ушивеним рукавима. Глава је прекривена марамом, која слободно пада преко леђа, представљајући елемент домаће ношње познат са женских ликова на илирским надгробним споменицима.²⁸² Иконографски су најзанимљивији атрибути које богиња држи у подигнутим рукама, по једну гранчицу у свакој. Оне се интерпретирају као гранчица палме и можда дуда или смокве,²⁸³ док друго тумачење, нама прихватљивије, препознаје у њима једну лишћарску и једну четинарску грану (бјелогорица и црногорица), које симболизују богатство илирских шума.²⁸⁴ На тај начин, Дијана је окарактерисана као богиња шума и пар Силвана *Silvestrisa*, изузетно поштованог на тлу Делмата под тим надимком,²⁸⁵ што између осталог сведочи и натпис вотивне аре из Сплита, где она сама има епитет „шумска“ (кат. бр. 86).

Други рељеф из Опачића (кат. бр. 35, Т. VIII, 35) необичан је стога што је богиња, ликовно идентична као на претходном примеру, приказана у непознатој иконографској поставци. Она је подигнута на један мањи жртвеник, док су са стране две женске фигуре. Испод биљке коју Дијана држи у левој руци налази се мањи пљоснати суд са кратким грлићем, две дршке и великом стопом, који има аналогije у пљоснатим судовима јужног дела апенинског полуострва.²⁸⁶ Међутим, није могуће са сигурношћу рећи да ли је реч о култном предмету или још једном атрибуту божанства. Бочне фигуре обучене су идентично као централна, али су мањих димензија, па им тако главе допиру до лаката богиње. Једном руком држе њену сукњу, док им друга није ни представљена. Због овог покрета, који представља стари гест молитве, сматра се да ове фигуре представљају смртне жене – адоранткиње.²⁸⁷ На фигурама се издвајају главе, које су пластичније и пажљивије израђене од тела, са наглашеним очима, што је уосталом карактеристика и свих претходно поменутих рељефа којима приписујемо аутохтони карактер божанства.

О каквој се представи овде заправо ради, није у потпуности јасно. На то указује и чињеница да је божанство на овом рељефу идентификовано само на основу непосредне аналогije са другим рељефом из Опачића, који приказује Силвана и највероватније Дијану, као његов женски паредар. Остаје питање да ли је ово божанство у комбинацији са адоранткињама имало и неки хтонски карактер, чиме би у себи објединило и друге Дијанине функције, попут оних блиских њеној хипостази Хекати, као посредници између света живих и мртвих.²⁸⁸ Такође, у недостатку и најмањих трагова

²⁸¹ Sergejevski 1929, 98.

²⁸² Rendić-Miočević D. 1955, 29–30.

²⁸³ Sergejevski 1929, 98.

²⁸⁴ Rendić-Miočević D. 1955, 29.

²⁸⁵ Bojanovski 1978, 128–129.

²⁸⁶ Sergejevski 1929, 98.

²⁸⁷ Ibid.

²⁸⁸ Као прилог тврдњи о повезаности Дијане и фунерарног култа у баштини централног Балкана, овде помињемо запажање о очуваности једног веома асоцијативног детаља у влашким народним обичајима. Познато је да и данас током тзв. мартурија, обреда у склопу сахрањивања у источној Србији, учесници настоје да отворе комуникацију између два света, непосредно пре слања култних понуда на онај свет. Том приликом једна жена изговара молитву, позивајући божанство да узме покојника за руку и изведе га на овај свет како би примио понуде. На појединим примерима забележено је призивање божанства *Мајка Batrîna*, *Мајка Dîna* или *Мајка Dzîna*. **Управо у овом божанству** аутор текста о обреду мартурија препознаје повлашени назив за римску Дијану (Дурлић 2003, 123).

класичне Дијанине иконографије, односно присуства карактеристичног става, одеће, атрибута и култних животиња, можемо закључити да је реч о аутохтоној иконографији делматске богиње, али не и са сигурношћу тврдити да је реч о епихорском божанству које је било формирано у предримском периоду, а током периода римске доминације поистовећено са Дијаном.

С друге стране, на подручју Ливањског поља нађена су још два рељефа на којима се препознају локалне Дијанине карактеристике заједно с елементима грчко-римског типа. На рељефу из Ливна се, премда је богиња веома лоше очувана, изнад њене фигуре може уочити појава профилисаног лука обрађеног ситним урезима (кат. бр. 39). Тај додатак још се јасније увиђа на рељефу из Сухаче, где су приказани Дијана, Силван и три нимфе (кат. бр. 40, Т. IX, 40). Сматра се да овде Силван између Дијане и нимфи наглашава композициону схему и строги поредак компонената од којих је настала, односно од представе типа Дијана и Силван или Силван и нимфе. У занатском погледу, овај рељеф је изванредан пример једне примитивне уметности, која је, чини се, пренела технику дрворезбарства у камен.²⁸⁹

Дијана и нимфе се иконографски истичу на овом рељефу јер је њихова одећа изузетно детаљно обрађена, највероватније под утицајем богато украшене домаће ношње. Богиња је приказана у карактеристичном искораку, са луком у једној руци, док је у другој неспретно изведена стрела иако је према неким тумачењима овог рељефа овде дато копље.²⁹⁰ Вероватније је ипак да се ради о стрели јер копље није тако често у Дијаниној иконографији римског периода, а посебно не у комбинацији са луком. Такође, сматра се да и на овој представи ремен од тоболца представља илирску пораменицу.²⁹¹ Изнад Дијанине главе налази се поменути лук, који се тумачи као вео украшен везом и ресама²⁹² или огртач који лепрша покренут ветром.²⁹³ У недостатку неких других објашњења, определили смо се за већу могућност да ова лучна форма представља огртач, јер би он у оваквој поставци требало да илуструје тзв. морски аспект Дијане, којој плашт лебди иза леђа под јаким налетима олујних морских ветрова.²⁹⁴ Одећа је на примерку из Сухаче доста стилизована, те је тако на Дијанином хитону мајстор постигао утисак плисираних сукње у доњем делу, док три нимфе, које се највероватније држе у колу, носе неку врсту орнаментисане прегаче. Слични елементи, пореклом из домаће ношње, уочавају се на оделу нимфи са рељефа из Брназа (кат. бр. 77).

Локални утицаји у Дијаниној иконографији препознају се и на рељефу из Читлука (кат. бр. 42, Т. X, 42). На први поглед, богиња је стандардно приказана у лову, док вади стрелу из тоболца. Фризура је моделована у *melonen* стилу, а на глави нема препознатљиви кробилос, већ неку врсту дијадеме, у којој поједини аутори виде симбол полумесеца.²⁹⁵ Поред стандардне одеће, богиња ипак не носи класичну обућу, односно ловачке чизмице. На ногама је видљива обућа отворених прстију, што је у складу са римским обичајима, али горњи део није уобичајен јер завршава равним рубом. На њему нема животињске главе или лапна са стране, а на предњем делу се налази линеарни

²⁸⁹ Rendić-Miočević D. 1955, 35.

²⁹⁰ Sergejevski 1929, 96.

²⁹¹ Rendić-Miočević D. 1955, 35.

²⁹² Sergejevski 1929, 96.

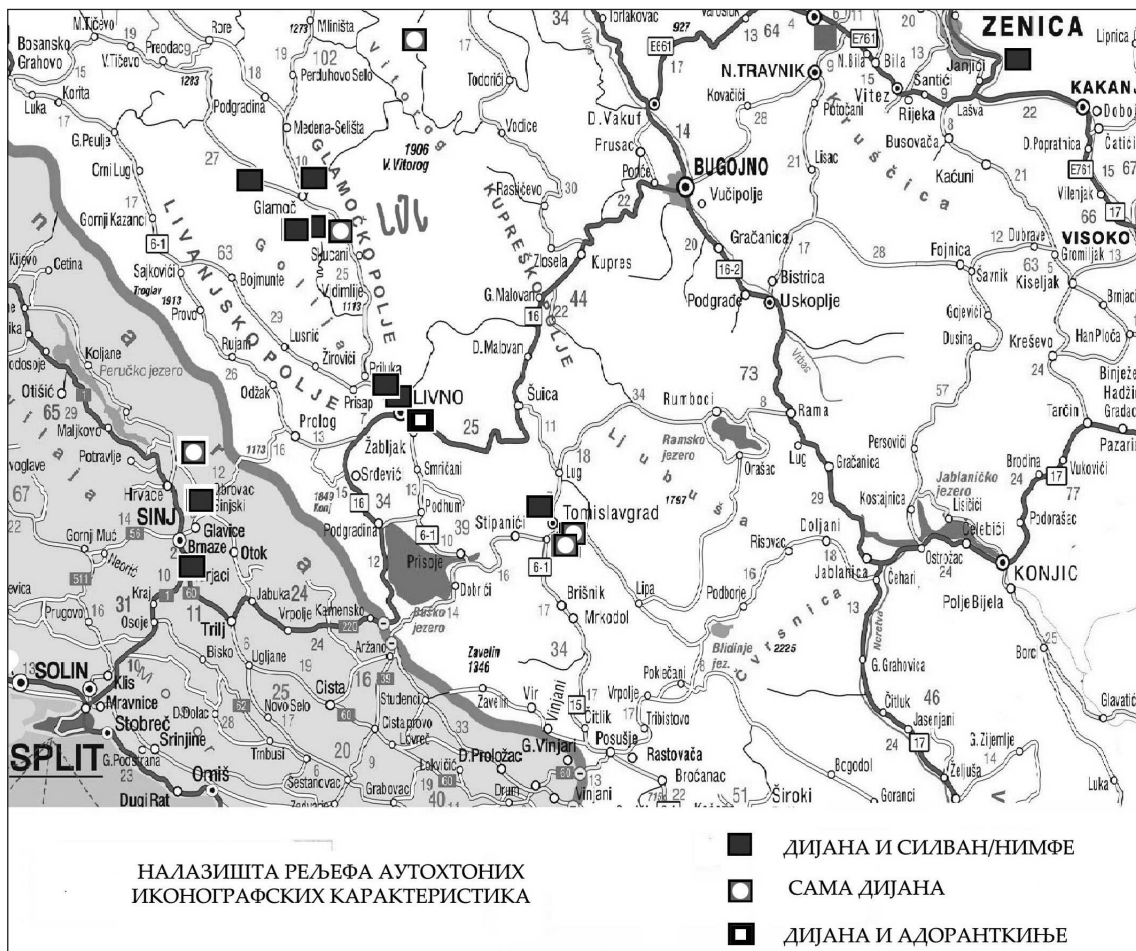
²⁹³ Rendić-Miočević D. 1955, 35.

²⁹⁴ Ferguson 1974, 71, Т. IV, 29.

²⁹⁵ Abramić 1952, 323.

украш. Највероватније је да се ради о вуненим чарапама без прстију и пете које сежу до колена, познатим под именом терлуци, преко којих су се носиле плетене папуче, приглавци. Данас су део динарске ношње, али били су познати још у античком добу.²⁹⁶

На свим рељефима поменутих у овом поглављу било је речи о детаљима који нису саставни део Дијанине грчко-римске иконографије. Иако кроз доста примитиван израз, у овим случајевима она је обогаћена фолклорним елементима који нас непогрешиво упућују на домаће божанство скривено у основи ликовног израза римске богиње. Захваљујући разноликости својих функција, она је послужила као одговарајући узор за поистовећивање с аутохтоним божанством. Такође, судећи према учесталости поменутих рељефа, највероватније да је домаћа богиња поштована углавном у склопу култне заједнице са Силваном и нимфама, што потврђује и чињеница да се на рељефима где је Дијана приказана сама ређе јављају иконографска одступања у односу на њене класичне представе (Карта 6).²⁹⁷ Коначно, у случају рељефа из Опачића, остаје питање да ли су ове представе заиста прихватљиве као Дијанине, док путем њих евентуално можемо претпоставити нешто више о оригиналном изгледу епихорске богиње која је поштована на том подручју.



КАРТА 6.

²⁹⁶ Milićević-Bradač 2009, 67.

²⁹⁷ Међу евидентираним рељефима аутохтоних карактеристика на којима се Дијана појављује сама често се ради о фрагментарно очуваним налазима, те стога није могуће тврдити да се и на овим приказима Силван није налазио поред богиње.

3.3. ПРОБЛЕМИ СИНКРЕТИЗМА

3.3.1. Дијана као лунарно божанство

О проблемима Дијанине иконографије, који су везани за преузимање ликовних карактеристика других божанстава, већ је било речи у неколико наврата. Такође, посебно смо напоменули блиско преплитање Дијаниних функција са Хекатом, видљиво и кроз њихове надимке, који их понекад потпуно изједначавају. Управо је такав синкретизам допринео и креирању специфичне култне слике, која је на подручју Далмације забележена путем јединствене скулптуре, познате као Дијана Луцифера (кат. бр. 15, Т. V, 15).

Пореклом из римске колоније Еквум (*Colonia Claudia Aequum*), на тлу данашњег Читлука, ова статуа представља изванредан рад неке од чувених афродизијских скулпторских радионица.²⁹⁸ Захваљујући специфичним детаљима, који се пре свега односе на лунарне атрибуте, велики месечев срп урезан на леђима и две бакље које је држала у рукама, испрва се сматрало да се овде ради о Хекати.²⁹⁹ Ипак, скулптура показује и Дијанине одлике кроз особине лица, фризуру са великим крбилосом на темену и грациозан став, док је важно напоменути да су Хекатине представе, почев од периода хеленизма, првенствено били њени тројни прикази,³⁰⁰ а не индивидуалне фигуре, као што је то овде случај.

Богиња из Еквума носи дугу, двоструко потпасану хаљину, стегнуту испод груди и у струку, док је преко леђа пребачен плашт. Ослања се на десну ногу, а лева је благо савијена у колону. Глава је делимично нагнута улево. Некада је у обе руке држала по једну бакљу, чији пламенови нису били у истој равни, односно десна рука је била нешто виша, али је покретом левог колена, које је мало спуштено, ипак постигнута равнотежа фигуре. Бакље и симбол месеца урезан на леђима иконографски су најинтересантнији атрибути ове представе. Они нас упућују на одлике месечеве богиње Селене/Луне, божанства које светли у ноћи, чиме се приближава поменутој Хекати.

Артемида, односно Дијана, такође је имала иконографски израз са две бакље, који је познат као тип *Lucifera (Phosphoros)*, о чему сведочи један рељефа са Делоса.³⁰¹ Он илуструје култни аспект Дијане *Lucini*, одакле је и изведен надимак Луцифера, који је описује као богињу порођаја и ону која доноси светлост, односно осветљава у ноћи. Овај опис познат нам је из Цицеронових списа, где етимон њеног имена аутор налази у глаголу *lucere*,³⁰² наглашавајући грчко порекло ове Дијанине функције.³⁰³ У том контексту атрибути богиње, бакље и месец, тумаче се као одлике лунарног (светлосног) аспекта Дијане, што је уосталом особина и других поменутих божанстава која се с њом поистовећују. Ликовна илустрација таквог аспекта јесу представе типа Артемиде-Селене односно Дијане-Луне (Сл. 17).

²⁹⁸ Cambi 2002a, 110; 2005, 158.

²⁹⁹ Abramić 1952, 312, Т. IVa–IVb.

³⁰⁰ Sarian 1992, 662–669.

³⁰¹ Kahil 1992b, p. 481, no. 419.

³⁰² У значењу – светлети, осветљавати.

³⁰³ Milićević-Bradač 2009, 68–69.

Занимљиво је да статуа из Еквума нема идентичних иконографских паралела иако блиске аналогije проналазимо у једном кипу из Капитолинског музеја у Риму³⁰⁴ и бронзаној статуети из Берлина.³⁰⁵ Разлике се увиђају најпре у положају лунуластог симбола, који је код оба наведена примера постављен изнад чела, док је на представи из Рима богиња држала само једну бакљу (Сл. 18).

Са подручја данашњег Читлука потиче још неколико налаза који указују да је овде био поштован целестијални аспект богиње Дијане. Већ смо поменули да је на рељефу са Дијаном и Силваном који је био уграђен у стену близу градских врата колоније Еквум (кат. бр. 42, Т. X, 42) главу богиње можда красио симбол полумесеца³⁰⁶ или некакав други детаљ, попут дијадеме.³⁰⁷ Међутим, како се на представи јасно уочава, додатак на богињиној глави смештен је ближе темену, а не челу, где би било логично да стоји дијадема. Такође, специфична *melonen* фризура доста је затегнутих праменова па не дозвољава прикупљање и везивање косе у кробилос на темену, што указује на већу могућност да се овде ипак може препознати невешто израђен месечев срп.³⁰⁸ Заједно са елементима који указују на аутохотно божанство,³⁰⁹ овде је присутан и атрибут који наглашава лунарни аспект богиње, односно њен сложени симболички карактер.

Исто божанство са две бакље познато је са још једног рељефа из Сиња,³¹⁰ а највероватније је представљено и на рељефу богиње из Лучца.³¹¹ Налаз из Лучца можда је био део архитравне греде храма посвећеног култној заједници Силвана, Дијане и нимфи, док је мање вероватно да је стајао на неком раскршћу, као Хекатином култном месту, или у неком сепулкралном окружењу.³¹² С обзиром на то да више споменика из Салоне и њеног залеђа асоцира на месечево божанство типа Селене-Луне, односно Дијане у њеном целестијалном аспект, они представљају доказ о значају овог култа на том подручју, као посебној Дијаниној синтези са мистичким функцијама Хекате.³¹³

Међутим, на ширем подручју Паноније и Горње Мезије забележени су бројни налази керамичких патера чије су дршке украшене бистом непознате богиње.³¹⁴ На основу карактеристичне фризура, косе раздвојене по средини и подигнуте ка темену, где се највероватније налазио симбол полумесеца (кат. бр. 97, 101, 103),³¹⁵ долазимо до претпоставке да се и овде могло радити о истом божанству наглашено лунарног карактера чији је култ забележен у Салони и њеној околини. С обзиром на бројне налазе

³⁰⁴ Ferguson 1974, Т. IV, 29.

³⁰⁵ Mitten und Doeringer 1967–1968, no. 251, 260.

³⁰⁶ Abramić 1952, 323.

³⁰⁷ Milićević-Bradač 2009, 66.

³⁰⁸ Cambi 2007, 25.

³⁰⁹ Види стране 59–61.

³¹⁰ Cambi 1985, 429.

³¹¹ Idem. 2007, 24–26, Т. II, sl. 1–2..

³¹² Ibid., 26.

³¹³ На једној бронзаној статуети из Сиска забележен је ликовни синкретизам који је у потпуности објединио елементе Луне-Хекате-Дијане. Богиња је обучена у дводелни пеплос и хитон испод њега, са бакљама у савијеним рукама, док је на глави фригијска капа са два рошчића постранце и месечевим српом. Поред фигуре су животиње пратиоци богиње Дијане, пас и јелен. Уз синкретизам поменуте тријаде женских божанстава светлости, овде су присутни елементи оријенталне иконографије, фригијска капа и крављи рогови, што је за сада јединствена комбинација у разноврсним ликовним приказима Дијаниног круга, види Rendić-Miočević A. 1986.

³¹⁴ Popović 2008b, fig. 12.

³¹⁵ Ibid., 121, 123–124, cat. 6–8.

типолошки сродних посуда, сматра се да је један од центара производње ових патера могао бити Аквинкум, док се њихова популарност објашњава између осталог и експанзијом Силвановог култа, односно његове култне заједнице са Дијаном.³¹⁶ С друге стране, пренаглашене очи видљиве на лицу богиње са патере нађене у Сингидунуму (кат. бр. 101) представљају и ликовну везу са рељефима аутохтоних иконографских карактеристика о којима је било речи у претходном поглављу.

Коначно, нешто од поменутих особина, у крајње сведеној варијанти, наслућујемо и у једном интересантном налазу из околине Јагодине (кат. бр. 120). Реч је о три сребрна медаљона, вероватно саставним деловима неке огрлице, са фигуралним украсом. Представа на њима садржи иконографске елементе круга Артемиде/Дијане: луну-ласти украс асоцира на Луну, сребро од кога је израђена било је Дијанин метал, док је број ових плоча асоцијација тројне Хекате.

3.3.2. Дијана-Немеза

На керамичком медаљону (*crustulum*-у) из Виминацијума налази се јединствена ликовна илустрација синкретизма Дијане и Немезе (кат. бр. 104), епиграфски потврђеног и на вотивном споменику из Аквинкума (кат. бр. 45). Осим блиске аналогije са једног рељефа из Андаутоније (*Andautonia*) тј. данашњег Шчитарјева близу Загреба,³¹⁷ ова иконографски ретка синтеза двеју богиња није забележена на аналогним представама са простора централнобалканских и западнобалканских римских провинција. Божанство је овде приказано у средишту кружне површине крустулума, окренуто налево и обучено у кратки потпасани хитон, носећи највероватније ловачке чизмице на ногама.³¹⁸ На глави се, према неким мишљењима, уочава *corona muralis*, док је коса прикупљена у пунђу и додатно украшена симболом полумесеца.³¹⁹ Овај стандардни Дијанин приказ, барем у погледу одеће, а делимично и фризура, допуњен је атрибутима који су Немезина карактеристика: у десној, испруженој руци фигура држи кратки мач и бич, док је лева подигнута и благо ослоњена на објекат налик стубу, изнад кога је трозубац. Сва наведена оружја – мач, бич и трозубац – коришћена су у борбама гладијатора, а управо су одлика Немезиних представа које богињу приказују као заштитницу амфитеатара и гладијаторских борби, односно самих гладијатора.

Оваква ликовна синтеза божанства врло вероватно је настала услед преклапања одређених култних аспеката двеју богиња: Немеза је, како је већ поменуто, слављена као заштитница борби и гладијатора, док је Дијана била поштована од стране венатора (*venatores*), посебно обучених ловаца који су учествовали у спектаклу различитих инсценација лова у амфитеатру (*venatio*), што је представљало врло распрос-трањен облик јавне забаве, који је надживео чак и гладијаторске игре.³²⁰ То нам могу

³¹⁶ Ibid., 127–130.

³¹⁷ Knezović 2010, 193–198, fig. 7.

³¹⁸ Gavrilović 2011, 191–192.

³¹⁹ Ibid., ref. no. 2.

³²⁰ На римским мозаицима представе везане за хватање дивљих звери у природи или инсценације лова у арени јављају се чешће него борбе гладијатора. Такође, познато је да су гладијаторске игре укинуте 404. године, док писана сведочанства помињу одржавање *venationes* све до почетка VI века, види: Wiedemann 1995, 55–67; Futrell 2006, 89; Mackonnon 2006, 6.

потврдити и малобројни познати споменици иконографског типа Дијане-Немезе из других области Римског царства, где је богиња понекад у потпуности представљена кроз лик Дијане у лову, док само натпис сведочи о њеној синтези са Немезом.³²¹ Ова ликовна поставка свакако да нам указује на још једну важну функцију коју је наше божанство широких култних компетенција могло имати, у чему између осталог лежи и разлог велике популарности Дијаниног култа на просторима провинција које изучавамо.

Такође, треба имати у виду и чињеницу да су керамички медаљони (тзв. празнични колачи) давани као поклон током јавних светковина као што су царски тријумф, рођендани царева и чланова њихове породице или прославе дана града Рима. С обзиром да је званично празновање у Царству обично било праћеном гладијаторским борбама и циркуским играма, могуће да је и овај занимљив налаз из Виминацијума био повезан са неким тако важним догађајем, слављеним играма у амфитеатру чији су остаци откривени у североисточном углу античког насеља.³²² Официјелни карактер представе са виминацијумског крустулума потврђује и посвета на споменику из Аквинкума, где се јавља епитет *Augusta* у комбинацији са Дијаном и Немезом. С друге стране, божанство је овде и наглашено ијатричког карактера, јер је, налик неким раније поменутиим Дијаниним вотивним арама (кат. бр. 57, 61), споменик посвећен за добро здравље одређених особа.

3.3.3. Дијана и аутохтоне богиње

Приликом анализе Артемидиних споменика већ је било речи о иконографском синкретизму статуе нађене на Градском пољу у Нишу (кат. бр. 1, Т. I, 1), која је окарактерисана као Артемида-Бендида.³²³ Слична синтеза је препозната и на представи божанства са сребрне емблеме из Бара код Пожаревца (кат. бр. 102). Веома лоше очувана фигура, доста шематизована, онемогућава сигурнију идентификацију приказане богиње, али се према видљивим детаљима њене одеће – краткој туници и чизмама, односно тоболцу са стрелама – може наслутити веза са трачком Бендидом као својеврсном *interpretatio romana* богиње Дијане, популарном и код Дачана. Управо се њиховом аутохтоном супстрату приписује поменута емблема, која с обзиром на своју култну садржину представља доста редак налаз у провинцијама.³²⁴

На једном фигуралном сигнуму из Сингидунума (кат. бр. 100) јавља се интересантна синкретистичка представа која се доводи у везу са Келтима. Ради се о хералдичкој поставци чији средишњи део подсећа на аниконично божанство испружених руку, које завршавају представом пса у лову на зеца и розетом. Лов на зечева је једна од омиљених келтских тема, илуструјући посебну врсту агона и врлине, где зец заправо није ловина. С друге стране, пас и зец су Дијанине животиње, те је тако са једног вотивног споменика из Дакије позната иконографска поставка у којој класична Дијана вади

³²¹ Реч је о вотивним споменицима из Милета и Теурнија, види: Gavrlović 2011, 193, ref. no. 14.

³²² Вујовић 2011, 244, нап. 4.

³²³ Види стране 23–24.

³²⁴ Поповић и Борић-Брешковић 1994, 44–45.

стрелу из тоболца док стоји поред пса и зеца скривених у растињу.³²⁵ Розета на овом сигнуму такође потиче из келтског сакралног миљеа, односно сматра се да је то симбол богиње Росмерте, док читава десна страна предмета подсећа на келтски дувачки инструмент *carpuх*. Он се везује за Дијану Масалија (*Diana Massalia*) путем представа на новцу.³²⁶ Стога поред елемената келтског порекла представу на овом фигуралном сигнуму опредељује и схематизована форма богиње Дијане као заштитнице животиња у коју су уклопљени елементи аутохтоне баштине.³²⁷

Слична илустрација сакралног сажимања карактеристичног за II и III век видљива је и на сребрној патери из Доњих Бранетића (кат. бр. 99, Т. XVI, 99). На њеној дршци је приказана занимљива представа богиње која је одевена у хитон са богатим наборима, на раменима прихваћен двема фибулама. Коса је разделена по средини, благо таласаста и скупљена у пунђу на потиљку. На глави је круна у облику градских зидина (*corona muralis*) или корпе (*modius*). У десној руци богиња држи клас и мараму, док је у левој вероватно мали коњ. Испод ње је представљена рогата животиња, јарац или можда јелен.³²⁸ У доњој зони су приказани секира и олтар. На бази патере исписан је натпис који ову представу означава као Епону,³²⁹ док таквој идентификацији у прилог говори и фигура малог коња на грудима божанства.

С друге стране, овакав детаљ, животиња коју на грудима привија неко божанство, јавља се у иконографији Хере, Афродите, Артемиде и Деметре, док је слична представа са малим говечетом позната на персонификацији Дарданије из Медијане.³³⁰ Као посебно интересантну овде издвајамо Артемиду са малим коњем (Сл. 9), јер иако она није типична за уметност римског периода, могла је послужити у основи оваквих представа, као заштитница природе и животиња, односно младунаца.

Упркос томе што је опште прихваћено мишљење да је на дршци патере из Доњих Бранетића приказано синкретистичко божанство са особинама *Terre Mater* или *Magne Mater*,³³¹ овде је могуће наслутити и елементе разуђеног култа Артемиде односно Дијане.³³² То би потврдило евентуално присуство јелена или кошуте као култне животиње уместо јарца, како се углавном држи, али и сребро, Дијанин метал, од кога је патера израђена.

Путем различитих примера које смо изложили у овом поглављу, делимично смо дотакли сложеност култног синкретизма исказан кроз њихове иконографске одлике. Сматрамо да сличних представа на нашим просторима има много више, као и да проблематика њиховог сагледавања захтева посебну пажњу, те нам је овом приликом био циљ да само назначимо одређене проблеме и појаве, као евентуални путоказ неким будућим истраживањима ове неисцрпне теме.

³²⁵ Јовановић 2007, 33–34.

³²⁶ Crawford 1974, 463–464, no. 448/3.

³²⁷ Јовановић 2007, 34.

³²⁸ Јовановић 2007, 37.

³²⁹ Dušanić 1976, 159, no. 171.

³³⁰ Поповић 2008.

³³¹ Ibid., 34.

³³² Јовановић 2007, 39.

IV ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: РИМСКА ИЛИ АУТОХТОНА БОГИЊА?

У претходним поглављима покушали смо да кроз различите аспекте размотримо култ римске богиње Дијане на територији провинција Горње Мезије, Доње Паноније и Далмације односно простору централног и западног Балкана. Његову популарност потврдили су бројни вотивни рељефи и скулптуре, док литерарни извори и археолошки остаци упућују и на постојање развијене култне праксе, манифестоване путем подизања храмова, односно посебног значаја ове богиње у одређеним местима, о чему нам сведоче њени топоними. Епиграфски споменици открили су епитете и функције божанства, али и етничке, социјалне и регионалне димензије култа у областима изучаваних територија. На тај начин стекли смо делимичан увид у то ко су били Дијанини поштоваоци, какво је било њихово порекло и којим су друштвеним слојевима припадали.

Проучавањем скулптуре могли смо да створимо слику о доминантним узорима, као и стилским утицајима у провинцијалној уметности, односно о степену развијености локалних радионица. Уз поједине изузетке, попут власника скулпторске радионице Максимиана, провинцијални мајстори су углавном невешто копирали добро познате хеленистичке прототипове, конципирајући своје радове више у правцу занатских творевина него дела која су имала значајнију уметничку вредност. С друге стране, карактеристике ових ликовних представа откриле су нам различите појединости о особинама богиње, као и природи самог култа. Дијанина разноврсна и богата иконографија, у појединим елементима сасвим јединствена на нашим просторима, делимично повезана и са другим божанствима са којима се појављује, настала је током специфичног развоја њеног култа у одређеним етничко-територијалним односно социјалним срединама, у временском периоду од ране до касне антике.

На основу картирања прикупљених споменика, увидели смо да је богиња у највећем обиму, кроз, претпостављамо, развијену култну праксу, која се огледала у постојању светилишта, поштована у урбаним срединама римских градова и колонија, пре свега Аквинкума, Интерцисе, Сирмијума, Цибала, Виминацијума, Наиса, Равне, Скупа, Доклеје, Салоне, Ридера, Еквума. Већина налаза у овим центрима упућује на традиционално божанство грчко-римског порекла, чијем су култу били наклоњени италски досељеници, углавном из редова аристократије, високих чиновника или војске. Судећи према подацима које смо добили анализом очуваних натписа, дедиканти су у мањој мери били и домаћи становници, првенствено Илири, који су као резултат

процеса романизације добили грађанско право и прихватили нову религију, што је уочљиво и путем њихових имена, формулисаних према законима римске ономастике.

Ова богиња представљала је оригинално божанство, које се почев од италске Дијане, заштитнице латинског савеза и целокупне заједнице, развијало уз нагласак на политичком карактеру. Објединивши у себи функције грчке Артемиде и арицијске Дијане, она је припадала самом врху римског пантеона. Међутим, поред различитих кулtnих значења, официјелни карактер и њена политичка конотација временом су мењани. Тако је почев од доба Трајана она, превасходно као заштитница лова, почела да симболизује званичне империјалне врлине, док је посебно протезирана од времена владавине Хадријана, када је ловачка вештина изједначена са вештином ратовања, као царска *virtus*. Овај император истицао је њен лик на новцу и у монументалној уметности, што су наставили и његови наследници, исказујући своју побожност на тај начин. Стога не чуди чињеница да је аристократија, заједно са државним службеницима и војницима, следила царев пример, поштујући Дијану и у провинцијама широм Римског царства.

О томе нам посебно сведоче остаци мермерних скулптура и статуета, углавном импортованих из значајнијих уметничких центара, можда неких грчких атељеа из источномедитеранског круга. Ради се о представама махом рађеним према хеленистичким узорима иконографског типа богиње у лову, које су, као исказ својих религиозних опредељења, али и неку врсту статусних симбола, у наше провинције доносили римски досељеници. Захваљујући високом степену романизације урбаних средина током II и III века, овакав култ су прихватили и домаћи људи. Они су своје вотивне рељефе и жртвенике наручивали код локалних мајстора, о чему нам говори лошији материјал, као и њихова доста сумарна, схематска обрада у односу на импортоване споменике.

Поред градских центара, Дијана је била веома поштована и у среброносним областима. Рударство је у Горњој Мезији, Панонији и Далмацији чинило део привреде од посебног значаја за Царство, при чему су рудници сребра били међу водећим, а једна од врховних богиња римског пантеона, као покровитељица сребра, била је њихова заштитница. Њој су посебно били наклоњени високи чиновници, попут прокуратора далматинско-панонских *argentaria*, о чему сведоче сачувани натписи. Ова Дијанина функција потврђена је налазима њеног култа у свим значајнијим областима где се копало сребро, почев од Космаја, преко античког Пинкума, Чадиња код Коловрата и Домавије, до Чачка и планине Јелице, највероватније седишта кохорте која је штитила транспорт овог метала.

Такође, Дијана као богиња веома различитих значења на нашим територијама показује и одлике култног сажимања са другим божанствима. Под тим најпре подразумевамо блиско преплитање са Хекатом, односно њеном функцијом заштитнице путева и раскршћа, али и лунарним (целестијалним) аспектом, који је истакнут мотивима месеца и бакљи на појединим представама. Иако овакви налази нису тако чести, они су концентрисани на тлу Далмације, где је забележено неколико посвета *Trivii*, као и Дијанина иконографија која указује на њен целестијални карактер, исказан кроз надимак Луцифера. Богиња је као специфична ликовна синтеза Дијане и Хекате наглашено лунарног карактера, највероватније посебно поштована у Салони и њеном залеђу. С друге стране, бројни налази керамичких патера са рељефним приказима женске бисте

с главом украшеном симболом полумесеца наводе нас на претпоставку да је исто божанство могло бити заступљено и на ширем подручју Паноније и Горње Мезије.

Кроз нешто ређи иконографски тип тзв. Дијане-Немезе, посведочен само једним примером на нашим територијама, наслутили смо могућност постојања још једног култног аспекта нашег божанства. Ради се о богињи која је сматрана заштитницом гладијатора и фер исходишта борбе у арени, као преузетим одликама Немезе, уједињеним са популарношћу богиње Дијане код венатора (*venatores*), као актера врло популарних игара инсценације лова приређиваних у амфитеатру. С обзиром да се овај приказ јавља на керамичком медаљону у форми тзв. празничног колача (*crustulum*), доводи се у везу са прославом неког важног догађаја у Царству, који је могао бити светкован раскошним играма у амфитеатру Виминацијума, који је за сада једина археолошки потврђена грађевина тог типа на тлу провинције Горње Мезије.

Када је реч о проблемима синкретизма у Дијаниној иконографији, сматрамо да је велики спектар њених функција допринео и одличном уклапању у сакрални миље аутохтоних религија, између осталог трачке, дачке и келтске, што смо имали прилике да илуструјемо кроз пар кулtnих предмета украшених фигуралним представама.

Међутим, поред официјелног божанства грчко-римског типа, оно што је свакако био најзначајнији правац развоја Дијаниног култа на нашим територијама изучавања јесте њено поистовећивање с епихорском богињом шума и вегетације, односно целокупне природе, која се манифестовала путем специфичне култне заједнице са Силваном. Она је забележена на већем броју споменика, међу којима је карактеристично да у погледу епиграфских сведочанстава, поред уобичајеног епитета *Augustus (Augusta)*, доминира Силванов надимак *Silvestris*, који га опредељује као шумско божанство. Овај епитет веома је чест у самосталним посветама Силвану, док га на једном жртвенику налазимо и уз Дијанино име. С друге стране, познате су дедикације божанству или групи божанстава под именом *Silvestris*, које се највероватније односе на чланове поменуте култне заједнице, могуће у проширеном облику са нимфама.

Имајући у виду бројност оваквих споменика, увиђамо да они рефлектују постојање посебног култног пара – заштитника шуме. Сходно карактеристикама подручја богатог обрастим висоравнима, шума је, као станиште дивљачи у окружењу бујне вегетације, уз изворишта воде и пашњаке, симболизовала ресурсе животног благостања. У томе се огледа епихорска слика аутохтоне баштине, где су природне појаве испрва поштоване у елементарном облику, да би се под утицајем развијенијих култура персонификовале у романизованом култу, чије су особине прилагођене исконским схватањима и потребама.

Иконографске представе култне заједнице Силвана и Дијане познате су са територије илирског племена Делмата односно подручја данашње западне Босне, долине горње Цетине и сплитског залеђа. Иако је у периоду када настају, током II и III века, иконографски био доминантан антропоморфни тип римског Силвана, он се на делматским рељефима представља као аркадски Пан. Дијана је уобичајено приказана кроз класичну иконографију типа Агротере. Представа Пана може се објаснити утицајем грчких колонија на Јадрану, односно њихових путујућих трговаца, који су били у контакту са домаћим становништвом, док су особине овог пастирског божанства биле у складу с локалним, сточарским начином живота. С друге стране, Дијана је као богиња

плодности, лова и дивље природе у највећој мери одговарала као римски еквивалент епихорске Силванове дружбенице. Њен аутохтони карактер показују детаљи фризура и одеће с елементима илирске ношње, али и замена ловачких атрибута границама дрвећа које држи у рукама.

Осим од камена, ликови Силвана и Дијане вероватно су израђивани и од дрвета, па је бројност њихових споменика могла бити много већа у односу на данас познато стање. Они су постављани у светим гајевима или другим светилиштима на отвореном (*sub divo*), што је било у складу с функцијом овог пара као *interpretatio romana* епихорских божанстава шуме, односно целокупне природе.

* * *

Судећи по бројности Дијаниних споменика на територијама Горње Мезије, Доње Паноније и Далмације, можемо закључити да је њен култ у овим провинцијама био доста распрострањен. Разлог за то наслућујемо у веома шареноликом спектру њених функција, које су се преплитале с особинама аутохтоних божанстава, те се препознају два паралелна тока развоја њеног култа. Први ток илуструју споменици из градских средина, који сведоче интензиван процес романизације, као и популарност официјелне римске богиње лова, поштоване углавном међу италским досељеницима виших слојева, али и међу домаћим романизованим становницима. Њему припада и мањи број споменика који илуструју Дијанину функцију заштитнице среброносних рудника, док је популарност старог мита о Дијани и Актеону успела да се одржи и кроз ређе представе иконографског типа „Дијана која се купа“.

С друге стране, чини се да је ово божанство било веома омиљено међу локалним илирским становништвом, чија је средина показала спремност на прихватање различитих утицаја, уз одлучност о очувању старијег религијског супстрата. Из тога је проистекао други развојни ток Дијаниног култа, који се рефлектовао кроз њено поистовећивање с епихорском богињом шуме и природе. Ова специфична синтеза настала је као резултат обједињавања култних садржаја, почев од оних домаћег порекла, до оних која имају исходишта у класичној иконографији и перцепцији Дијане као грчко-италске заштитнице лова односно различитих природних феномена.

Међутим, када је реч о аутохтоној богињи, тачније романизованој слици епихорског божанства, сматрамо да њен култ није био ограничен само на простор Делмата, иако одатле углавном потичу његове ликовне потврде. Кроз различите интерпретације можемо га наслутити и у другим областима које смо овом приликом изучавали, почев од поменутих натписа посвећених шумским божанствима, преко Дијаниних посвета на којима се јавља заједно са Аполоном, вероватно у срединама где су имали ијатричку улогу, све до синтеза са локалним божанствима, као што је била трачка Бендида.

На основу свега поменутог, склони смо претпоставци да је на овим просторима у предримском периоду доминирала једна богиња, вероватно заједно са својим мушким паредром, као заштитница природе и генерално божанство плодности. Захваљујући сличним особинама, она је најближу паралелу пронашла управо у Дијани, популарној официјелној богињи, као одговарајућем пандану за приближавање религијског израза једне домаће заједнице званичној култури. Тако је римска богиња, уз пуну раскош значења и бројне исказе оданости званичним веровањима, својим многим облицима овде придружила и сасвим особено домаће лице.

ΚΑΤΑΛΟΓ

АРТЕМИДА

КАМЕНА СКУЛПТУРА

1. Фрагментована мермерна скулптура (Т. I, 1)

Материјал и димензије:	Мермер, у природној величини.
Место наласка:	Градско поље, Ниш, Горња Мезија.
Садашња локација:	Лапидаријум, Народни музеј у Нишу (инв. бр. 74).
Датовање:	III – почетак IV века.

Опис:

Женска фигура у стојећем ставу, обучена у хитон потпасан широким појасом. Крајеви појаса се завршавају дугим ресама, док је изнад колена урезана правоугаона трака (прегача?). Одећа је богато драпирана у пределу од струка ка стопалима. Недостају глава и део руку од лакта ка шакама. Једна рука је највероватније била у савијеном положају, држећи бакљу, док је друга, спуштена уз тело, могла држати патеру. Типолошки подсећа на хеленистичке статуе Артемиде у пеплосу.

Библиографија: Вулић 1931, 103–104, кат. 250; Јовановић 1987, 84–86; Томовић 1991, 17–20, сл. 1.

Фото: Народни музеј у Нишу.

БРОНЗАНА СКУЛПТУРА

2. Глава бронзане скулптуре – Артемида (Т. I, 2)

Материјал и димензије:	Ливена бронза, висина 21 cm.
Место наласка:	Острво Вис (<i>Issa</i>), Далмација.
Садашња локација:	Археолошка збирка, Музеј Виса.
Датовање:	IV–III век п. н. е.

Опис:

Бронзана глава која приказује лик младе жене, идеализованог изгледа. Лице је дуго и заобљено, равнoг чела и носа, са крупним очима сетног израза. Беоњаче су обложене по једним светлим листићем од олова, чиме је постигнут колористички контраст у односу на зеленкасту патину бронзе. Горњи капци су лепо обликовани, а уста мала. Коса је раздељена по средини и зачешљана позади, где се на потиљку, остављајући уши откривене, спаја у ружолику пунђу. Доста је природно моделована, благо таласаста, са појединим праменовима који се међусобно преплићу. На темену је постављена дијадема, која је орнаментално украшена. На површини скулптуре уочавају се мања испупчења, настала као последица изливања, као и неколико рупица. Глава је неправилно одломљена од тела. Стилски ова глава показује елементе засноване на Праксителовој традицији.

Библиографија: Gabričević 1968, 54, sl. 7; Cambi 2002b, 303–307, sl. 1, 4.

Фото: према Cambi 2002a, 32, sl. 26.

ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ

3. Фрагмент вотивног рељефа – Артемида Лохија (Т. I, 3)

Материјал и димензије: Бели мермер, 13 x 19 x 5 cm.
Место наласка: Осмаково, Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Нишу (инв. бр. 83).
Датовање: II–III век.

Опис:

Вотивни рељеф са представом Артемиде која јаше јелена или срну, знатно оштећен. Недостаје десни део плоче, као и горњи завршетак поља. Испред ногу животиње налази се непознат предмет. У доњем делу плоче, на постољу, сачуван је део натписа са посветом Артемиди Лохији (Λόχιος), богињи порођаја и заштитници деце.

Библиографија: Вулић 1934а, 53, кат. 52; Petrović 1979, 107–108, no. 80; Томовић 1991, 20–21, сл. 2.

Фото: Народни музеј Ниш.

4. Вотивна плоча са посветом Артемиди Ферској

Материјал: Камен.
Место наласка: Острво Вис (*Issa*), Далмација.
Садашња локација: Изгубљен.
Датовање: II – почетак I века п. н. е.

Опис:

Вотивна плоча позната само из литературе. Очувани део текста је гласио:

Αρτέμιδι / Φεραία Κ[ό]τιν – / τοσ...

Несигурно је како се завршава трећи ред. Могуће да је допуна задње речи могла бити име дедиканта. Натпис је посвећен Артемиди Ферској, чији је култ потицао из тесалског града Фера, али је био поштован и у Атини, Аргу и Секиону, где су по традицији били пренети њени кипови. На новцима града Фера Артемида је представљена на коњу са буктињама у рукама па се сматрало да је реч о заштитници коњарства.

Библиографија: Brunšmid 1898, 20, br. 7; 1998, 33 (са старијом литературом); Марић 1933, 59; Rendić-Miočević D. 1952, 35; Zaninović 1967, 56 (1).

НАКИТ

5. Гема са представом Артемиде Елејтије (Т. I, 5)

Материјал и димензије: Полупровидни карнеол наранџасте боје, 12,4 x 9,9 x 2,5 mm.
Датовање: Крај II или почетак III века.
Место наласка: Ћуприја (*Horreum Margi*), Горња Мезија.
Садашња локација: Завичајни музеј, Јагодина.

Опис:

Гема елипсоидног облика, оштећена са доње стране. На горњој равној површини урезано је попрсје Артемиде у профилу, окренуто на леву страну. Богиња је обучена у хаљину са богатим наборима. На лицу су наглашене очи и истакнут је нос, док су усне приказане благо раста-

вљене. Фризура је обликована хоризонталним урезима, косе скупљене у пунђу на потиљку. Третирана је у класичном стилу, слично као и бројни женски царски портрети са краја II века односно из доба Антонина, када је портретна пластика била под утицајем грчке пластике IV века п. н. е. Око попреча је распоређен грчки натпис *ARTEM EI*, у правцу слева надесно. Натпис представља посвету богињи Артемиди са епитетом Ејлејтија. Гема је имала функцију главе прстена. Овакво прстење било је уобичајени сегмент римског накита, карактеристичан за западне делове Царства.

Библиографија: Крстић 1998, 254–257, сл. 5, кат. 5.

Фото: Завичајни музеј, Јагодина.

6. Привезак са представом Артемиде (Т. II, 6)

Материјал: Стакло, жутосмеђе боје.

Место наласка: Непознато.

Садашња локација: Археолошки музеј у Сплиту.

Датовање: Непознато.

Опис:

Стаклени привезак рађен по калупу, делимично оштећен. На средини предње стране привеска приказана је женска фигура обучена у дугу хаљину са дијагоналним набором на грудима. Глава жене је окренута надесно, док је коса скупљена у ниску пунђу на потиљку. Тежина тела фигуре је на десној ноzi, а лева је опуштена. Руке су подигнуте и лагано савијене у лактовима. У свакој руци се налази по један предмет, који није могуће сигурно идентификовати. Централни лик окружују две кошуте, дате у профилу, глава окренутих ка средини. Највероватније се ради о Артемиди, богињи светла у ноћи и заштитници природе, због положаја руку, у којима су можда бакље. То потврђује и присуство кошута као њених култних животиња.

Библиографија: Cambi 1980a, 91–92.

Фото: према Cambi 1980a, 93.

НОВАЦ

7. Новчић типа Артемиде (Деметра?) – коза

Материјал и димензије: Бронза, пречник 11 mm (тежина 1,36 g).

Место наласка: Стари град, острво Хвар (*Pharos*), Далмација.

Садашња локација: Музеј хварске баштине (инв. бр. N 494).

Датовање: Прва половина IV века п. н. е.

Опис:

Аверс – Глава Артемиде (или Деметре) са кробилосом окренута налево.

Реверс – У линеарној кружници представљена је коза окренута налево, са легендом *ΦΑ* (веома оштећена).

Библиографија: Brunšmid 1998, 46, br. 24, Pl. 1. br. 18; Dukat, Jeličić-Radonić 2012, 250, kat. br. 14.

8. Новчић типа Артемиде (нимфа?) – звезда

Материјал и димензије: Бронза, пречник 16 mm (тежина 5,85 g).

Место наласка: Острво Вис (*Issa*), Далмација.

Садашња локација: Археолошки музеј у Загребу.
Датовање: Последња четвртина IV века п. н. е.

Опис:

Аверс – Глава богиње са подигнутом косом у кробилос на темену, окренута надесно. Иза легенда *ISSA*.

Реверс – Звезда са осам кракова и тачком у средини.

Библиографија: Brunšmid 1998, 51, нар. 39, 70–74, br. 7-9, T. IV. 63–65; Cambi 2002b, 306–307; Jeličić-Radonić 2010.

9. Драхма краља Балеја

Материјал и димензије: Лоша легура сребра, 18 x 25 mm (тежина 2,60 g).

Место наласка: Стари град, острво Хвар (*Pharos*), Далмација.

Садашња локација: Археолошки музеј у Загребу (инв. бр. 2679).

Датовање: После 168. године п. н. е.

Опис:

Аверс – Глава краља орловског носа и карактеристичне фризура у стилу цара Трајана, окренута налево.

Реверс – Између натписа је представљена Артемида у кратком потпасаном хитону и високим чизмама, представљена у искораку. У десној руци држи бакљу, а у левој два копља. Веома лоше очуван приказ. Легенда *ΒΑΣΙΛΕΩΣ* (десно), *ΒΑΛΛΑΙ-Υ* (лево), у паралелним редовима није сачувана.

Библиографија: Rendić-Miočević D. 1974b, 261–262.

10. Бронзани новчић краља Балеја (Т. II, 10)

Материјал и димензије: Бронза са фином зеленом патином, пречник 17–17,5 mm (тежина 3 g).

Место наласка: Непознато.

Садашња локација: Археолошки музеј у Загребу (инв. бр. 10.347).

Датовање: После 168. године п. н. е.

Опис:

Аверс – Глава краља маркантних црта, са јако наглашеном обрвом и полигонално обликованим оком. Коса је схематски изведена у форми коврца у виду куглица. Окренута налево.

Реверс – Артемида рељефно и схематски изведена, у снажном искораку налево. У десној руци држи бакљу, а у левој два дуга копља. Око ње иде легенда *ΒΑΣΙΛΕΩΣ* (лево), *ΒΑΛΛΑΙ-Υ* (десно, одозго на доле).

Библиографија: Brunšmid 1998, 95 (32), T. VII, 124; Rendić-Miočević D. 1974b, 263–264.

Фото: према Rendić-Miočević D. 1974b, 263, sl. 7, T. VIII/2.

ДИЈАНА

КАМЕНА СКУЛПТУРА

11. Мермерна глава богиње – Дијана (Т. II, 11)

Материјал и димензије:	Мермер, висина 23 cm, ширина 15 cm.
Место наласка:	Путинци код Руме, Доња Панонија.
Садашња локација:	Музеј Срема, Сремска Митровица (инв. бр. А 1311).
Датовање:	Прва половина II века.

Опис:

Мермерна глава младе жене незнатно оштећена на челу, десном образу и носу. Лице је овалног облика, правилних и строгих црта. Чело је високо, а нос дуг, док очне дупље, усађене са стране, имају наглашене горње капке. Уста су мала, с уснама обореним надоле. На врату је наглашена дубока бора, која истиче облину и мекоћу тела. Коса је подељена по средини, делом зачешљана ка темену и скупљена у велики чвор-машну (*krobylos*), док је остатак на потиљку скупљен у пунђу. Ова глава припадала је статуи Дијане у природној величини, која је вероватно представљала Дијану у лову. На то указује карактеристичан поглед уперен у даљину, специфичан за иконографију Дијане (Артемиде) која лови, посебно препознатљив на њеним приказима из IV века п. н. е. Веома јој је слична глава Артемиде из Националног музеја у Букурешту. По стилским одликама блиска је копијама грчких скулптура из доба Хадријана.

Библиографија: Dimitrijević 1969, 82, sl. 1; Dautova-Ruševljan 1983, 21, Т. 41/2; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987, 72–73.

Фото: Музеј Срема.

12. Мермерна глава божанства (Т. III, 12)

Материјал и димензије:	Ситнозрни бели мермер, очувана висина 17 cm.
Место наласка:	Лок. 85, Сремска Митровица (<i>Sirmium</i>), Доња Панонија.
Садашња локација:	Музеј Срема, Сремска Митровица.
Датовање:	Друга половина I века.

Опис:

Глава божанства изванредне лепоте. Лице је складних црта, широм отворених очију без назначених зеница и полуотворених уста са меланхоличним осмехом. Таласаста коса је подељена по средини, опасана траком и на потиљку скупљена у пунђу. На темену је формирана специфична пунђа у облику машине (*krobylos*), карактеристичан детаљ Дијанине фризури хеленистичког типа, али и фризури Аполона и Венере, па није могуће са сигурношћу утврдити о којем је божанству реч. Стилске карактеристике, као и третман лица, указују да је реч о веома квалитетном раду, највероватније импорту из неког значајнијег уметничког центра на тлу Италије.

Библиографија: Јеремић и Поповић 2005, 17–29, сл. 7; Поповић 2006, 153–159.

Фото: према Поповић 2006, fig. 2–2d.

13. Мермерна глава богиње – Венера или Дијана (Т. IV, 13)

Материјал и димензије:	Бели мермер, 25 x 14 cm.
Место наласка:	Медијана (вила са перистилом), Горња Мезија.
Садашња локација:	Народни музеј у Нишу.
Датовање:	Период од краја III века до 340. године.

Опис:

Мермерна глава богиње, благо наклоњена налево. Лик врло младе жене моделован је изразито мекано и готово идеалистички, без наглашених јагодица и елемената сензуалности, остављајући утисак невиности. Иако је оштећена у пределу носа, уста и браде, наслућује се правилан и дуг нос, као и мала пуна уста, која су, судећи према криви усана, била развучена у полуосмех. Обрве су благо наглашене, док су очи бадемастог облика крупне и лепо обликованих капака, без истакнутих зеница, загладане у даљину. Лучни жљеб на врату испод грла, тзв. Венерина огрлица, наглашава пуноћу тела. На обрвама и фризури се уочавају трагови жуте, а на детаљима лица црвене боје. Коса је раздвојена по средини чела, одакле на лево и десно полазе таласасте праменови који уоквирују овално лице и прекривају уши. На темену изнад чела провучена је дупла трака испод бочних праменова, обмотавајући главу. Остатак косе је зачешљан ка темену и свезан у чвор-машну (*krobylos*), док бочни праменови формирају ниску пунђу на потиљку, одакле две локне слободно падају ка раменима. На предњем делу фризури уочава се моделација у дубљем рељефу уз употребу сврдла, док кробилос и пунђа на потиљку нису детаљно обрађени, те је можда фигура била намењена само за посматрање спреда или је пак остала недовршена. На основу стилских карактеристика глава се приписује класицистичким утицајима грчке скулптуре IV века п. н. е. Иконографске одлике упућују на сличност са богињама Дијаном и Венером, уз већу вероватноћу да се ради о Венери типа Капитолина (подтип са делфином).

Библиографија: Vasić i Gavrilović 2012.

Фото: према Vasić i Gavrilović 2012, fig. 3–5.

14. Фрагменти скулптура – Дијана у лову (Т. IV, 14)

Материјал и димензије:	Кречњак, у природној величини (160–170 cm).
Место наласка:	Читлук (<i>Tilurium – Colonia Claudia Aequum</i>), Далмација.
Садашња локација:	Музеј Фрањевачког самостана у Сињу (инв. бр. RS 52).
Датовање:	Прва половина II века.

Опис:

Фрагментарно сачувана статуа богиње Дијане која се враћа из лова. Преостала је глава, постоље на коме је нога у краткој чизми, друга нога изнад колена, шака која са задње стране придржава убијено лане, као и део тела пса без главе. Глава која је класично моделована, са косом раздвојеном по средини темена и скупљеном у чвор (*krobylos*), уз препознатљиве ловачке чизмице (*embades*), јасно упућује на тип Дијане у лову. Веома мирно лице, готово укочено, у контрасту је са живахним покретом тела. Реч је о статуи Дијане која се враћа из лова с убијеном животињом, што је неубичајена иконографска поставка јер се божанство обично представља у моменту док гађа плен или хвата животињу. Овде је богиња приказана док вуче убијено лане држећи га за задње ноге, као тип без познатих паралела.

Библиографија: Cambi 2002a, 97, sl. 131; 2005, 116, sl. 167; Milićević-Bradač 2009, 51–55.

Фото: према Milićević-Bradač 2009, sl. 2a, 5.

15. Мермерна скулптура – Дијана Луцифера (Т. V, 15)

Материјал и димензије:	Бели мермер, висина 162 cm.
Место наласка:	Читлук (<i>Colonia Claudia Aequum</i>), Далмација.
Садашња локација:	Музеј Фрањевачког самостана у Сињу (инв. бр. RS 3).
Датовање:	Друга половина III века.

Опис:

Статуа богиње у природној величини, пронађена у цели храма на јужној страни форума колоније Еквум, односно у средишту римског града. Одевена је у дугу тунику, двоструко потпасану – испод груди и на појасу. Преко леђа и руку пребачен је плашт. Фигура се ослања на десну ногу, док је лева савијена у колену. Лева рука је спуштена, а десна подигнута, тако да бакље које је држала у њима нису биле у истој равни, али је покретом ногу постигнута равнотежа, с нагласком на посматрачеву десну страну. Статуа има наглашене наборе на хаљини и облик тела који се јасно назире испод драперије. Израз лица дефинишу префињене очи са дубоко усађеним зеницама, сетног погледа. Коса је таласасто моделована, подељена по средини и скупљена на темену у велики кробинос (*krobylos*). Препознатљива фризура, бакље као атрибути и остаци урезане представе месеца на леђима сврставају ову скулптуру у тип Дијане *Phosphoros (Lucifera)*, чиме се иконографски приближава Хекати.

Библиографија: Abramić 1952, 312, Т. IVa, IVb; Gorenc 1952, XX, 31; Cambi 1985, 426–427; 2002a, 110; 2005, 156–158, sl. 232; Milićević-Bradač 2009, 68–69, sl. 25.

Фото: према Cambi 2002a, 109, sl. 151.

16. Камена статуета – Дијана у лову

Материјал и димензије:	Пешчар, висина 47 cm.
Место наласка:	Pusztavám (Мађарска), Доња Панонија.
Садашња локација:	Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár (инв. бр. 530).
Датовање:	Касни I век.

Опис:

Фигура богиње постављена је на високо квадратно постоље. Дијана је обучена у карактеристичну ловачку тунику до колена, опремљена тоболцем, који је постављен иза десног рамена. У левој руци придржава тоболац и стрелу, док иза леве ноге провирује пас.

Библиографија: Kerényi 1938, 220, fig. 4; Petres 1975, 229, Pl. V, la–b; Fitz 1998, 56, cat. 8.

17. Фрагмент мермерне статуете – Дијана у лову (Т. VI, 17)

Материјал и димензије:	Крупнозрни бели мермер, висина 7,3 cm.
Место наласка:	Костолац (<i>Viminacium</i>), Горња Мезија.
Садашња локација:	Народни музеј у Пожаревцу (инв. бр. 2148).
Датовање:	III век.

Опис:

Фрагмент статуете која је представљала фигуру у стојећем ставу, en face. Очуван је само део трупа од груди до колена. Обучена је у кратки потпасани хитон стегнут у струку, као стандардну одећу богиње Дијане у лову. Драперија на одећи је моделована у класицистичком стилу. Мермер од кога је израђена пореклом је из Мале Азије па је могуће да се ради о импорту. Једна од најближих аналогија јесте торзо Артемидине статуете из Македоније, са локалитета Стоби.

Библиографија: Соколовска 1987, 178, бр. 144, Т. 57, сл. 4; Tomović 1992, 92, no. 90, fig. 30.6.

Фото: Народни музеј, Пожаревац.

18. Фрагмент мермерне статуете – Дијана у лову (Т. VI, 18)

Материјал и димензије:	Крупнозрни бели мермер, висина 33,4 см.
Место наласка:	Лок. „Чаир“, Костолац (<i>Viminacium</i>), Горња Мезија.
Садашња локација:	Народни музеј у Пожаревцу (инв. бр. 2688).
Датовање:	III век.

Опис:

Фрагмент статуете у стојећем ставу, en face. Очуван је део трупа од рамена до колена. Недостају глава, читава десна рука, као и лева у дужини од лакта до шаке. Богиња је обучена у високо потпасани хитон, стегнут појасом испод груди, у дужини до колена. Преко левог рамена је пребачен огртач, а на десном је окачен тоболац за стреле, причвршћен ременом, који се дијагонално спушта здесна налево. Драперија на одећи је моделована у класицистичком стилу, према иконографском типу Дијане у моменту док вади стрелу из тоболца. Мермер од кога је израђена потиче из Мале Азије па је вероватно реч о импорту. Једна од најближих аналогија јесте Артемидина статуета из Македоније, са локалитета Стоби.

Библиографија: Соколовска 1987, 177–178, бр. 143, Т. 57, сл. 3; Tomović 1992, 92, no. 91, fig. 18.

Фото: Народни музеј, Пожаревац.

19. Глава мермерне статуете – Дијана или Венера (Т. VI, 19)

Материјал и димензије:	Мермер, висина 8 см.
Место наласка:	Медијана (вила са перистилом), Горња Мезија.
Садашња локација:	Народни музеј у Нишу (инв. бр. С–01.67).
Датовање:	Од средине III века – 320. године.

Опис:

Мермерна глава божанства, благо наклоњена удесно, одбијена у висини браде. Лице је младачко, с правилним грчким носем и пуначким уснама. Очи су бадемастог облика, без назначених зеница. Коса је правилно разделена по средини, зачешљана у праменовима и на потиљку скупљена у ниску пунђу, док на темену формира широки кробилос (*krobylos*). Према стилским и иконографским карактеристикама, највероватније се ради о копији неког хеленистичког оригинала који је представљао Артемиду или Афродиту.

Библиографија: Васић 2004, 292; Дрча 2004, 165, кат. 87; Plemić 2013; Поповић и Борић-Брешковић 2013, 306, кат. 61; Popović and Borić-Brešković, 306, cat. 61.

Фото: Народни музеј, Ниш.

20. Фрагментована мермерна статуета – Дијана у лову (Т. VII, 20)

Материјал и димензије:	Бели ситнозрни мермер, висина 28,5 см.
Место наласка:	Кампор на острву Рабу, Далмација.
Садашња локација:	Музејска збирка фрањевачког самостана Св. Еуфимије у Кампору.
Датовање:	III век.

Опис:

Оштећена статуета богиње Дијане, којој недостају глава и руке. Обучена је у кратки хитон, чији плитки, ребрасти набори наглашавају складност и контуру трупа. Хитон је потпасан у струку, преко кога пада набор хаљине, која се одатле па све до колена шири звонасто, с дебљим

обрубом на крају. По средини доњег предњег дела, спушта се вертикална трака, која је највероватније представљала наставак појаса стегнутог око струка. На задњој страни, драперија је знатно лошије обрађена јер само неколико широких набора одаје утисак пластичности. Са много више пажње израђен је огртач, који пребачен преко левог рамена, падајући до ногу божанства, потпуно прекрива леви лист Дијанине ноге. На леђима је дијагонално према десном рамену постављен тоболац, али због оштећења није уочљиво како је он причвршћен. Иза фигуре, у висини до почетка хитона и десног колена, приказана је стена у циљу дочаравања природног амбијента. На ногама богиња носи ловачке чизмице (*embades, caligae*). Читаво тело је у покрету налево, вероватно у моменту док се припрема да одапне стрелу. Лева рука сачувана је само у пределу надлактице, а њен положај указује да је била испружена надоле и држала лук, док је десном вадила стрелу из тоболца. Поред богиње је представљен пас који седи на задњим ногама.

Библиографија: Glavičić 1998, 33–43.

Фото: према Glavičić 1998, Т. I/1.

БРОНЗАНЕ ФИГУРИНЕ

21. Бронзана фигурина – Дијана у лову (Т. VII, 21)

Материјал и димензије: Ливена бронза, висина 9,2 cm.

Место наласка: Винковци (*Colonia Aurelia Cibalae*), Доња Панонија.

Садашња локација: Археолошки музеј у Загребу (инв. бр. А–3757).

Датовање: Крај I – почетак II века.

Опис:

Фигурина богиње Дијане, прецизно и до детаља обрађена. Богиња је обучена у хитон дужине до колена, потпасан у струку, преко кога падају рељефни набори. Испод груди, хаљина је повезана украсном врпцом, која их наглашава. На ногама богиња носи ловачке сандале. Лева нога је у благом искорак, истичући пластичну моделацију хитона. У левој испруженој руци, држи мањи лук, којем недостаје врх, док је десну савила у карактеристичном положају како би извадила стрелу из тоболца на леђима. Фризура је израђена у тзв. *melonen* стилу, од средине је раздвојена на кришке и на темену скупљена у чвор-машну (*krobylos*), препознатљиви детаљ иконографског типа Дијане у лову. Богиња стоји на малом постаменту, који на дну има језичак намењен усађивању на веће постоље. Задња страна фигурине је шупља, а испод левог колена се налази проширење с рупом, што указује на то да је била причвршћена на неку подлогу. Стилске карактеристике и квалитет израде указују на чињеницу да је статуета највероватније била импортована.

Библиографија: Iskra-Janošić 2002, 33–37.

Фото: према Iskra-Janošić 2002, sl. 1.

22. Бронзана фигурина – Дијана у лову (Т. VII, 22)

Материјал и димензије: Ливена бронза, висина 8,2 cm.

Место наласка: Непознато налазиште, Србија (Горња Мезија?).

Садашња локација: Музеј града Београда (инв. бр. АА/1027).

Датовање: II–III век.

Опис:

Фигурина богиње Дијане, која је представљена у стојећем ставу. Тежина тела је пребачена на десну ногу, благо савијену у колену. Лева нога, такође савијена, незнатно је повучена уназад. Десна рука је подигнута до рамена, у карактеристичном положају док вади стрелу из тоболца. У левој руци, која није очувана, највероватније се налазио лук. Глава је окренута налево, погледа упереног у даљину. Коса је зачешљана уназад и на темену везана у чвор (*krobylos*). На статуети недостаје десно стопало. Богиња је обучена у кратки потпасани хитон, с огртачем пребаченим преко левог рамена, смотаним у појас. На десном рамену окачен је ремен тоболца, који је дијагонално постављен на леђима. На ногама је носила кратке ловачке чизмице (*caligae*), од којих је данас преостала само једна. Глава је сумарно моделована, а нешто боље су израђени тело и набори одеће. Врло је вероватно да се овде ради о делу домаћих мајстора, по узору на неку римску копију хеленистичке скулптуре. Најближе аналогије ове фигурине налазе се на статуетама богиње Дијане које потичу из Карнутума, Авињона и Томиса.

Библиографија: Бојовић 1985, 30, сл. 15; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987, 74–75; Крунић 1997, кат. 15; Savić 1997, 88, кат. 66; Ružić 2006, 81, кат. 69.

Фото: према Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987, 75.

23. Бронзана фигурина – Дијана у лову

Материјал и димензије: Ливена бронза, висина 12,9 cm.

Место наласка: Талеж (Требиње), Далмација.

Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву (инв. бр. 68).

Датовање: I век.

Опис:

Бронзана статуета Дијане постављена на профилисани постамент. Богиња је представљена у стојећем ставу, с левом ногом у искораку, док је десна повучена уназад. Обучена је у кратки хитон, потпасан испод груди, с доњом хаљином која сеже до колена. Лева рука је испружена од лакта напред, држећи вероватно лук, који данас недостаје. Десна рука такође није очувана. На леђима се налази тоболац за стреле, док на ногама носи препознатљиве ловачке чизме (*caligae*). Фризура је моделована у тзв. *melonen* стилу, кришкасто је зачешљана и на потиљку скупљена у чвор. Највероватније се ради о представи Дијане у моменту док вади стрелу из тоболца и спрема се да нишани плен. Обрада детаља и техника израде указују да је реч о импорту.

Библиографија: Patsch 1912, 155–156, fig. 97–98; Kolarić 1969, 92 (100); Imamović 1977, 404, sl. 161.

24. Бронзана фигурина – Дијана у лову

Материјал и димензије: Бронза тамно зелене патине, висина 5,9 cm.

Место наласка: Подстрана код Сплита (*Pituntium*), Далмација.

Садашња локација: Археолошки музеј у Сплиту (инв. бр. Н 3520).

Датовање: II–III век.

Опис:

Дијанина фигурина у стојећем положају, одевена у кратки хитон. Тежина тела је пребачена на десну ногу, док је лева, савијена у колену, забачена уназад и само прстима додирује четвртасту подлогу. На ногама носи ловачке чизмице (*caligae*). Десном руком, савијеном у лакту, додирује потиљак, највероватније у намери да извади стрелу из тоболца на леђима, који је дијагонално

постављен. Лева рука је спуштена низ тело и држи део лука. Лице је веома лоше очувано па се црте једва разабире, а у краткој таласастој коси видљива је трака свезана у машну (*krobylos*). Дело је римске радионице према узору на грчку скулптуру IV века п. н. е.

Библиографија: Žanić-Protić 1988, 24, T. I, 4.

АНЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ

25. Надгробна стела са представом Дијане која се купа

Материјал и димензије: Кречњак, 100 x 112 x 20 cm.

Место наласка: Југоисточна некропола, Дунајварош (*Intercisa*), Доња Панонија.

Садашња локација: Музеј Интерцисе (инв. бр. 67.2.344.5).

Датовање: III век.

Опис:

Надгробна стела нађена на некрополи у секундарном положају, за коју се претпоставља да је припадала породици сиријског порекла. У некој врсти плитке нише приказана је богиња Дијана, која се купа у карактеристичној пози док клечи на једној ноzi, а другом се ослања на тло. Два амора иза њених леђа придржавају убрус, а богиња се сама полива водом из шкољке коју држи у десној руци изнад главе, левом прекривајући гениталије. Изнад главе левог амора одложени су лук и тоболац са стрелама, а Актеон је кришом посматра скривен иза стене на десној страни. Лице богиње је моделовано са портретним карактеристикама, могуће према самој покојници која се идентификовала са богињом.

Библиографија: Vágó und Bóna 1976, 45. Pl. XLVI–XLVII; Erdélyi 1976; Fitz 1998, 89, cat. 129.

26. Фрагмент вотивног рељефа (Т. VIII, 26)

Материјал и димензије: Бели ситнозрни мермер, 20 x 16,5 x 6 cm.

Место наласка: Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.

Садашња локација: Народни музеј у Пожаревцу (инв. бр. 1899).

Датовање: II–III век.

Опис:

Правоугаона плоча, од које је преостао само леви доњи део. На плочи се налази удубљена ниша, са делом фигуралне представе. У левом углу приказано је лане на све четири ноге. Лане има главу подигнуту нагоре, погледа упереног у фигуру жене, која није у потпуности очувана. Фигура је ослоњена на леву ногу, док је десна савијена у колену и избачена у страну. Хаљина је моделована у косим, таласастим наборима. Представа је доста схематизирана и врло је сумарно обрађена, па се највероватније ради о производу неке локалне радионице. Ширина оквирног поља око нише са рељефом указује да је то било место предвиђено за урезани натпис.

Библиографија: Томовић 1990, 104, 130 (16).

Фото: Народни музеј, Пожаревац.

27. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана у лову (Т. VIII, 27)

Материјал и димензије: Бели крупнозрни мермер, 34 x 32 x 4,3 cm.
Место наласка: Лок. „Пећине“, Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Пожаревцу (инв. бр. 1957).
Датовање: II–III век.

Опис:

Правоугаона рељефна плоча, веома оштећена. Оквир је очуван само на доњој и десној бочној страни. У плитком рељефу приказана је Дијана у стојећем ставу. Њена десна рука је савијена у лакту и подигнута нагоре, у положају док вади стрелу из тоболца на леђима. У левој руци држи лук, делимично очуван. Тежина тела је на левој нози, док је десна избачена у страну. Обучена је у кратки потпасани хитон, који сеже до колена. Трагови обуће нису видљиви. Поред ногу, са леве стране, уочљиви су остаци пса и дивокозе. Реч је о схематизованој, сумарној обради, вероватно раду неке локалне радионице.

Библиографија: Томовић 1990, 105, 130 (18).

Фото: Народни музеј, Пожаревац.

28. Вотивни рељеф – Дијана у лову

Материјал: Кречњак.
Место наласка: Обала реке Кучајне у близини ушћа у Пек, Горња Мезија.
Садашња локација: Изгубљен.
Датовање: Непознато.

Опис:

Рељеф са представом Дијане у лову на јелена. На локалитету где је нађен наглашена је повезаност Дијане са рударством јер је атар Кучајне богат налазима који указују на интензивно рударење сребра, богињиног метала.

Библиографија: Ризнић 1888, 35; Kanitz 1892, 86–87; Каниц 1985, 237–238; Гарашанин и Гарашанин 1951, 142–143; Душанић 1971, 544.

29. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана и Силван

Материјал и димензије: Кречњак, 16 x 20 x 2,5 cm.
Место наласка: Лок. „Двориште“, село Путовићи код Зенице, Далмација.
Садашња локација: Музеј града Зенице.
Датовање: II–III век.

Опис:

Фрагмент рељефа са главама Дијане и Силвана, пронађен на подручју античког локалитета у селу Путовићи код Зенице, заједно са остацима грађевине из римског периода. Уз овај рељеф нађен је и већи број уломака камене пластике, керамике и нумизматичких налаза из периода касног царства. На рељефу је са десне стране приказана глава Силвана, а лево Дијане. Обе главе представљене су фронтално. Нос, уста и брада на глави Силвана су знатно оштећени, али се зато јасно називају два мала рога, које прикрива густа коврцава коса, спуштена ниско до чела. Очи су крупне и веома изражајне. Глава Дијане је такође оштећена у пределу носа, уста и браде. Обрађена је налик Силвану, с истакнутим очима. Коса је моделована у тзв. *melonen* стилу и кришкасто је зачешљана према темену, али није скупљена у кробилос или пунђу, већ пада слободно преко рамена, што не одликује класичну фризуру ове богиње.

Библиографија: Paškvalin 1968, 153–155; Imamović 1977, 326 (31).

30. Вотивни рељеф – Дијана и Силван

Материјал и димензије: Бели меки кречњак, 20 x 30 x 8,2 cm.
Место наласка: Караула (Дувно), Далмација.
Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву.
Датовање: II–III век.

Опис:

Вотивни рељеф са представом Дијане и Силвана, знатно оштећен у горњем делу. Фигуре су фронтално приказане. Десно је Силван, поред кога се налази полегла коза, док је лево Дијана, уз коју је представљена кошута окренута ка њој. Од атрибута божанстава очуван је само део Силвановог штапа (*pedum*).

Библиографија: Patsch 1904a, 204, fig. 56; 1904b, 342, sl. 55; Zaninović 1967, 40 (7); Imamović 1977, 65–66, 326 (28).

31. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана у лову

Материјал и димензије: Пешчар, 21,5 x 21,5 x 6,5 cm.
Место наласка: Караула (Дувно), Далмација.
Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву.
Датовање: II–III век.

Опис:

Фрагмент рељефне плоче, од које је очуван само доњи део. На њему се уочава фигура од појаса наниже, обучена у потпасани хитон до колена и ловачке чизме, највероватније богиња Дијана. Испред фигуре, која је била у динамичном покрету, налазе се остаци пса у трку.

Библиографија: Patsch 1904a, 204, fig. 55; 1904b, 341–342, sl. 54; Imamović 1977, 84, 334 (41).

32. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана у лову

Материјал и димензије: Пешчар, 11 x 17 x 4,5 cm.
Место наласка: Караула (Дувно), Далмација.
Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву.
Датовање: II–III век.

Опис:

Рељефна плоча, од које је сачуван само леви доњи угао. У удубљеном пољу препознаје се приказ пса који је скочио за неком фигуром, од које су уочљиви остаци ноге у ловачкој обући. Фигура је вероватно носила потпасани хитон, па је без сумње реч о богињи Дијани, највероватније у лову.

Библиографија: Patsch 1897b, 230, sl. 5; 1899, 233, fig. 43; Zaninović 1967, 84, 40 (5); Imamović 1977, 84, 334 (42).

33. Вотивни рељеф – Дијана и Силван

Материјал и димензије: Кречњак, 36 x 34 x 19 cm.
Место наласка: Градац код Халапића (Гламоч), Далмација.
Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву.
Датовање: II–III век.

Опис:

Релјеф са представом Дијане и Силвана, смештен у дубоку нишу, окружену профилисаним оквиром, од кога је преостао само горњи део. На левој страни је приказана Дијана, а до ње је Силван, од кога су очувани само део главе и десна рука, којом држи сирингу. Богиња је представљена у фронталном положају, са тежиштем на десној ноzi, док је лева у покрету. Левом руком држи лук, а десном вади стрелу из тоболца. Обучена је у хитон кратких рукава, потпасан и подигнут испод колена. Преко левог рамена је пребачен огртач. На глави је нека врста капе или мараме, испод које јој се дуга коса спушта преко рамена.

Библиографија: Sergejevski 1928, 80–81, br. 2, sl. 2; Rendić-Miočević D. 1955, 31, T. V, 4; Zaninović 1967, 43 (11); Imamović 1977, 65–67, 324 (25).

34. Вотивни релјеф – Дијана и Силван? (Т. VIII, 34)

Материјал и димензије: Меки кречњак, 42 x 33 x 60 cm.
Место наласка: Опачићи код Гламоча, Далмација.
Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву.
Датовање: II–III век.

Опис:

Релјеф са представом Силвана и Дијане, од којих је први приказан Силван (слева надесно). Силван је представљен фронтално, наг и голобрад, леве руке спуштене уз тело, док десном држи штап (*pedum*). На глави има кратку косу, мале рогове и необичне уши, које нису шиљате. Ноге су обрасле у длаку, с папцима. Испод десне руке је приказана велика сиринага. До њега је Дијана, такође у фронталном положају, обучена у кратки потпасани хитон, са широким велом (марамом) на глави, која се спушта на рамена. Глава је већа у односу на тело, са схематски обрађеном косом. У рукама држи гранчице, и то у десној највероватније грану бјелогорице, док је у левој била црногорица, што су биљке које симболишу богатство шума са подручја Делмата. Овај релјеф, као и наредни (кат. бр. 35), са истог места налаза, били су сакривени још у античко доба у удубљење стене и пажљиво затворени каменом. Заједно са релјефима нађени су плочица са натписом, мали суд и сребрни новац из доба Веспасијана.

Библиографија: Sergejevski 1929, 98, T. IX; 1965, 129; Rendić-Miočević D. 1955, 29–30, T. IV (5); Zaninović 1967, 43 (12); Imamović 1977, 65–68, 324 (26); Medini 1984b, 19–20; Cambi 2005, 41, sl. 47.

Фото: према Dzino 2012, 279, fig. 2.

35. Вотивни релјеф – Дијана и адоранткиње? (Т. VIII, 35)

Материјал и димензије: Меки кречњак, 51 x 30 x 9 cm.
Место наласка: Опачићи код Гламоча, Далмација.
Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву.
Датовање: II–III век.

Опис:

Плитки релјеф, на коме су схематски приказане три женске фигуре, највероватније Дијана са нимфама или адоранткињама. Све три фигуре су представљене фронтално, окренуте ка посматрачу, док је Дијана у средини на некој врсти каменог постоља или жртвеника, знатно већа од друге две фигуре. Богиња је обучена у кратку потпасану хаљину с елементима домаће ношње. Набори на хаљини су веома линеарно приказани. У подигнутим рукама држи гранчице: палмину и смоквину гранчицу или црногорицу и бјелогорицу, симболе босанских шума

(подручја Делмата). На глави носи широк вео или мараму, која јој пада преко рамена. Испод границе на левој страни налази се пљоснати суд овалног облика са кратким грлићем, великом стопом и две дршке. Са обе стране Дијане налази се по једна женска фигура у идентичној одећи као и богиња. Свака руком додирује њену хаљину, док им друга рука није ни приказана. Због овог покрета као старог геста молитве, могуће је да ове фигуре представљају смртне жене – адоранткиње. На фигурама се издвајају главе са наглашеним очима, које су пластичније и пажљивије израђене од тела.

Библиографија: Sergejevski 1929, 98, br. 3, T. X; 1942, 161–162, sl. 25; 1965, 129, sl. 14; Rendić-Miočević D. 1955, 30; Zaninović 1967, 43 (1); Medini 1984b, 19–20; Imamović 1977, 88–91 (47); Cambi 2005, 41, sl. 48.

Фото: према Dzino 2012, 279, fig. 3.

36. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана у лову

Материјал и димензије: Кречњак, 15 x 19 x 5 cm.
Место наласка: Бусија код Гламоча, Далмација.
Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву.
Датовање: II–III век.

Опис:

Сасвим мали фрагмент знатно оштећеног рељефа са представом Дијане у карактеристичном ставу у лову. Од атрибута видљив је само лук у левој руци. Поред богиње се могу наслутити обриси кошуте, док је десно од ње била још једна фигура, вероватно Силван.

Библиографија: Војановски 1965, 21, sl. 3; Imamović 1977, 65–68, 332 (38).

37. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана

Материјал и димензије: Лапорац, 20 x 16 x 7 cm.
Место наласка: Село Врба (Гламочко поље), Далмација.
Садашња локација: Непозната.
Датовање: II–III век.

Опис:

Фрагмент рељефа на коме је сачувана представа Дијане од главе до колена. Фигура је обучена у дводелни хитон, чији је горњи део очуван у висини од 5 cm, а доњи у висини од 7 cm. Овај рељеф је био разбијен и уграђен у зидове ранохришћанске базилике на античком локалитету Борак.

Библиографија: Војановски 1978, 128, T. IV.

38. Вотивни рељеф – Дијана у лову

Материјал и димензије: Кречњак, 41 x 38 x 11 cm.
Место наласка: Село Драгнић (Гламочко поље), Далмација.
Садашња локација: Фрањевачки музеј и галерија Горица у Ливну.
Датовање: II–III век.

Опис:

Рељеф са представом Дијане, чија је фигура смештена у лепо обликовану, доста дубоку полукружну нишу. Богиња је приказана у кратком потпасаном хитону до колена, веома пластично обрађеном, са наглашеним наборима, који падају преко појаса на струку, као и на рубу хаљине

изнад колена. У левој руци држи лук, а десном вади стрелу из тоболца. Десна рука је непропорционално представљена и знатно је већа од леве, као и од саме главе. Преко десног рамена је пребачен ремен од тоболца, док је на левом огртач, који лепрша. Коса раздвојена по средини и зачешљана према темену чини се доста кратка. Очи су веома крупне и изражајне, нос је широк, а јагодице су наглашене. Уста су развучена и благо отворена. Само лице је шире у односу на стандардне Дијанине представе. Део ногу од чланка па наниже, као и обућа, обијени су. На левој потколеници сачуван је део ловачке чизмице. Иза Дијане, са леве стране, представљена је кошута.

Библиографија: Imamović 1977, 83–84, 332 (39).

39. Вотивни рељеф – Дијана и Силван

Материјал и димензије: Кречњак, 36 x 44 x 8 cm.

Место наласка: Ливно, Далмација.

Садашња локација: Фрањевачки музеј и галерија Горица у Ливну (у каталогу Земалског музеја у Сарајеву – инв. бр. 195).

Датовање: II–III век.

Опис:

Рељефна плоча са представом Силвана и Дијане (здесна налево), знатно оштећена. Силван је приказан наг, са препознатљивим јарећим ногама, док су му на глави дужи, заобљени рогови. У левој руци је највероватније држао педум, док десном придржава сиригуну, коју свира. До њега је Дијана, чија је фигура веома лоше очувана. У левој руци је смештен лук, а десну је спустила низ тело. Иза ње је представљена нека животиња, највероватније кошута. Изнад Дијанине главе налази се рељефни лук са линеарним урезима.

Библиографија: Imamović 1977, 65–66, 326 (29).

40. Вотивни рељеф – Дијана, Силван и нимфе (Т. IX, 40)

Материјал и димензије: Лапорац, 33,5 x 41 x 7 cm.

Место наласка: Село Сухача (Ливно), Далмација.

Садашња локација: Фрањевачки музеј и галерија Горица у Ливну.

Датовање: II–III век.

Опис:

Рељеф са представом Дијане, Силвана и нимфи, окрњен са десне стране, смештен у удубљено поље. На композицији су обијена оба рамена Дијане, лице и ноге Силвана, десно раме и десна нога прве нимфе, глава и лево раме друге и цела горња половина фигуре треће нимфе. Сви ликови су приказани доста примитивно и схематизовано, али са стандардним атрибутима. Са леве стране је Дијана у *en face* положају, са левом ногом у покрету напред. У десној руци држи предмет налик копљу док је у левој лук. Обучена је у кратки потпасани хитон. Са десног рамена, преко груди, пребачен је ремен од тоболца. Коса богиње моделована је схематично урезаним линијама. Око главе, па поред фигуре све до струка, приказан је срцолики украс (попут лука), који је орнаментисан. Тешко је рећи шта заправо представља овај украс, али је могуће да се ради о некој врсти мараме са ресама, која је била специфичан детаљ ношње домаћег становништва, или је то можда огртач који лепрша иза богињиних леђа. Између Дијаниних ногу лежи кошута са главом окренутом уназад. Поред Дијане је Силван у препознатљивој иконографији аркадског Пана, наг са роговима на глави и папцима, као и великом сиригуну коју држи у устима. Исклесан је изузетно незграпно, са ногама које су превелике у односу на

труп. Поред Силвана приказане су три нимфе, од којих је цела очувана само прва. Нимфе су идентично обучене у дугачке тунике, лепо набране, с орнаменталним порубима, које личе на прегаче. На глави нема капе нити мараме, а коса је приказана као да је кратка. Руке држе на прсима тако да је свака ухватила под руку суседну, играјући коло. Све три су приказане босе.
Библиографија: Sergejevski 1929, 95–96, sl. 1; Марић 1933, 144, нап. 38; Rendić-Miočević D. 1955, 35, T. IV, 3; Zaninović 1967, 41 (3, 1, 1); Imamović 1977, 70–73, 328 (32).

41. Вотивни рељеф – Дијана у лову (Т. IX, 41)

Материјал и димензије: Кречњак, 42 x 20 x 10 cm.
Место налазка: Село Пањи у Горњем Бителићу, Далмација.
Садашња локација: Археолошки музеј у Сплиту (инв. бр. 533 D).
Датовање: II–III век.

Опис:

Рељеф са представом богиње Дијане у лову, оштећен на горњем левом и доњем десном углу. Такође, знатно је излизан па стога коса и лице нису видљиви. Фигура је смештена унутар издубљене нише, оквирних димензија 27 x 16 cm. Дијана је приказана у анфас положају, у моменту док вади стрелу из тоболца, како би била спремна на њено одапињање. Иако је лева рука знатно оштећена, уочљиво је да том руком држи обли део лука, који је делимично прешао на спољни део нише, због лоше композиције. Десна рука до висине лакта равно је испружена, а затим подигнута и савијена према тоболцу. Десна нога је усправљена и благо испружена удесно, са стопалом фронтално приказаним, док је лева савијена у висини колена, са стопалом у профилу. Богиња је обучена у кратки потпасани хитон звонастог облика и плитких ребрастих набора. Због лоше очуваности рељефа на хаљини се не виде трагови ремена од тоболца, као ни врста обуће коју богиња носи. Наглашена линеарност у моделовању и наивна, рустична незграпност која се опажа на детаљима Дијанине представе упућују на то да је овај рељеф дело неког локалног мајстора, доста неуког, вероватно пореклом из руралне средине пре него градске.

Библиографија: Rendić-Miočević A. 2006, 133–143; Milićević-Bradač 2009, 56, sl. 10.

Фото: према Rendić-Miočević A. 2006, 133–143, sl. 1.

42. Вотивни рељеф – Дијана и Силван (Т. X, 42)

Материјал и димензије: Кречњак, 42 x 63 x 12 cm.
Место налазка: Читлук (*Colonia Claudia Aequum*), Далмација.
Садашња локација: Музеј Фрањевачког самостана у Сињу (инв. бр. RS 28).
Датовање: Прве деценије III века.

Опис:

Рељеф са представом Дијане и Силвана, пронађен 1931. године уклесан у стени, у каменолому недалеко од градских врата античког Еквума, који је највероватније представљао неку врсту светилишта на отвореном. Дијана и Силван смештени су у простор омеђен оквиром који подсећа на нишу. За разлику од сличних рељефа где је обрнут редослед, са леве стране, на првом месту налази се Дијана, а са десне Силван. Сматра се да је овакав уступак учињен због изузетне популарности Дијаниног култа у Сињској крајини. Дијана је приказана у класичној иконографији типа у лову: обучена је у кратки потпасани хитон, у левој руци држи лук, док десном посеже за стрелом у тоболцу на леђима. Богиња има специфичну фрузуру без уобичајеног кробилоса и носи неку врсту кришкасте фризура са дијадемом (моделација попут кришки

диње *Melonentypfrisur*). Сматра се да је такву моду пласирала неудата принцеза Плаутила из династије Севера, што је потврђено на низу портрета из тога доба. Такође, карактеристична је и обућа божанства, које уместо стандардних ловачких чизмица или сандала носи неку врсту вунених чарапа без прстију, насталих вероватно под утицајем локалне иконографије, где је слична обућа била позната под називом терлуци. Представа Силвана је доста оштећена, али се ипак добро виде козје ноге, итифаличке одлике и педум у његовој левој руци.

Библиографија: Abramić 1940, 177–178, Т. 4b; 1952, 323, Т. VI; Imamović 1977, 70; Milošević 1981, 53–54, br. 77; 1998, 203, br. 310, sl. 335; Rendić-Miočević D. 1990a, 492, Т. LXXXVII, 3; Cambi 2002a, 97, sl. 128; 2005, 124, sl. 186; Milićević-Bradač 2008, 359–366, sl. 1; 2009, 62–64, sl. 19.

Фото: према Milićević-Bradač 2008, sl. 1.

43. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана у лову (Т. X, 43)

Материјал и димензије: Кречњак, 40 x 22 x 14,5 cm.
Место наласка: Лок. „Тршћеница“, Сплитско поље, Далмација.
Садашња локација: Археолошки музеј у Сплиту (инв. бр. D 465).
Датовање: II–III век.

Опис:

Рељеф издуженог овалног облика, знатно оштећен. Место наласка било је у близини старог бунара дубоког 7 метара, с изванредном питком водом. Топоним Тршћеница указује на локалитет богат трстиком, односно поднебље са доста воде, што је веома индикативно у случају налаза споменика како Дијаниног, тако и Силвановог култа, јер се они сматрају заштитницима природе уопште, а између осталог и извора. На рељефу није очувана глава, док је Дијанино тело приказано фронтално, у стојећем положају. Десном исправљеном ногом богиња стоји чврсто на тлу, док је лева нога у благом раскораку. Могуће да је Дијана била приказана у некој врсти нише која је данас обијена. Фигура је очувана у пределу од груди наниже, обучена у кратки потпасани хитон плитко наборан, са рукавима који сежу до изнад лактова. Преко рамена пружа се огртач који се у вертикалним наборима спушта уз тело, све до висине средњег дела леве потколенице. Доњи руб огртача наглашен је таласастом линијом која прати контуру тела. На ногама носи препознатљиве ловачке чизмице у висини до колена, готово налик назувцима. На десној страни рељефа, уз Дијанину фигуру, приказан је невешто моделован пас уздигнуте главе, коме су предње ноге у косом положају. Са леве стране је још једна животиња, ослоњена на задње ноге, док су јој предње, једине које су сачуване, савијене у коленима и ослоњене на повећи камени блок, можда неку врсту жртвеника. Ипак, није јасно о којој животињи је реч, могуће да се ради о јелену (кошуту) или о још једном псу.

Библиографија: Bulić 1923, 81–83; Rendić-Miočević A. 2007, 24–29.

Фото: према Rendić-Miočević A. 2007, sl. 2.

44. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана у лову

Материјал: Мермер.
Место наласка: Сплит (Salona), Далмација.
Садашња локација: Археолошки музеј у Сплиту.
Датовање: III век.

Опис:

Рељеф са представом Дијане у лову, приказан у некој врсти плитке нише. Знатно је оштећен у доњем делу. Богиња је обучена у препознатљиви кратки потпасани хитон и химатион, који је вероватно ишао до колена, са ременом од тоболца спуштеним преко десног рамена. У левој руци држи лук, док покрет десне руке, која је очувана само до лакта, указује да је вероватно кренула у правцу стреле коју вади из тоболца. Лице је младалачко, уско и обло, нешто крупнијих очију и мањих уста, док је фризура раздељена по средини таласасто моделована и на темену скупљена у препознатљиви чвор – машну (*krobylos*). У позадини се оцртава дрво стилизоване крошње, које дочарава природни амбијент у коме богиња лови.

Библиографија: Cambi 2002a, 99.

ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ

45. Вотивна ара са посветом Дијани-Немези

Материјал и димензије: Кречњак, 59 x 58,5 x 9–13 cm.

Место наласка: Немезин храм, Обуда (*Aquincum*), Доња Панонија.

Садашња локација: Magyar Nemzeti Múzeum, Будимпешта (инв. бр. 190.1880.1).

Датовање: 259. године.

Опис:

Вотивна ара са натписом Дијани-Немези, посвећена за добро здравље заповедника коњаничке кохорте *G. Iulius Victorinus*-а и *T. Flavius Lucianus*-а, који је имао више војних титула. Натпис је 26. јуна 259. године посветио свештеник Немезиног светилишта *Pupilius Hyliatianus*. Текст гласи:

*Deae Dianae Nemesei Aug(ustae) | honoribus et fa(v)oribus \ G. Iul(io) Victorini (!)
e(quo)p(ublico), aedili(cio?) \ Ivirali et T. Fl(avio) Luciani, \ q(uaestoricio?) Hvirali,
pontificibus \ q(in)q(uennalibus) col(oniae) Aq(uinci) | Pupili(us) Hyliatianus \ antesstis (!)
numini eius \ deaeposuit VKal(endas) Iulias.*

Вертикално, са стране оквира: *Aemiliano \ et Bas(s)o co(n)s(ulibus)*.

Библиографија: CIL III 10440; Fitz 1998, cat. 56.

46. Вотивни рељеф – Дијана у лову

Материјал и димензије: Црвенкасти пешчар, 52,5 x 48 x 4–6 cm.

Место наласка: Balatonfőkajár, Sólára (Мађарска), Доња Панонија.

Садашња локација: Landesmuseum Joanneum, Graz.

Датовање: II–III век.

Опис:

Трапезоидна плоча од црвенкастог пешчара, са заобљеним угловима. Дијана је представљена у краткој ловачкој хаљини, како стоји на некој врсти округлог постоља (налик статуи?), са луком у левој руци и стрелом у десној, док је преко леђа пребачен тоболац. Поред богиње, са десне стране, дат је јелен у профилу окренут ка њој, испред урезане представе троугластог облика која вероватно имитира дрво са три идентичне представе са супротне стране. Испод богиње са леве стране видљиви су остаци вотивног натписа:

D(iana)e)..... Aur(elius) Victorinus...

Библиографија: Kerényi 1938, 220, 111. 6; Thomas 1970, 144; Petres 1975, 229; Palàgyi and Tóth, 111. 20; Fitz 1998, 56, cat. 7.

47. Фрагмент вотивног рељефа са посветом (Т. X, 47)

Материјал и димензије: Мермер, 10 x 7 cm.
Место наласка: Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.
Садашња локација: Музеј у Пешти (?).
Датовање: Непознато.

Опис:

Фрагмент вотивне плоче са делимично очуваном представом и натписом. Приказано је наго женско божанство у клечећем положају, са десном ногом која се површином колена ослања на тло. Иза фигуре уочава се застор који је скрива од нежељених погледа. Однос волумена и скраћење нису складно решени. Највероватније је да фигура приказује иконографски тип богиње Дијане која се купа и клечећи расплиће косу, заснован на представи Афродите која се купа, раду Доидалсосу из Битиније. Претпоставка је да су се са стране налазиле слушкиње или нимфе које држе застор и изливају воду. Оваква сцена илуструје митолошку причу о Дијани и Актеону, који је сакривен иза стене посматрао божанство током купања. Сачувани део натписа на плочи не наводи директно Дијану и гласи:

Deae Ne[---] | suis.

Почетак натписа се допуњује као *Deae Nemesi*. Међутим, могућа је и следећа реконструкција текста: *Deae Ne | morens(i) | V(alerius-) Is | aurius(-) VLMP*, која би се односила на Дијану *Nemorensis*, богињу из светог гаја у Арицији.

Библиографија: Mirković 1986, 77, no. 35; Васић 1979, 31–32; Јовановић 2003б, 53–54, сл. 3.

Фото: према Mirković 1986, 77, no. 35.

48. Вотивна ара са посветом Дијани (Т. XII, 48)

Материјал и димензије: Мермер, 97 x 47 x 33 cm.
Место наласка: Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.
Садашња локација: Лапидаријум музеја у Пожаревцу.
Датовање: II век.

Опис:

Вотивни споменик од мермера, оштећен при врху лево и уз десну ивицу са натписом, откривен у Костолцу 1888. године. На њему се налази текст:

*Dianae
M. Laelius
Maxim[us]
leg(atus) leg(ionis)
VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis)*

Текст натписа је брижљиво уређен са размакнутиим словима и међупростором редова. Последња два реда су симетрично увучена у средину натписног поља. У другом реду се јавља лигатура са два спојена слова LI. Знаци за раздвајање су доследно означавани двома косим цртицама које се секу, док су слова дубље и правилно урезана. Дедикант жртвеника *M. Laelius*

Maximus спомиње се у списку отпуштених војника легије Клаудије, у латеркуму из 195. године.

Библиографија: CIL III, 8103; Petrović 1975, 145–146, br. 50, T. XVII; Mirković 1986, 63, no. 5.

Фото: Народни музеј, Пожаревац.

49. Вотивна ара са посветом Аполону, Дијани и Силвану

Материјал и димензије: Мермер, 56 x 25 x 25 cm.

Место наласка: Лок. „Калиште“ Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.

Садашња локација: Народни музеј у Пожаревцу.

Датовање: II век.

Опис:

Вотивни споменик од мермера, украшен на горњем испусту изнад натписног поља, откривен 1958. године. Слова су тешко читљива, а на некима се назире остаци црвене боје. Лигатуре се јављају у трећем и шестом реду у споју AN, док је у седмом реду слово L уклесано унутар O. У пољу натписа урезан је текст

*IDAVNI ?
Appolon(i)
Q. S Dian|a(e) Silvano
Ael(ius) Vale|ntinus II vir col(oniae)
v(otum) l(ibens) p(osuit)*

Почетак текста *IDAVNI* није јасан. Остатак указује на дедиканта *Aelius Valentinusa*, дуовира колоније Виминацијум, који посвећује споменик Аполону, Дијани и Силвану, као и евентуално још једном божанству, које се крије у неразјашњеном делу натписа. За други и трећи ред предлог разрешења текста гласи *Apollin(i)q(ue) S(ancto) Diana(e)* или *S(oli) (et) Diana(e)*, па тако указује на могућност да је Дијана имала епитет *Sancta* или је пак споменик био посвећен и Солу.

Библиографија: Mirković 1986, 196–197, no. 297.

50. Вотивна плоча са посветом шумским божанствима

Материјал и димензије: Мермер, 39 x 30 x 30 cm.

Место наласка: Лок. „Чаир“, Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.

Садашња локација: Изгубљен.

Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна плоча на којој се налазио текст:

*Deabus Silv
estris (!) Achil
leus ex v
oto l(ibens) p(osuit).*

На споменику се не наводе изричито шумска божанства којима је био посвећен. Могуће је да се натпис односио на култну заједницу Силвана и Дијане, као и нимфи, који су посебно на тлу Далмације поштовани као шумска божанства.

Библиографија: Вулић 1905, 82–83, бр. 12; Mirković 1986, 80, no. 41.

51. Вотивни споменик са посветом Дијани

Материјал и димензије:	Сиво-жути кречњак, 51 x 27 x 8 cm.
Место наласка:	Лок. „Ђоринац“, Стојник (Космај), Горња Мезија.
Садашња локација:	Изгубљен.
Датовање:	II век.

Опис:

Вотивни споменик посвећен Дијани, с натписним пољем на предњој страни и рељефним представама животиња на бочним странама. На једној страни налазио се јелен, док је на другој највероватније била кошута. Споменик је откривен 1897. године и након проналаска налазио се у школи у Стојнику, али је данас изгубљен. Текст натписа гласи:

*Dianae
Antonia
Procla ex
viso (!) v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito)*

Познато је да је на тлу Космаја постојао антички рудник, па се овај натпис највероватније односио на Дијану као заштитницу сребра и рудара. Због повезаности са месецом, сребро је сматрано за њен метал, те су јој стога биле честе дедикације управо у рударским центрима, где је на рељефима представљана као иконографски тип у лову са култним животињама псом или јеленом.

Библиографија: CIL III 14546; Вулић 1900, 44, br. 64; Душанић 1971, 544; Dušanić 1976, 121, no. 89.

52. Фрагмент вотивне плоче са посветом Дијани (Т. XII, 52)

Материјал и димензије:	Бели мермер, 25 x 31 x 17 cm.
Место наласка:	Равна (<i>Timacum Minus</i>), Горња Мезија.
Садашња локација:	Народни музеј у Нишу (инв. бр. 56)
Датовање:	Друга половина II века.

Опис:

Профилисана плоча од белог мермера, од које је очуван само леви горњи део, откривена 1934. године. Преостали део текста са реконструкцијом гласи:

*Dian[<a>e August<a>e ---]
pro [salute ---]*

Споменик највероватније представља епиграфско сведочанство постојања Дијаниног храма на овом простору. Могуће је да је ова плоча била постављена на његовој фасади, на шта упућују брижљиво обрађена слова, чије карактеристике је датују у другу половину II века. Иако реконструкција текста са претпостављеним епитетом *Augusta* оставља мало места између слова и чини простор претрпаном, њену исправност потврђују и друге посвете Дијани из Равне на којима се јавља иста формулација.

Библиографија: Dušanić i Petrović 1963, 374–375, no. 5, fig. 5; Петровић 1976, 53, нап. 62; Petrović 1995, 63, no. 2.

Фото: Народни музеј, Ниш.

53. Вотивна ара са посветом Дијани (Т. XII, 53)

Материјал и димензије: Бели кречњак, 41 x 26 x 21 cm.
Место наласка: Равна (*Timacum Minus*), Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Нишу (инв. бр. 126).
Датовање: Друга половина II века.

Опис:

Епиграфски споменик посвећен Дијани, пронађен 1959. године. На његовој горњој површини се налази удубљење за изливање либација, пречника 10 cm. Слова у последњем реду су нешто мања и неправилније клесана па је могуће да су израђена касније од осталих. Текст натписа гласи:

*Diane (!) Aug(ustae)
 T. Ael(ius)
 Mucia
 nus et Tullia
 coi(ux) (!) ex vot(o) p(osuerunt)
 et tem(plum) fec(erunt)*

У првом реду се налази епиграфски феномен спајања АЕ у Е, који се јавља на више од 60 споменика у Горњој Мезији, што представља једну од најстаријих и најбоље документованих конструкција вулгарног латинског језика на епиграфским споменицима. На основу карактеристика слова жртвеник се датује у другу половину II века. Епитет *Augusta* забележен је и на другим посветама у Равни, као уобичајен за римску Дијану. Дедиканти споменика *T. Aelius Mucianus et Tullia* јављају се на још једној ари која је посвећена поменутој богињи у Равни, а овај натпис јасно сведочи да су се *T. Aelius Mucianus* и његова супруга *Tullia* разрешили свог завета подигавши јој храм. Имена дедиканата су италског порекла, док је *Mucianus* могло бити и трачко. Храм који се овде спомиње налазио се највероватније око стотинак метара јужно од војног логора смештеног поред пута за Наис.

Библиографија: Dušanić i Petrović 1963, 372–373, no. 3, fig. 3; Петровић 1976, 53, нап. 62; Petrović 1995, 63–64, no. 3.

Фото: Народни музеј, Ниш.

54. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Бели кречњак, 40 x 24 x 20 cm.
Место наласка: Равна (*Timacum Minus*), Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Нишу (инв. бр. 110).
Датовање: Друга половина II века.

Опис:

Вотивни споменик од беличастог кречњака, пронађен 1934. године у Равни, на истом месту и посвећен од стране истих дедиканата као претходни жртвеник (кат. бр. 53). Горњи део текста је доста оштећен. Претпоставка је да је посвета идентична као на претходном споменику, а и овај се на основу карактеристика слова датује у другу половину II века. Текст натписа са реконструкцијом гласи:

*[Diane (!) Aug(ustae) ?]
 T. Ael(ius)*

*Mucia
nu[s e]t Tullia
Augusta ex
vot(o) p(osuerunt)*

Библиографија: Dušanić i Petrović 1963, 373–374, no. 4, fig. 4; Petrović 1995, 71–72, no. 14.

55. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Кречњак, 116 x 47 x 34 cm.
Место наласка: Равна (*Timacum Minus*), Горња Мезија.
Садашња локација: Лapidаријум у Равни (инв. бр. 432).
Датовање: Од средине II века.

Опис:

Жртвеник од кречњака, пронађен у темељима западног бедема тврђаве у Равни, 1982. године. Слова су висока и издужена. Текст натписа гласи:

*Dianae
Aug(ustae)
M. Aurelius
Quadrati
anus trib(unus)
templuma solo ex voto resituit*

У натпису се јавља уобичајени епитет *Augusta* као и на претходно описаним споменицима из Равне (кат. бр. 52–54). Дедикант *M. Aurelius Quadratianus* био је вероватно трибун кохорте *II Aurelia Dardanorum*, па споменик није могао настати пре средине II века. Храм на који се натпис односи могао је бити исти онај који спомињу и други споменици.

Библиографија: Petrović 1995, 64, no. 4.

56. Вотивна ара са посветом шумским божанствима

Материјал и димензије: Камен, 70 x 70 x 50 cm.
Место наласка: Подујево, Горња Мезија.
Садашња локација: Изгубљен.
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивни споменик посвећен шумским божанствима. Текст натписа гласи:

*Deabus S(ilvestribus)
Virgines (!) Gaudens Li
vi(a)e s(ervus) p(ro) s(alute)
p(ecunia) s(ua)*

Претпоставка је да је био посвећен вероватно Силвану и члановима његове култне заједнице, Дијани и нимфама, који су поштовани као шумска божанства. Значење речи у првом реду могло би се реконструисати и као *S(alutaribus)*.

Библиографија: Вулић 1934a, 54, бр. 53.

57. Вотивна ара са посветом Дијани и Аполону

Материјал и димензије: Бели мермер, 67 x 27 x 28 cm.
Место наласка: Катланово, Горња Мезија.
Садашња локација: Археолошки музеј у Скопљу (инв. бр. 380).
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивни споменик од белог мермера, са постољем и горњом плочом, знатно оштећен у средишњем делу. Текст натписа гласи:

*Dian[ae et]
 Apoll[ini]
 P. Luciliu[s]
 Verecu[n(dus)]
 po[s]uit a(ram)*

Натпис се највероватније односио на светилиште посвећено Дијани и Аполону. Оно је могло бити ијатричког карактера, с обзиром на то да су у Катланову постојали термални извори, а храмови посвећени овим божанствима често су подизани на лековитим местима.

Библиографија: Вулић 1941–48, 221, бр. 437; Dragojević-Josifovska 1982, 50, no. 2.

58. Вотивна ара са посветом Дијани и Аполону

Материјал и димензије: Мермер, 81 x 28–33 x 25–29 cm.
Место наласка: Лом (северозападна Бугарска), Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Лому.
Датовање: II век.

Опис:

Жртвеник од мермера, украшен рељефном акротеријом, у чије је поље уметнута исклесана шишарка. У делу испод акротерије урезане су две хоризонталне траке, док је доњи део споменика знатно оштећен. У натписном пољу налази се текст:

*Dianae et Apolini sacrum G[aius] Val[erius] Valens optio leg[ionis] XI Cl[audiae] agens
 Mont[an(ensium)] v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]*

Споменик је посветио Дијани и Аполону, *Gaius Valerius Valens, optio XI Claudiae legia*, која је боравила у области Монтане. У суседним областима северозападне Бугарске непознати су други споменици који спомињу Дијану и Аполона заједно, али је могуће да се радило о утицају њиховог великог светилишта у данашњем Михајловграду. Тамо су пронађена још три споменика са сличним натписом, који на првом месту помиње Дијану, а затим Аполона.

Библиографија: Младенова 1961a, 264–267, обр. 3.

59. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Лок. „Градина“ (Јелица код Чачка), Далмација.
Садашња локација: Изгубљен.
Датовање: Крај II–III век.

Опис:

Вотивна ара пронађена на Градини (планина Јелица), коју је, према подацима Јанка Шафарика из 1865. године, пронашао секретар окружног начелништва, али је већ у доба Шафариковог боравка у Чачку била изгубљена. Текст посвете је гласио:

Dianae
Aug(ustae)
T(itus) Staius
Crispinus
dec(urio) eq(uitum)
coh(ortis) II Del(matarum)

Вотивну ару је посветио *Titus Staius Crispinus*, који је као декурион заповедао једним одељењем коњаника кохорте *II militaria Delmatarum*. Претпоставља се да је регрутован у породици италског порекла из јужне Далмације, према пореклу гентилног имена *Staius*. Имена неколико трибуна ове кохорте, сачувана на споменицима, указују да је цела кохорта била стационарирана у околини данашњег Чачка, као и њен каструм. Податак да је кохорта била коњаничка говори да је њена улога била да чува путеве и праги транспорте метала, као и да се у близини Чачка могла налазити важна раскрсница античких путева.

Библиографија: СЛ III 8335 (6320); Марић 1933, 144, нап. 36; Шафарик 1941–48, 265; Васић 1986, 28, сл. 8; Ферјанчић и др. 2008, 46, кат. 4.

60. Фрагмент вотивне аре са посветом Дијани (Т. XII, 60)

Материјал и димензије: Беличасти кречњак, 51 x 38 x 20 cm.
Место наласка: Лок. „Градина“ (Јелица код Чачка), Далмација.
Садашња локација: Народни музеј у Чачку (инв. бр. А II 319).
Датовање: II–III век.

Опис:

Фрагмент вотивне аре која је у секундарној употреби исечена и преобликована у стуб. База стуба пронађена је током ископавања 1994. године на локалитету Градина (планина Јелица), источно од олтара Базилике Ц. На горњем делу базе очуван је део натписа са посветом Дијани:

Dianae [—] |Cl(audius) Nige [r?]]ATO [—]

Име дедиканта у другом реду није могуће поуздано реконструисати. Вероватно је реч о имену *Claudius*, док је когномен *Niger*, *Nigellio* или слично. При томе треба напоменути да је најчешћа форма која се у Далмацији јавља *Niger*, док је *Nigellio* посведочено само једном. Заједно са осталим споменицима са посветом Дијани са Јелице, ова ара упућује на могућност постојања светилишта или неке врсте светог гаја посвећеног богињи.

Библиографија: Milinković 1995, 234, Abb. 7; Ferjančić 1995, 181–182; Ферјанчић и др. 2008, 42, кат. 1.

Фото: Народни музеј, Чачак.

61. Вотивна ара са посветом Дијани (Т. XIII, 61)

Материјал и димензије: Мермер, 82 x 38 x 27 cm.
Место наласка: Лок. „Градина“ (Јелица код Чачка), Далмација.
Садашња локација: Народни музеј у Чачку (инв. бр. А II 28).
Датовање: II–III век.

Опис:

Вотивна ара од мермера, горе и доле профилисана, на горњем делу украшена мањим угаоним акротеријама. Мермер је прошаран црвенкастим тоновима. Текст натписа гласи:

*Dianae
Aug(ustae) Sac(rum)
Aureli(i) Victo[r]
et Memor et
Paulinus pro
Maximo Sceno
cali (filio) cognato
l(ibentes) p(osuerunt)*

Иста имена *Titus Aurelius Victor* и *Aurelius Memor* помињу се на једном натпису из Карана. Максим, за чије здравље су посветили Дијани ову ару поменути дедиканти, судећи према илирском имену његовог оца, припадао је домаћем становништву Далмације. С обзиром да је богиња Дијана била веома поштована код рудара, као и да је била заштитница среброносних рудника, могуће да је ова посвета била у вези са постојањем неког античког рудника на планини Јелици, иако за сада нема конкретних потврда за то. Томе у прилог говори и чињеница да је у овој области пронађено више ара са посветом њој, као и присуство бенефицијарне станице и кохорте *equitata* у непосредној близини планине Јелице.

Библиографија: Васић 1986, 29, сл. 9; Душанић 1980, 11–13; Ферјанчић и др. 2008, 44–45, кат. 3.

Фото: Народни музеј, Чачак.

62. Вотивна ара са посветом Дијани (Т. XIII, 62)

Материјал и димензије: Беличасти пешчар, 61 x 28 x 19 cm.
Место наласка: Чачак (планина Јелица?), Далмација.
Садашња локација: Народни музеј у Чачку (инв. бр. А II 29).
Датовање: Од последњих деценија I века.

Опис:

Фрагмент вотивне аре који је у секундарној употреби исечен са леве и задње стране. Између редова се налазе знаци за раздвајање. Текст натписа гласи:

*[Di]ana
[I]ul(ius) Capit
[b(ene)f(iciarius)] co(n)sularis ex
[le]g(ione) XI Cl(audiae)
[v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Жртвеник је Дијани посветио *Iulius Capito*, бенефицијарни конзулар легије *XI Claudia*. Ова легија се до грађанских ратова 68–69. године налазила у Бурнуму. Од доба Домицијана, изузев појединих вексилација током маркоманских ратова под Марком Аурелијем и почетком III века, ниједна легија више није била стационирана у Далмацији. Конзуларни бенефицијар који се помиње на овом, слично као и на другим споменицима у Далмацији, припада времену након што је легија напустила провинцију. Он је највероватније имао своју станицу, где му је на располагању била мања група војника.

Библиографија: Васић 1986, 26–27, бр. 4, сл. 4; Ферјанчић и др. 2008, 43, кат. 2.

Фото: Народни музеј, Чачак.

63. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал:	Кречњак.
Место наласка:	Лок. „Чадиње“, Коловрат, Далмација.
Садашња локација:	Непозната.
Датовање:	Друга половина II века – III век.

Опис:

Вотивни споменик са натписом:

D(ianae) A(ugustae) S(acrum)
T. Aur(elius) Saturninus eq(ues) R(omanus) ex voto l(ibens) p(osuit)
Dea virago Delia
votum faventi numine
quod [debeo] felix ego l(ibens) p(osui?)

Натпис је посветио дедикант *Titus Aur(elius) Saturninus*, римски витез, богињи Дијани, која је за „његову срећу заслужна“. Посвета је вероватно била у вези са среброносним рудницима који су се налазили у близини Коловрата, а сам дедикант, као *eq(ues) R(omanus)*, могао је бити прокуратор рудника сребра.

Библиографија: CIL III 8298; Mirković 1975, 105–106; Зотовић 2001, 187–188, 192, бр. 19.

64. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал:	Кречњак.
Место наласка:	Сасе, Сребреница (<i>Domavia</i>), Далмација.
Садашња локација:	Непозната.
Датовање:	II–III век.

Опис:

Жртвеник са квадратним постаментом и профилисаним горњим делом који је орнаментално украшен розетом. На средишњем делу налази се текст у шест редова:

Dianae
Aug(ustae)
Aur(elius) Ca[ti?]
nus b(eneficiarius)
co(n)s(ularius) p(rovinciae)
P(annoniae) In(ferioris)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Споменик је посветио *Aurelius Catinus*, бенефицијарни конзулар Доње Паноније, могуће прокуратор рудника сребра, слично као на претходном споменику (кат. бр. 63). На овом споменику Дијана се назива *Augusta Sacra* и *Dea Virago Delia*, па као таква римска богиња највероватније није могла бити у вези са неким локалним божанством.

Библиографија: CIL III 12723; Мирковић 1975, 105–106; Imamović 1977, 167, 404 (162); Зотовић 2001, 194, нап. 28.

65. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Кречњак, натписно поље димензија 50 x 20 cm.
Место наласка: Скелани (*Domavia*), Далмација.
Садашња локација: Непозната.
Датовање: II–III век.

Опис:

Једноставно израђен жртвеник од кречњака. На средишњем делу налази се добро очуван натпис у пет редова:

Dia(nae) Aug(ustae)
sac(rum)
Cocclia
Maxima
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Библиографија: Sergejevski 1930, 164, br. 11, T. IX, sl. 12; Imamović 1977, 167, 404 (163).

66. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана у лову

Материјал: Кречњак.
Место наласка: Блажуј код Сарајева, Далмација.
Садашња локација: Изгубљен.
Датовање: II–III век.

Опис:

Веома оштећен фрагмент рељефа са представом Дијане, највероватније у лову. Фигура је очувана само у доњем делу, где се уочава завршетак хитона до колена и ноге. Са леве стране приказан је пас, док је са десне кошута у стојећем положају. Испод представе се налази текст са именом дедиканта *Silvia*. Дијана је ословљена без епитета (*Dianae*), док је очувана завршна формула у целисти: *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Библиографија: CIL III 8376; Марић 1933, 144, нап. 36; Imamović 1977, 83–84 (46).

67. Вотивни рељеф – Дијана у лову

Материјал и димензије: Бели меки кречњак, 44 x 28 x 6,7 cm.
Место наласка: Караула (Дувно), Далмација.
Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву.
Датовање: II–III век.

Опис:

Правоугаона рељефна плоча, оштећена са горње леве стране. У некој врсти удубљене нише, приказана је Дијана у динамичном покрету, окренута надесно. Обучена је у кратки хитон до колена, потпасан у струку, с огртачем пребаченим преко рамена, који лепрша иза ње. У левој руци држи лук, док десном вади стрелу из тоболца. Лице богиње је доста оштећено па се не могу јасно разабрати детаљи обраде, док су уочљиве једино крупне, изражајне очи. Коса раздвојена по средини кришкасто је зачешљана ка темену. Поред Дијане, са леве стране, налази се кошута у лежећем положају, док је здесна пас који лежи, са главом окренутом уназад. Испод рељефа, на доњој плочи нише, налазио се натпис, од кога је сачувано свега неколико слова:

*LIA (...)lia/
L P l(ibens) p(osuit)*

Библиографија: CIL III, 14976/1; Patsch 1904a, 204, fig. 55; 1904b, 341–342, sl. 54; Zaninović 1967, 40 (6); Imamović 1977, 83–84, 334 (40).

68. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Кречњак, 33 x 16,3 x 16 cm.
Место наласка: Караула (Дувно), Далмација.
Садашња локација: Непозната.
Датовање: II–III век.

Опис:

Жртвеник од кречњака са наглашеним постаментом и профилисаном горњом плочом, назначених акротерија са свих страна, с усеченим линијама. На средњем, увученом делу исписан је текст:

*Dia(nae) Aug(ustae)
 sac(rum) T(itus) Fl(avius)
 secun(dus)
 v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Библиографија: Patsch 1897b, 228, sl. 2; 1899, 220–221, fig. 40; CIL III 14320/4; Zaninović 1967, 40 (2); Imamović 1977, 84, 86, 334 (43).

69. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал: Кречњак.
Место наласка: Караула (Дувно), Далмација.
Садашња локација: Непозната.
Датовање: II–III век.

Опис:

Жртвеник са посветом Дијани, доста оштећен. Очувани део текста гласи:

*Dian(a)e sac(rum)
 Ael(ius) Maximinus*

Библиографија: Patsch 1897b, 228, sl. 1; CIL III 14320/3; Zaninović 1967, 40 (1); Imamović 1977, 84 (44).

70. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал: Кречњак.
Место наласка: Караула (Дувно), Далмација.
Садашња локација: Непозната.
Датовање: II–III век.

Опис:

Жртвеник са посветом Дијани, доста оштећен. Очувани део текста гласи:

Dian(a)e Lici[ni...] Ama...

Библиографија: Patsch 1897b, 229, sl. 3; CIL III 14320/5; Zaninović 1967, 40 (3); Imamović 1977, 84 (45).

71. Вотивни рељеф – Дијана и Силван

Материјал и димензије: Кречњак, 64 x 35 x 10 cm.
Место наласка: Бусија код Гламоча, Далмација.
Садашња локација: Земаљски музеј у Сарајеву.
Датовање: II–III век.

Опис:

Рељеф са Силваном и Дијаном, приказаним у ниши квадратног облика, која је са стране мало заобљена. На фигури Силвана оштећене су ноге и део главе. Он стоји наг у полупрофилу, са длакавим ногама у раскораку. На глави има рошчиће и браду. У левој руци, која је спуштена уз тело, држи сирингу, док се педум налази иза њега. Десном руком хвата Дијану, која је приказана поред њега. Њено тело је представљено фронтално, с десном ногом избаченом унапред. Обучена је у кратку потпасану хаљину с елементима локалне ношње. У левој руци држи лук. На глави носи капицу (или машну), док јој дуга коса пада преко рамена. Иза Дијане, у горњем десном углу, приказано је схематизовано дрво. Испод рељефа је уклесан натпис у три реда:

*S(ilvano) S(ilvestris) et Dian[a]e
 Au(relius) Platius Var
 roni(s) l(ibens) p(osuit)*

Библиографија: Vojanovski 1965, 13–15, T. 1; Imamović 1977, 65–68, 324 (27).

72. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Кречњак, 66 x 49 x 28 cm.
Место наласка: Хумачка Главица (Бихаћ), Далмација.
Садашња локација: Непозната.
Датовање: II–III век.

Опис:

Жртвеник од кречњака, доста оштећен. Леви горњи део је обијен, али је уочљиво да се горња површина завршава једним ваљкастим наставком. Натпис је слабо очуван:

*[Dian]ae
 August(ae)
 sac(rum)*

Библиографија: Patsch 1900, 47–48, fig. 28; Imamović 1977, 84, 332 (37).

73. Вотивни рељеф – Дијана и Силван

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Љубушки, Далмација
Садашња локација: Фрањевачки музеј и галерија Горица у Ливну.
Датовање: II–III век.

Опис:

Рељеф са представом Дијане и Силвана, јако оштећен. Дијана је приказана са спуштеним рукама, док је до ње Силван са роговима на глави и ногама јарца. Изнад фигура очуван је део натписа у три реда:

Dian(ae) Silvan(o)
Aug(ustae) Aug(usto)
sacr(um) sacr(um)

Библиографија: Imamović 1977, 66, 326 (30).

74. Вотивни рељеф – Дијана у лову (Т. XI, 74)

Материјал и димензије: Кречњак, 34,5 x 19 cm.
Место наласка: Проложац код Имотског, Далмација.
Садашња локација: Археолошки музеј у Сплиту.
Датовање: Друга половина II века.

Опис:

Рељеф са представом Дијане у кратком хитону потпасаном испод груди и химатиону до колена, са плаштом преко рамена, који лепрша наглашавајући динамичан покрет. Левом руком држи лук, док десном вади стрелу из тоболца. Поред леве ноге представљен је пас, који гледа нагоре. Фризура је класична, косе раздвојене по средини и скупљене у чвор-машну (*krobylos*) на темену, док лицем доминирају веома изражајне очи, погледа упереног у даљину ка плену. У очима је приказана рупица која наглашава зенице. Оно што је свакако најзначајније када је реч о овом рељефу јесте што је на њему очуван потпис мајстора и највероватније власника радионице (*officina*): *Maximi nvs/ scvl pet*, што је јединствена појава на сличним рељефима истог периода на тлу Далмације. Од овог мајстора познат је само још један споменик сепулкралног карактера. У доњем делу рељефа, на некој врсти испупчења као имитацији постамента на коме је приказана богиња, дата је посвета дедиканта, чије је име илирског порекла (*Messor*):

D(ianae) A(ugustae) S(acrum)
T(itus) Ael(ius) Messor /
V(otum) L(ibens) M(erito) S(olvit)

Библиографија: CIL III, 8509; Марић 1933, 144, нап. 36; Rendić-Miočević D. 1967, 342–345, Т. 1; Cambi 1986, 12–13; 2002a, 111–112, sl. 55; 2005, 109, 111.

Фото: према Cambi 2005, sl. 160.

75. Фрагмент вотивне аре

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Читлук (*Colonia Claudia Aequum*), Далмација.
Садашња локација: Музеј Фрањевачког самостана у Сињу (инв. бр. RN 60).
Датовање: Непознато.

Опис:

Фрагмент аре с остацима натписа са предње стране, док се са бочне назиру делови рељефно израђене патере. Слова која су очувана у реду јесу NA и оштећено E, што се може разрешити као *[Dia]nae*. Испод се назиру остаци слова S, вероватно као формула *[V(otum)] S[(olvit)]... или S[(acrum)]*.

Библиографија: Miličević-Bradač 2009, 59, sl. 14.

76. Вотивна ара са посветом Дијани (Т. XIII, 76)

Материјал и димензије: Кречњак, 89 x 58 x 32 cm.
Место наласка: Мостин (околина Читлука), Далмација.
Садашња локација: Музеј Фрањевачког самостана у Сињу (инв. бр. RN 3).
Датовање: II–III век.

Опис:

Добро очувана ара од кречњака, са назначеним забатом и акротеријом. Текст посвете гласи:

Dianae Aug(ustae) sac(rum)

P. Marronius

Maximianus

V(otum) L(ibens) P(osuit)

Дедикант који је посветио ару *Publius Marronius Maximianus* није био домаћи човек, већ вероватно досељеник келтског порекла с обзиром да се име *Marronius* често јавља у Норику, Африци и на истоку.

Библиографија: Abramić 1952, 321; Gabričević 1962, 239–240, sl. 19; Alföldy 1969, 98; Šašel i Šašel 1978, 98, br. 736; Višić-Ljubić 2008, 116, kat. 19; Milićević-Bradač 2009, 57–58, sl. 11.

Фото: према Milićević-Bradač 2009, sl. 11.

77. Фрагменти вотивног рељефа – Дијана, Силван и нимфе

Материјал: Кречњак.
Место наласка: Брназе, Далмација.
Садашња локација: Археолошки музеј у Сплиту.
Датовање: II–III век.

Опис:

Оштећен рељеф, који је пукао на неколико места па стога недостају делови композиције. На њему се препознаје представа Силвана на десној страни, изведена доста рустично, што наводи на претпоставку да је рад локалног мајстора. Ипак, Силван је иконографски јасно приказан с атрибутима пастирског штапа и сиринге, а поред њега су пас и коза. До њега је представљена једна нимфа, док је крајња, највероватније трећа, на одломљеном уломку рељефа. На одећи нимфи уочљиви су елементи домаће ношње: плисирана односно набрана сукња и кратка кошуља са двоструким појасом. Сматра се да је у средњем делу, који данас није очуван, била представљена још једна нимфа. Дијана највероватније није била ликовно приказана на овом рељефу јер би у том случају прекинула низ од три нимфе и била представљена у средини између две нимфе, што је неуобичајена поставка. Међутим, посвета на овом споменику се односи на њу:

S • ET SILVANO

[Nymphis] et Silvano

ANAE //// SV • L • P

[Di]anae [iussu?] v(otum) l(ibens) p(osuit)

Библиографија: CIL III 9754; Bulić 1885; Šašel i Šašel 1963, 65, br. 146; Rendić-Miočević D. 1990a, 484–485; Rendić-Miočević A. 2003, 418, sl. 10; Milićević-Bradač 2009, 61–62.

Фото: према Milićević-Bradač 2009, sl. 17.

78. Фрагмент вотивног рељефа – Дијана у лову (Т. XI, 78)

Материјал и димензије:	Камен, висина у највишој тачки 15 cm, дужина горње стране је 14,5 cm, доња сачувана у висини од 7 cm, дебљина 7–8 cm.
Место наласка:	Лок. „Катуни“, антички Ридер (Данило Горње), Далмација.
Садашња локација:	Лапидаријум Жупанијског музеја у Шибенику.
Датовање:	II–III век.

Опис:

Фрагмент култног рељефа са представом богиње Дијане у лову. Површина камене плоче уоквирена је профилацијом, која ограничава главну сцену. Дијана је обучена у кратки лепршави хитон, који сеже до изнад колена. Хаљина је моделована у густим наборима, који се таласасто шире са леве и десне стране, пратећи обресе десног бедра и натколенице. Фигура је приказана у тренутку покрета надесно, док десном ногом у пуном профилу, тек прстима стопала дотиче тло. На доњем делу потколенице, од рубног ребра хитона, запажа се правилно удубљење, где је највероватније био приказан део ловачке чизмице – горња ивица или трака сандале. Остатак рељефа са левом ногом није очуван. У позадини Дијанине фигуре приказан је задњи део животиње: део стомака, десно бедро и нога. Положај ноге указује да се и она налази у покрету. Иза ноге божанства наставља се реп животиње, који је дугачак и незнатно се стањује од почетка ка крају, што је показатељ да је овде највероватније реч о псу. При крају испружене ноге пса, десно од ње, представљене су две танке равне црте које се пружају вертикално. Могуће је у овим назнакама препознати остатке ноге неке друге животиње, и то највероватније јелена или кошуте. На празном пољу, између горњег ивичног дела профилације и левог доњег дела хитона, исклесана су три словна знака: два у горњем реду – О. Р (?) а у доњем делу само О. Они су највероватније били део неког натписа.

Библиографија: Lipovac-Vrkljan i Miletić 2000, 155–164, sl. 1–2.

Фото: Lipovac-Vrkljan i Miletić 2000, sl. 2.

79. Вотивни рељеф – Дијана, Силван и Меркур (Т. XI, 79)

Материјал и димензије:	Меки, жућкасти кречњак, 41 x 64,5 x 16,5 cm.
Место наласка:	Село Данило Бирње, област античког Ридера, Далмација.
Садашња локација:	Археолошки музеј у Сплиту (легат Луке Јелића).
Датовање:	III век.

Опис:

Вотивни рељеф са представом трију божанстава. Слева надесно, прва је приказана Дијана, одевена у кратки и потпасани хитон, док јој плашт лепрша са леђа. Коса је раздвојена по средини и на потиљку скупљена у ниску пунђу. Десна нога је испружена и ослоњена на тло иза животиње, док је левом, савијеном у колену, богиња притисла леђа животиње према тлу. Левом руком држи јелена за леви, а десном за десни рог. Пас је у скоку ухватио јелена за десно уво, док је јелен приказан са високо подигнутим вратом, савијених ногу под телом, осим предње леве, која је испружена у покушају да се одупре притиску. Поред Дијане представљен је наги Силван, с огртачем преко рамена у класичној иконографској поставци: са козјим ногама и пастирском фрулом у десној руци, док левом руком хвата козу, која лежи до њега, а највероватније је у истој држао и штап. До Силвана приказан је Меркур, са крилатом капом и малим крилима на ногама, огрнут кратким химатионом, док у једној руци држи кесу новца, а у другој *kerykeion*. За разлику од бројних рељефа са територије Далмације на којима се Дијана и Силван приказују заједно, овде је неуобичајена појава Меркура са њима. На рељефу се налази

посвета, чији је први ред урезан на горњој ивици рељефа између глава фигура, настављајући се на простору између Силвана и Меркура, а завршавајући лево од Дијане, изнад и испод њене хаљине. Натпис гласи:

*D(ianae)] et S(ilvano) [et] M(ercurio)
Aug[ust]is
S(acrum)
us
C(ai) Hono
rati
ser(vus)
p(osuit) l(ibens) m(erito)*

Представа Меркура у комбинацији са поменутиим божанствима на овом рељефу највероватније је проистекла од занимања дедиканта, који је можда био трговац или се бавио неким другим послом под Меркуровом заштитом.

Библиографија: Abramić 1932, 49–52, T. IV, 1; Gorenc 1952, XXIII, sl. 63; Rendić-Miočević D. 1955, 32–34, T. III, sl. 3; Zaninović 1967, 54; Gunjača 1969, 183–184; Medini 1984b, 17, 20–25; Lipovac-Vrkljan i Miletić 2000, 156, 159, sl. 3.

Фото: према Lipovac-Vrkljan i Miletić 2000, sl. 3.

80. Вотивна ара са посветом Дијани (Т. XIV, 80)

Материјал: Кречњак.
Место наласка: Лок. „Нелај“ у Котлуши (долина Горње Цетине), Далмација.
Садашња локација: Музеј Фрањевачког самостана у Сињу (инв. бр. RN 40).
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са посветом богињи Дијани, пронађена у близини извора Нелај, на месту где се налазила нека античка грађевина. Једноставна ара је на горњем делу украшена полукружним схематским урезима, који представљају гирланде. Посвета богињи Дијани на овом споменику је дата у скраћеној форми, највероватније јер је била добро позната. Према неким мишљењима постоји могућност да се на овом споменику јавља име дедиканта *Panes*, које је међу илирским, посебно делматским становништвом, било доста раширено. Међутим у старијој литератури име дедиканта је најчешће интерпретирано као гентилно име *Aurelius*, па тако текст посвете гласи:

*D(ianae) A(ugustae) S(acrum)
P. A(urelius) M.....C.....
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Библиографија: CIL III, 13199; Марић 1933, 144, нап. 36; Zaninović 1967, 45 (Diana, 1); Alföldy 1969, 258; Milošević 1998, 76, br. 28, sl. 122; Rendić-Miočević A. 2006, 140, nap. 34; Milićević-Bradač 2009, 58, sl. 12.

Фото: према Milićević-Bradač 2009, sl. 12.

81. Фрагмент вотивне аре са посветом Дијани

Материјал и димензије: Кречњак, 22 x 23 x 16 cm.
Место наласка: Горњи Кољани (долина Горње Цетине), Далмација.
Садашња локација: Музеј у Книну (инв. бр. 31).
Датовање: Непознато.

Опис:

Фрагмент вотивне аре пронађен на локалитету Црквина у Горњим Кољанима 1890. године, на месту остатака средњовековне цркве, где је била уграђена као сполија. Текст посвете гласи:

*Aur(elius) Tit[us]
m(iles?) l(egionis?) I(?) A(diutricis?)
p(iae)[f(idelis)]v(otum) [s(olvit)]
Dian[ae] l(ibens) m(erito)]*

Библиографија: Patsch 1897b, 210, sl. 2; 1900, 94; CIL III, 13212; Марић 1933, 144, нап. 36; Zaninović 1967, 45 (Diana, 2); Alföldy 1969, 46; Milićević-Bradač 2009, 59–60, sl. 15.

82. Фрагмент вотивне аре са посветом Дијани

Материјал и димензије: Кречњак, 40 x 45 x 10 cm.
Место наласка: Горњи Кољани (долина Горње Цетине), Далмација.
Садашња локација: Музеј у Книну.
Датовање: Непознато.

Опис:

Уломак вотивне аре, пронађен заједно са претходним спомеником (кат. бр. 81) на локалитету Црквина. Натпис је делимично очуван:

*Mad[ocus?]
Dian[ae]
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*

Дедикант *Madocus* је највероватније био Илир, односно сматра се да је посвета дело домаћег човека.

Библиографија: CIL III, 13200; Марић 1933, 144, нап. 36; Zaninović 1967, 45 (3); Milićević-Bradač 2009, 60–61, sl. 16.

83. Вотивна ара са посветом Дијани (Т. XIV, 83)

Материјал: Кречњак.
Место наласка: Село Кокани у Сичанима (долина Горње Цетине), Далмација.
Садашња локација: Музеј Цетињске крајине у Сињу (инв. бр. 24).
Датовање: Непознато.

Опис:

Лепо израђена ара, изразито профилисана, са рељефно израђеним акротеријама у облику четвртине круга на круништу. На горњем делу аре је удубљење за жртве, димензија 39 x 25 x 19 cm. Круниште је оштећено, недостају лева акротерија и доњи леви угао. Текст је правилно распоређен у три реда. Ради се само о скраћеницама, односно почетним словима, која се нижу у великим размацима и међу којима нема означене интерпункције. Текст је писан квалитетном

капиталом, што није случај код већине сличних натписа, где преовладавају рустична, врло неправилна слова.

Текст гласи:

D(ianae) A(ugustae) S(acrum)
T(itus) R(...?) S([.]...?)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Библиографија: Milošević 1998, 228–229, br. 371, sl. 373; Milićević-Bradač 2009, 58–59, sl. 13.

Фото: према Milićević-Bradač 2009, sl. 13.

84. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Промона (Тепљух), Далмација.
Садашња локација: Непознато.
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са делимично очуваним текстом:

Dianae a[...]mnae [...]

Библиографија: CIL III, 9828; Zaninović 1967, 48.

85. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Сплит (*Salona*), Далмација.
Садашња локација: Непознато.
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са делимично очуваним текстом:

Dian[ae]...

Библиографија: CIL III, 1936; Марић 1933, 144, нап. 36; Zaninović 1967, 51.

86. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Сплит (*Salona*), Далмација.
Садашња локација: Непознато.
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са очуваним текстом:

[D]ianaе A(ugustae) Silvestri e[x] iuso posuit Septimus pro filio suo

Библиографија: CIL III, 1937; Марић 1933, 144, нап. 36; Zaninović 1967, 51.

87. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Солин код Сплита, Далмација.
Садашња локација: Непознато.
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са делимично очуваним текстом:

[D]ianaе A(ugustae) [S(acrum)] Q. Va(lerius)...

Библиографија: CIL III, 8660; Марић 1933, 144, нап. 36; Zaninović 1967, 51.

88. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Градина, острво Вис, Далмација.
Садашња локација: Непознато.
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са текстом посвете:

Q. Blasius Firmus Dianae Conser[va]trici pos(uit) liben[s] merito

Библиографија: CIL III, 3074; Марић 1933, 144, нап. 36; Zaninović 1967, 56.

89. Вотивна плоча са посветом Дијани (Т. XIV, 89)

Материјал и димензије: Кречњак, 35 x 61 x 23 cm.
Место наласка: Сењ (*Senia*), Далмација.
Садашња локација: Градски музеј у Сењу.
Датовање: II век.

Опис:

Вотивна плоча пронађена током ископавања 1956. године на Малом тргу у Сењу с остацима зидова неке античке зграде, као и фрагментима керамике, опеке и траговима карбонизираниг жита, на дубини од 1,4 до 2,20 метара. У античко доба овај објекат се налазио у близини морске обале, што се могло установити по саставу ископаних слојева иако је обала мора данас неких 25 метара западно. Натпис је секундарно употребљен као камена плоча и том приликом је одломљен. На плочи су уочљиви трагови накнадног причвршћивања на подлогу на делу где је била профилација, као и на натписном пољу. Текст иде у три реда. Натпис гласи:

*Dianae
 Aug(ustae)
 sacrum*

Библиографија: Glavičić 1966, 407; Zaninović 1982, 43–44, sl. 1.

Фото: према Zaninović 1982, sl. 1.

90. Вотивна плоча са посветом Дијани

Материјал и димензије: Мермер, 28 x 57 x 8 cm.
Место наласка: Сењ (*Senia*), Далмација.
Садашња локација: Градски музеј у Сењу.
Датовање: II век.

Опис:

Вотивна плоча, пронађена приликом преуређења средњовековне цркве Св. Јована Крститеља у Сењу 1962. године. Била је узидана као грађевински камен у унутрашњем зиду апсиде, на висини око 1,8 м од пода. На плочи се налази текст пажљиво исклесан правилном капиталом у четири реда. Између речи је уклесан мали троугао, као ознака растављања (*punctum distinguens*).

Текст натписа гласи:

*Deanae Aug(ustae) sa[c(rum)]
[in] memoriam Carienae I [...]
Matris L(ucius) Valerius Prisc[us cum]
[c]onigue sua Veratia Pa[ull]*

На овом споменику јавља се млађи облик богињиног имена, *Deana*, који је чест у царском периоду. Изгледа да је овај облик био близак вулгарном изговору њеног имена.

Библиографија: Glavičić 1968, 29; Zaninović 1982, 44–45, sl. 2.

91. Вотивна ара са посветом Дијани Неморенсис

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Нарона, Далмација.
Садашња локација: Непознато.
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са посветом Дијани Неморенсис од стране припадника кохорте *I Belgarum*.

Библиографија: CIL III 1773; Zaninović 1982, 50.

92. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Непознато.
Место наласка: Окладе (код Цавтата), Далмација.
Садашња локација: Непознато.
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са посветом *Dianae Lauci*.

Библиографија: CIL III 8405; Zaninović 1982, 50.

93. Вотивна ара са посветом Дијани

Материјал и димензије: Бели мермер, 67 x 42 x 14 cm.
Место наласка: Дукља (*Doclea*), Далмација.
Садашња локација: Непознато.
Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са посветом Дијани, знатно оштећена у горњем левом делу. Пронађена је на обали реке Мораче заједно с остацима грађевинског материјала из римског периода. Текст натписа гласи:

Dian(ae)
Augustae
Candavie(n)si T(itus)
Fl(avius) Dianysi-
us d(omum) p(osuit)

Дијанин епитет *Candaviensis* изведен је из имена планине *Candavie*, која је била на граници Илирије и Македоније. Кроз њу је пролазила *via Egnatia*, на којој је таблом забележена станица, па се натпис односио највероватније на богињу која је поштована у овом месту.

Библиографија: Praschniker und Schober 1919, 2, no. 3, abb. 4; Марић 1933, 84–85.

НАКИТ

94. Амајлија од слоноваче са представом Дијане која се купа (Т. XV, 94)

Материјал и димензије: Слоновача беложућкасте боје, полиране површине, дужина предмета 14,5 cm, пречник 1–2,2 cm, дужина фигуре 3 cm, дужина дршке 4,5 cm.

Место наласка: Село Петровци код Вуковара, Доња Панонија.

Садашња локација: Музеј Војводине, Нови Сад (инв. бр. 230).

Датовање: III век.

Опис:

Предмет пронађен као прилог римског гроба, највероватније женског. Био је прислоњен или окачен на неку подлогу у слободном простору, предвиђен за посматрање спреда. Састоји се од два дела: дршке, односно постоља, и минијатурног храма. У храму се налазило једно божанство, док је друго представљено на њему. Ваљкаста дршка је изведена у облику постоља, које је у хоризонталном пресеку елипсасто, постепено се ширећи на горе. На дршку се надовезује храм елипсасте основе са шест стубова, на којима су при врху, паралелним урезима, назначени капители. Унутар храма налазила се минијатурна представа Венере (очувани су отисци стопала величине 4 mm), која није предата приликом музејског откупа овог предмета. На куполи се налази диск који носи кружно постоље за другу богињу. Ради се о представи Дијане која се купа, у карактеристичном положају за овај иконографски тип: она чучи на камену или клупици (?), на десној ноzi клечећи док је лева савијена у колену. Богиња је приказана фронтално, а леви део тела је незнатно истурен. У десној руци налази се крчаг, из кога се излива вода, ослоњен на десну бутину. Лева рука је испружена у правцу гениталија. Између ногу се налази отвор, који је вероватно служио за причвршћивање предмета уз неку подлогу. Лице је веома пластично изведено, а коса је моделована у двама плетеницама, које почињу од раздјеља, спуштају се преко ушију, да би на потиљку биле везане у чвор, од кога се формирала кика пуштена преко десног рамена. Комбинација Венере у храму и Дијане која се купа на храму вероватно је симболизовала благодети у браку (Венера – заштитница љубави и брака) и заштиту потомства (Дијана – богиња порођаја и заштитница новорођенчади).

Библиографија: Шарановић-Светек 1978; Jovanović 2003b, 54;

Фото: према Шарановић-Светек 1978, сл. 1.

95. Привезак од златног лима са представом Дијане у лову (Т. XV, 95)

Материјал и димензије: Златни лим, обрубљен златном жицом, 2,4 x 1,8 cm.
Место налазка: Лок. „Гомилице“, Губеревац, Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Београду (инв. бр. 3495/III).
Датовање: II век.

Опис:

Привезак од златног лима, који је обрађен техником искуцавања и пресовања. Откривен је као налаз у гробу спаљеног покојника. Тежина привеска износи 1,8 грама. Привезак је кружног облика с астрагалоидном златном жицом као бордуром и алком за качење на врху. На предњој страни је приказана богиња Дијана, обучена у кратку тунику у моменту док десном руком вади стрелу из тоболца, а левом држи лук. Поред ње су култне животиње, вероватно пси. Задња страна је дата у негативу. Привесци са рељефним представама божанстава ношени су углавном као амулети.

Библиографија: Поповић 1996, 42, 95, бр. 133.

Фото: према Поповић 2013, сл. 5.

96. Камеја са представом Дијане (Т. XV, 96)

Материјал и димензије: Вишеслојни ахат, 1,8 x 3 cm.
Место налазка: Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј, Београд (инв. бр. 3799/III).
Датовање: II–III век.

Опис:

На камеји овалног облика, од бело-плавог камена, у белом слоју представљена је биста жене. Профил приказаног лица карактеришу ниско чело, раван нос, пуначка уста и јака брада. Обрва и око су приказани дубоким урезима, а зеница није представљена. Коса је моделована паралелним урезима, скупљена у плетеницу, која уоквирује чело и образе, код ушију је раздвојена, једним делом падајући на рамена, а другим пењући се ка темену. На темену су два крупна увојка, по средини пробушена. Врат жене је масиван, чему је сразмерна рука видљива од рамена до лакта. Торзо је приказан неправилно у односу на главу, која је у левом профилу. Преко рамена је пребачен ремен, који иде испод руке, највероватније као држач тоболца, док начин чешљања косе и хаљина без рукава додатно иконографски указују на представу богиње Дијане. Ради се о веома рустичном раду, највероватније делу мајстора локалне радионице.

Библиографија: Поповић 1989, 20, бр. 9.

Фото: према Поповић 1989, бр. 9.

ВОЈНА ОПРЕМА

97. Декорисана војна парадна кнемида

Материјал: Позлаћени бронзани лим.
Место налазка: Славонски Брод (*Marsunia*), Доња Панонија.
Садашња локација: Музеј Бродског Посавља, Славонски Брод.
Датовање: Касни III век.

Опис:

Римска кнемида (штитник за ногу), као део парадне, турнирске војне опреме, богато украшена декоративним и фигуралним мотивима, који су распоређени око средишње фигуре Марса. На горњем делу кнемиде, изнад централне фигуре, налазе се четири одвојена поља. На једном од њих приказана је сцена са богињом Дијаном која јаше јелена, у покрету налево, са главом окренутом уназад, у правцу супротном од правца кретања. Дијана је приказана у краткој хаљини, придржавајући се десном руком за леђа јелена, док у левој држи лук. Фигура није опкорачила јелена, већ су обе ноге с десне стране, што је карактеристично за овај иконографски подтип богиње.

Библиографија: Garbsch 1978, 81, Q. 5, T. 38, sl. 1; Miškiv 1979, 23–31; 1993; Cambi 2002a, 203, sl. 315; 2003, 491–492, sl. 3.

ПОСУЂЕ

98. Дршка керамичке патере са представом женског божанства

Материјал и димензије: Фино пречишћена црвенкаста глина са сјајном глазуром маслинасте боје; дужина 9,5 cm, ширина фрагмента 3,5–5,5 cm.
Место наласка: Сремска Митровица (*Sirmium*), Доња Панонија.
Садашња локација: Музеј Срема, Сремска Митровица.
Датовање: Друга половина II века.

Опис:

Ручка са делом обода керамичке патере, уз чију ивицу се протеже бордура изведена у облику тачкастих удубљења, која је с унутрашње стране допуњена низом крупнијих орнамената у виду перлица. На елиптично проширеном делу дршке налази се рељефно попресе женске фигуре, обучене у тунику и огртач, чија драперија формира прорез у облику латинског слова V. Врат је дугачак и танак, доста сумарно моделован. Коса раздељена по средини уоквирује чело, док се на темену уочавају два чвора формирана од скупљених праменова, који можда представљају делове полумесеца. Биста завршава у облику троугла са заобљеним врхом, одакле се пружају две вертикалне бразде, разгранате при врху. Слично декорисане дршке са представом женског божанства нађене су у већем броју на локалитетима у Панонији, Норику и Горњој Мезији, те се стога доводе у везу са локалним центрима производње, као и ширењем Силвановог култа, чији је посведочени женски пандан била богиња Дијана (Луна).

Библиографија: Popović 2008b, no. 3.

99. Декорисана сребрна патера (Т. XVI, 99)

Материјал и димензије: Сребро, пречник 11,4 cm, висина 4,6 cm, дужина 18,5 cm (тежина 189 g).
Место наласка: Доњи Бранетићи, Рудник, Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Београду (инв. бр. 839/II).
Датовање: II–III век.

Опис:

Конична патера од сребра, обрађена у техници ливења, искуцавања и урезивања. Патера има трбушасту реципијент, на коме је хоризонтално постављена дршка. Усна суда је посувраћена, а на дну се налазе концентрични кругови. На споју с усном суда, дршка се шири у облику гла-

ва барских птица, наглашених урезивањем. Ивице дршке фланкирају попрсје богиње, која је одевена у хитон са богатим наборима, на раменима прихваћен двема фибулама. Коса богиње је подељена по средини, благо је таласаста и прихваћена у пунђу на потиљку. На глави је круна у облику градских зидина (*corona muralis*) или корпе (*modius*). Лице је схематизовано, али оставља утисак младог божанства, са главом која је благо погнута у страну с изразом брижљивости над нејачи коју држи у наручју. У десној руци богиња држи гранчицу, док је у левој највероватније мали коњ (?). Испод богиње је представљена рогата животиња. Она се може идентификовати као јарац, али подсећа и на јелена или кошту. У доњој зони су прикази секире и жртвеника између глава двеју патака. Сви декоративни елементи су изведени урезивањем. У иконографској поставци се препознају детаљи разуђеног култа Артемиде/Дијане, што потврђује и материјал од кога је сачињена ова рипида. Међутим, овде се вероватније ради о представи синкретистичког карактера, у којој се између осталих јављају и елементи Дијаниног култа.

Библиографија: Magnen et Thevenot 1953, 45, nr. 49; Varatte 1975, 76, 37, T. II; Поповић 1994, 290, бр. 203; 1995, 153–154, сл. 19, 20; 2008, 34–35, сл. 4; Јовановић 2007, 36–39, сл. 4.3.

Фото: према Поповић 1995, сл. 20.

100. Декорисани сигнум

Материјал и димензије: Ливена бронза, 16,2 x 13,4 cm.
Место наласка: Београд (*Singidunum*), Горња Мезија.
Садашња локација: Музеј града Београда (инв. бр. АА/334).
Датовање: III век.

Опис:

Сигнум или рипида са сложеном иконографском представом хералдичке структуре. Састоји се од купастог шупљег тулца, којим се објекат наслања на штап. Тулац се завршава прстенастим задебљањем. Од тулца полазе два крака: десни крак је S профилације и завршава се розетом, док се са леве стране налази сцена са псом који гони зеца. Правоугаоном плочом су повезани спољни делови, док је купаста централни део оштећен. Приказ асоцира на стилизовано женско божанство, које у испруженим рукама држи ова два хералдичка чиниоца. Иконографски елементи розете и сцена пса у лову на зеца доводе се у везу са келтском митологијом, али исто тако указују на могућност тумачења ове композиције у складу са богињом Дијаном *Massalia*, која се појављује на римском новцу емитованом поводом Цезарове победе у Галији.

Библиографија: Бојовић 1985, кат. 46, сл. 46; Крунић 1997, 78, бр. 82; Јовановић 2007, 32–34, сл. 4.1.

101. Дршка керамичке патере са представом женског божанства

Материјал и димензије: Фино пречишћена црвенкаста глина превучена маслинастомрком глеђу; дужина 10,2 cm, ширина фрагмента 3,2–5,2 cm.
Место наласка: Студентски трг, Београд (*Singidunum*), Горња Мезија.
Садашња локација: Музеј града Београда (инв. бр. А/671а).
Датовање: Друга половина II века.

Опис:

Фрагмент дубље патере са прстенасто профилисаним ободом, од кога полази тракаста дршка, која се завршава елипсоидним проширењем. Ручка је рељефно украшена мотивима зракасто распоређеног орнамента и розета по ободу, док је у њеном средишњем делу попрсје женске

фигуре, обучене у тунику и огртач, чија драперија формира прорез у облику латинског слова V. Врат је дугачак и танак, доста сумарно моделован, уосталом као и лице. Коврцава коса је раздељена по средини, уоквирујући лице и прекривајући уши. На темену се уочавају два чвора формирана од скупљених праменова, који можда представљају делове полумесеца. Биста се завршава у облику троугла са заобљеним врхом, одакле се пружају две вертикалне бразде, разгранате при врху. Слично декорисане дршке са представом женског божанства нађене су у већем броју на локалитетима у Панонији, Норику и Горњој Мезији, те се стога доводе у везу са локалним центрима производње, а посебно оним у Аквинкуму, одакле потичу бројне типолошки сродне посуде. Идентификација приказане богиње се везује за ширење Силвановог култа, чији је посведочени женски пандан била богиња Дијана (Луна), али се према неким тумачењима односи и на Венеру сходно томе да је на богињиној глави уместо месечевог српа можда приказан и Венерин модус.

Библиографија: Nikolić-Đorđević 2000, 117, type IV/2; Jovanović 2007, 58–60, sl. 6. 4; Popović 2008b, no. 6.

102. Сребрна емблема са представом женског божанства

Материјал и димензије: Сребро, дужина 4,4 cm, ширина 6,1 cm, тежина 10,75 g.
Место наласка: Село Баре код Пожаревца, Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Пожаревцу (инв. бр. 1288).
Датовање: Друга половина I века.

Опис:

Сребрна емблема правоугаоног облика, са пластичном бордуром на којој су кратки урези, украшена искуцавањем. Унутар поља представљена је схематизована представа женског божанства, обученог у наборану хаљину до колена, спуштену преко једног рамена. Дуга, таласаста коса пада на десно раме, а поред главе се назире дугуљасто пластично испупчење које наликује тоболцу са стрелама. У десној руци фигура држи нејасни предмет, који допире до земље, а око леве руке је пребачена тканина или животињска кожа, чији су крајеви означени кружним испупчењем. Богиња на ногама носи кратке чизме. У десном углу правоугаоног поља приказан је млад месец. Божанство највероватније представља Бендиду, врховно женско божанство Трачана и својеврсну *interpretatio romana* богиње Дијане.

Библиографија: Поповић 1994а, кат. 72; Поповић и Борић-Брешковић, кат. 32.

103. Два фрагмента керамичке патере са представом женског божанства

Материјал и димензије: Фино пречишћена црвенкаста глина превучена маслинастомрком глеђу; дужина 11,8 cm, ширина фрагмента 4,15–5,8 cm.
Место наласка: Амфитеатар, Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.
Садашња локација: Археолошки институт, Београд (иск. С/9-2008).
Датовање: II век.

Опис:

Два фрагмента дршке керамичке патере са прстенасто профилисаним ободом, која завршава елипсоидним проширењем. Ручка је рељефно украшена мотивима зракасто распоређеног орнамента и розета по ободу, док је у њеном средишњем делу попрсје женске фигуре, обучене у тунику и огртач, чија драперија формира прорез у облику латинског слова V. Врат је дугачак и танак, доста сумарно моделован, уосталом као и лице. Коврцава коса је раздељена по средини, уоквирујући лице и прекривајући уши. На темену се уочавају два чвора формирана од скупље-

них праменова, који можда представљају делове полумесеца. Биста завршава у облику троугла са заобљеним врхом, одакле се пружају две вертикалне бразде, разгранате при врху. Слично декорисане дршке са представом женског божанства нађене су у већем броју на локалитетима у Панонији, Норику и Горњој Мезији, те се стога доводе у везу са локалним центрима производње, као и ширењем Силвановог култа, чији је посведочени женски пандан била богиња Дијана (Луна).

Библиографија: Popović 2008b, no. 8.

КЕРАМИЧКИ МЕДАЉОН

104. Керамички медаљон са представом Дијане-Немезе

Материјал:	Керамика.
Место наласка:	Костолац (Viminacium), Горња Мезија.
Садашња локација:	Непознато.
Датовање:	II–III век.

Опис:

Керамички медаљон или калуп за отискивање колача (*crustulum*), фрагментарно очуван, са рељефном декорацијом у средишњем делу. Центар представе је женска фигура, која доминира средишњим делом објекта и надвисује остале учеснике приказа. Фигура је дата у стојећем ставу у благом контрапосту, окренута налево. Одевена је у кратку потпасану тунику, а на ногама вероватно носи кратке ловачке чизмице, али због оштећености медаљона то није могуће сигурно тврдити. Коса фигуре је скупљена у пунђу, док је на глави спреда представљен полумесец. Према неким тумчењима на глави је *corona muralis* или *polos*. У десној, подигнутој руци држи кратки мач и бич, док је леву ослонила на стуб. По једна нижа мушка фигура фланкира богињу са сваке стране, док она здесна приноси бакљу ка предмету који се налази тик уз богињину десну ногу (олтар?). Захваљујући сложеној иконографској шеми, представа је интерпретирана као синкретистичка богиња типа Викторија – Деметра – Фортуна тј. Викторија – Фортуна, али је према новијем тумачењу преовладало мишљење да се ради о важној илустрацији синкретизма богиње Дијане и Немезе.

Библиографија: Вулић 1941–1948, 55, бр. 55; Јовановић 2007а, 257–259, сл. 3; Gavrilović 2011.

ЛАМПЕ

105. Светиљка са представом јелена на дискосу (Т. XVI, 105)

Материјал и димензије:	Светлоцрвена глина, дужина 10,3 cm, ширина 6,4 cm, пречник диска 3,3 cm, пречник дна 3,4 cm, висина са дршком 5,2 cm.
Место наласка:	Кнез Михаилова улица, Београд (<i>Singidunum</i>), Горња Мезија.
Садашња локација:	Музеј града Београда (инв. бр. С-50).
Датовање:	Друга половина II века – прва половина III века.

Опис:

Светиљка са два пламеника и листоликом богато украшеном дршком. На диску, који је уоквирен тордираном траком, налази се представа кошуте. На раменом појасу су гроздови, а на делу ка кљуновима су пластичне бобице. Дно је прстенасто, с два концентрична круга. Мотив

кошуте може се довести у везу с Дијаниним култом јер је кошута једна од њених светих животиња.

Библиографија: Бјелајац и Симић 1991, 30, Т. V, 10; Krunić 2005, 59, sl. 21; Крунић 2011, кат. 287.

Фото: према Крунић 2011, кат. 287.

106. Светиљка са представом Дијане на дискосу (Т. XVI, 106)

Материјал и димензије: Окер глина, fine фактуре, мрко фирнисоване горње површине; дужина 93 mm, ширина 44 mm, R диска 38 mm, R дна 38 mm, висина 25 mm, висина са дршком 45 mm.

Место наласка: Губеревац на Космају, Горња Мезија.

Садашња локација: Приватно власништво.

Датовање: Друга четвртина – средина III века.

Опис:

Керамичка светиљка случајно нађена на подручју римске некрополе у селу Губеревац, па се претпоставља да је могла бити гробни прилог. Кружног је реципијента са кратким, заобљеним кљуном и вертикалном тракастом дршком, на којој је кружна перфорација. На удубљеном диску, оивиченом пластичном траком, налази се представа Дијане. Богиња је обучена у кратак потпасани хитон, у левој руци држи лук, а десну је забацила иза рамена да би извадила стрелу из тоболца. Отвор за уље померен је у страну. На раменом појасу налазе се пластично моделовани мотиви који наликују венцу лаворових грана, шематизовано представљених у виду косих линија, између којих су бобице. Кљун је од раменог појаса одвојен пластичном траком. Дно је кружно. Према прихваћеним типологијама римских светиљки, лампа из Губеревца припада типу Лешке (VIII, односно Ивањи VII, а према типологији античких светиљки из Музеја рада Београда (нађених на територији Сингидунума), може се разврстати у тип VIII. На основу орнамента на раменом појасу, светиљка се датује у период између друге четвртине и средине III века.

Библиографија: Поповић 2013.

Фото: према Поповић 2013, сл. 1.

107. Фрагмент рељефно декорисане светиљке

Материјал и димензије: Керамика, висина 5,5 cm.

Место наласка: Карлобаг, Далмација.

Садашња локација: Археолошки музеј у Загребу.

Датовање: Непознато.

Опис:

Рељефни фрагмент лампе, са декорацијом која приказује лепо моделовану чучећу нагу женску фигуру која се купа. Фигура је окренута налево. Десну руку је положила на нејасан предмет, који подсећа на крчаг из кога цури вода или неку врсту убруса. Овај иконографски тип на основу положаја леве руке, испружене у правцу гентиталија, и ноге у чучећем положају може се довести у везу са типом Дијане која се купа, заснованом на митолошкој причи о Дијани и Актеону.

Библиографија: Brunšmid 1898, 166, sl. 66;

НОВАЦ

108. Сестерциј императора Гордијана

Материјал: Бронза.
Место наласка: Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, збирка Вајферт (инв. бр. 1678).
Датовање: 238–244 године.

Опис:

Аверс – *IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG*. Царева биста са лоровим венцем на глави, оклопом и палудаментумом надесно. Царев лик је представљен са брадом, а вексилуми имају бројеве VII и IV.

Реверс – *P M S C OL VIM AN IIII*. Фигура у дугом хитону стоји спреда, главе окренуте налево. Десном руком држи зеца за задње ноге, левом вексилум.

Библиографија: Васић 1896, бр. 39, Т. II; Борић-Брешковић 1986, 183, Т. VIII 5–6.

109. Дупондиј императора Гордијана

Материјал: Бронза.
Место наласка: Костолац (*Viminacium*), Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Београду, збирка Вајферт (инв. бр. 1679).
Датовање: 238–244 године.

Опис:

Аверс – *IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG*. Царева биста са зракастом круном на глави, оклопом и палудаментумом надесно.

Реверс – *P M S C OL VIM AN IIII*. Фигура у дугом хитону стоји спреда, главе окренуте налево. Десном руком држи зеца за задње ноге, левом вексилум.

Библиографија: Васић 1896, бр. 40, Т. II; Pick 1898, no. 90, Т. I, 8; Борић-Брешковић 1986, 183, Т. IX, 1–4.

110. Рударски новчић са представом Дијане

Материјал и димензије: Бакар, пречник 17 mm (тежина 2 g).
Место наласка: Космај, Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Београду (инв. бр. VIII/193).
Датовање: 136–137 године.

Опис:

Аверс – Глава Дијане окренута надесно.

Реверс – Легенда *METAL PANNONICIS* у венцу.

Библиографија: Душанић 1971, 535–536, 546, нап. 83; Simić i Vasić 1977, 56, no. 1–3, Pl. I. 1–2; Škegro 1995, 175–176, Т. 2, 19; Племић 2011б, 222–224, сл. 1.

111. Рударски новчић са представом Дијане

Материјал и димензије: Бакар, пречник 15 mm (тежина 1,65 g).
Место наласка: Космај, Горња Мезија.
Садашња локација: Народни музеј у Београду (инв. бр. VIII/58).
Датовање: 161–180. године.

Опис:

Аверс – Глава Дијане окренута надесно.

Реверс – Легенда *METAL AURELIANIS* у венцу.

Библиографија: Душанић 1971, 535–536, 552; Simić i Vasić 1977, 58, no. 24, Pl. I. 8; Škegro 1995, 176, T. 2, 20; Племић 2011б, 222–224, сл. 2.

112. Рударски новчић са представом Дијане

Материјал и димензије: Бакар, пречник 17 mm (тежина 2,20 g).

Место наласка: Космај, Горња Мезија.

Садашња локација: Народни музеј у Београду (инв. бр. 853).

Датовање: 136–137. године.

Опис:

Аверс – Глава Дијане окренута надесно.

Реверс – Јелен окренут налево. Око јелена легенда *METAL DELM*.

Библиографија: Душанић 1971, 543–544; Simić i Vasić 1977, 58, no. 20–21, Pl. I. 11; Škegro 1995, 176, T. 2, 14; Племић 2011б, 222–224, сл. 3.

ХЕКАТА

КАМЕНА СКУЛПТУРА

113. Глава мермерне статуете – тројна Хеката (Т. XVII, 113)

Материјал и димензије: Бели мермер, средњозрне кристаласте структуре, максимална очувана висина 10 cm, висина главе 6–6,5 cm.

Место наласка: Непознато.

Садашња локација: Народни музеј, Смедерево (инв. бр. 230).

Датовање: II век.

Опис:

Глава статуете која представља Хекату са три лица. Моделована је у једном комаду мермера. Лица су међусобно одвојена вертикалним дубљим жлебом, који је полазио од врха главе и највероватније се продужавао низ врат и тело. Врх главе је одломљен, али остаци прелома указују на постојање неког заједничког суда на средини главе, највероватније калатоса. Лица су изведена врло експресивно са циљем да истакну различита унутрашња стања три лика. Стилске карактеристике и фина израда указују на могућност импорта из значајнијег уметничког центра који је рађен по узору на неку хеленистичку копију грчке скулптуре V–IV века п. н. е.

Библиографија: Павловић 1972, 60, 256; Томовић и Марковић-Николић 2001, 469–473; Племић 2011а.

Фото: Бојана Племић.

АНЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ

114. Вотивни рељеф са представом Хекате (Т. XVII, 114)

Материјал и димензије: Кречњак, 33 x 26 cm.
Место наласка: Читлук (*Colonia Claudia Aequum*), Далмација.
Садашња локација: Музеј Фрањевачког самостана у Сињу. (инв. бр. RS 61).
Датовање: Око 200. године.

Опис:

Доста оштећен рељеф, коме недостаје лева половина. На очуваном делу приказана је богиња у профилу, са косом скупљеном у ниску пунђу и калатосом на глави. Поред главе на представи су очуване само још руке, у којима се налазе бакље. Због оштећености рељефа тешко је рећи да ли је овде реч о једнострукој или трострукој Хекати. Међутим, композициона схема указује на већу могућност да је реч о тројној Хекати, с обзиром да се код сличних композиција крајње, односно бочне фигуре увек приказују у профилу са испруженим рукама, у којима су бакље, док је централна фигура дата анфас.

Библиографија: Mišura 1921, 44, Т. 12; Gabrić 1984, 276, br. 29; Cambi 2008, 75, kat. br. 3, 92; Milićević-Bradač 2009, 69–71, sl. 26–27.

Фото: према Milićević-Bradač 2009, sl. 26.

ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ

115. Архитрав са посветом тројној Хекати

Материјал и димензије: Бели кречњак, 35 x 139 x 26 cm.
Место наласка: Београд (Господар Јевремова улица), Горња Мезија.
Садашња локација: Изгубљен.
Датовање: Трећа деценија III века.

Опис:

Архитрав профилисан канелурама са средишњим пољем, у коме се налази посвета Хекати. Текстуално поље фланкирају две розете уклопљене у троугаоне оквире. На горњој ивици греде уочава се осам правилно распоређених рупа, које су служиле за причвршћивање уз зидну конструкцију. Највероватније је да се овде ради о улазном архитраву мањег храма, али за сада нису пронађени други остаци грађевине који би то и потврдили. Текст натписа гласи:

*Dea[m?] Hecaten trivi|ae
 triformem Val(erius) Cr|escentio
 mil(es) leg(ionis) III Fl(aviae) Ma|x(imianae)
 [pro s]e et suis v(otum) p(osuit) l(ibens) m(erito).*

Дедикант је припадник легије IV Flavia, која је била стационирана у Сингидунуму, вероватно у доба владавине Максимиана Трачанина, од 235. до 238. године. Име *Crescentio* и друга имена сличног корена често се појављују у Сингидунуму. Док употреба грчке деклинације упућује на дедиканта грчког порекла, могуће из хеленизираних области на југу, појава епитета *trivia* говори да се радило о римском божанству јер је у римској митологији богиња *Trivia* поистовећена са Хекатом. Епитет *triformem* упућује на тзв. тројну Хекату, богињу са три тела.

Библиографија: Вулић 1941–48, 6, бр. 7; Mirković 1976, 43–44, no. 1; Племић 2010, 120–121, сл. 1.

116. Вотивни рељеф са представом тројне Хекате (Т. XVII, 116)

Материјал и димензије:	Бели мермер, 32 x 21,5 x 4 cm.
Место наласка:	Градиште (Рготина), Горња Мезија.
Садашња локација:	Музеј у Зајечару (инв. бр. 399).
Датовање:	II–III век.

Опис:

Вотивна плоча од белог мермера са представом тројне Хекате у плиткој ниши и текстом посвете у доњем делу. Леви горњи и средњи део знатно је оштећен. Божанство је представљено са три лица и три тела у препознатљивој иконографији Хекате *trimorphis*. Централно тело дато је у статичном положају, док су бочна приказана у профилу и покрету. У рукама средишње и десне бочне фигуре налазе се бакље. Највероватније је и трећа, бочна лева фигура, носила бакље. Тела су обучена у краћи хитон без рукава на струку повезан појасом и дугу доњу хаљину. Одећа је богато драпирана, али сумарно и схематизовано изведена. Испод представе урезан је текст:

*Aurelius Batao | pro se <e> t suos (!)
votu(!) | posuit.*

Ради се о дедиканту непознатог имена *Batao* или *Batal*, који је илирског или евентуално трачког порекла, на шта упућују доста распрострањене сличне представе у областима провинције Тракије.

Библиографија: Petrović 1995, 141–142, no. 128; Племић 2010, 122, сл. 3.

Фото: према Petrović 1995, no. 128.

117. Вотивни рељеф са представом тројне Хекате (Т. XVIII, 117)

Материјал и димензије:	Ситнозрни мермер, 20 x 14 x 1,5 cm.
Место наласка:	Димитровград (погранична област Тракије са Горњом Мезијом).
Садашња локација:	Народни музеј у Нишу (инв. бр. Р–647).
Датовање:	Друга половина II века или почетак III века.

Опис:

Вотивни рељеф четвороугаоног облика, горе заобљен. У профилисаном делу плитки рељеф приказује троглаву Хекату, обучену у двојно припасани хитон. У рукама опруженим надоле према два олтара држи бакље. На доњем оквиру урезан је грчки натпис у два реда, чији је почетак оштећен:

νη ύτέρ τέκνων [ευχ]ήν.

Рељеф је пронађен 1961. године у Димитровграду, приликом грађевинских радова у непосредној близини остатака античке грађевине. Сходно томе да је рељеф нађен у пограничној области између Горње Мезије и Тракије, највероватније је настао под утицајем широко распрострањеног култа Хекате у Тракији. Иконографски ова представа у потпуности одговара икони из Артемидиног светилишта у селу Тенча Мекиш у Бугарској, као и једној фрагментованој икони из Ђулева у близини Пловдива. Међутим, поред још једног налаза из Пловдива и овог из Димитровграда, Хекатини заветни рељефи на тлу Тракије били су углавном анепиграфски. Рељеф са Хекатом из Димитровграда, према стилским одликама и материјалу од кога је израђен, веома личи на неколико заветних рељефа из околине Димитровграда и Пирота, што

упућује на то да је у овој области могла постојати локална радионица за израду култних рељефа.

Библиографија: Петровић 1966, 249, бр. 5, сл. 5; Племић 2010, 123, сл. 4.

Фото: према Петровић 1966, сл. 5.

118. Вотивна ара са посветом Тривији (Хекати?) (Т. XVIII, 118)

Материјал и димензије: Кречњак, 74 x 31 x 35 cm.

Место наласка: Читлук (*Colonia Claudia Aequum*), Далмација.

Садашња локација: Музеј Фрањевачког самостана у Сињу (инв. бр. RS 6).

Датовање: Друга половина III века.

Опис:

Профилисана ара са назначеним акротеријама и текстом посвете:

*Triviis
sac(rum)
Titia Elpis
v(otum) l(ibens) p(osuit)*

Titius се као гентилно име појављује на широком подручју од јужне Галије, Норика, Паноније до Далмације. *Elpis* је грчко име па може упутити на дедиканта оријенталног порекла. *Trivia* је друго име за тројну Хекату, као заштитницу троструких раскршћа. Исто име се користи и за Дијану па је понекад тешко рећи на коју се богињу односи.

Библиографија: CIL III, 9755; Zaninović 1967, 47; Milićević-Bradač 2009, 71, sl. 28.

Фото: према Milićević-Bradač 2009, sl. 28.

119. Вотивна ара са посветом Тривији (Хекати?)

Материјал и димензије: Кречњак.

Место наласка: Антички Ридер (Данило Горње), Далмација.

Садашња локација: Непознато.

Датовање: Непознато.

Опис:

Вотивна ара са текстом посвете:

A. Larcus Triviis v.s.l.m.

Библиографија: CIL III, 9869; Zaninović 1967, 49.

НАКИТ И УТИЛИТАРНИ ПРЕДМЕТИ

120. Сребрни медаљони са представом женског божанства

Материјал и димензије: Танки сребрни лим, пречник 5 cm.

Место наласка: Лок. „Црвена ливада“, Јагодина, Горња Мезија.

Садашња локација: Непознато.

Датовање: I–II век.

Опис:

Три фрагментоване кружне плоче положене заједно, пронађене највероватније *in situ*. Плоче су бакарним спојницама биле причвршћене за подлогу на којој су стајале (дрво или кожа). На њима је доста стилизовано приказана женска представа, на све три плоче готово идентичне иконографије, разликујући се у ситним детаљима. На најбоље очуваној плочи уочава се готово целокупан приказ. Глава је калотастог облика, као и очи и нос, с тим што се на десном оку налази минијатурни кружни оквир, а на носу вертикални прорез. Дојке су приказане у виду пластичних кругова с означеним центром. На глави је зупчаста, радијална круна, на врату огрлица од лоптастих зрна, док је на грудима лунуласти украс. С обе стране фигуре представљене су по две пластично изведене линије са калотастим завршецима на врху, које подсећају на стилизовану представу кола, односно форму сличну престолу или жртвенику. Оваква представа садржи елементе иконографије Артемиде/Дијане односно женских божанстава типа Кибеле и Велике Мајке: лунуласти украс асоцира на Луну, огрлица са бројним зрнима на звезде, док је материјал израде – сребро – био Дијанин метал. Лунуласти мотив и сребро могу се довести у везу и са Хекатом, Дијанином хипостазом, на чију триморфност асоцира и број ових плоча.

Библиографија: Стојић 1980, 18, сл. 69; 1995, 80–82, сл. 3

121. Фибула у облику зеца

Материјал и димензије: Ливена, гравирана бронза, дужина 2,5 cm, ширина 1,7 cm.
Место наласка: Непознато.
Садашња локација: Музеј града Београда (инв. бр. АА/2434).
Датовање: II век.

Опис:

Фибула у облику зеца са шарнир механизмом. На телу су угравирани два мања зеца, између којих је представљен купус или седмолисна грана. На угравираним представама називу се остаци црвеног емајла. На фибули недостају игла и део држача игле. Мотив зеца упућује на култ Артемиде/Дијане, док његова повезаност са фунерарним култом на нашим просторима, као и тројна представа, могу указати на Хекату.

Библиографија: Бојовић 1981, бр. 203; 1983, 291, Т. XXX; Петровић Б. 1997, 149, бр. 227; Јовановић 2007, 131–132, сл. 17.5.

122. Калуп од керамике са представом тројне Хекате

Материјал и димензије: Глина, квалитетно пречишћена, печење (светломрке боје), пречник 10 cm, дебљина 0,5–1 cm.
Место наласка: Улпијана, јужни параклис ранохришћанске базилике, Горња Мезија.
Садашња локација: Музеј у Приштини (инв. бр. 1064).
Датовање: Крај II – средина III века.

Опис:

Калуп у облику кружне плоче с једном равном, а другом конвексном страном. На конвексној страни је представљена Хеката са три главе и шест руку у стојећем ставу, с ослонцем на десној ноzi. Богиња је обучена у дугачак, богато наборан хитон без рукава, дупло потпасан широким појасем. Лева нога, лако искорачена и благо савијена у колену, пробија се испод набора хаљине. На главама носи калатос, а на његовом врху је, изнад средишње главе, приказан полумесец, док су над бочним главама урезани нејасни симболи. Главе су уоквирене

кружним профилисаним задебљањем у виду прстена. Доњим паром руку, благо савијеним у лактовима, држи кратке запаљене бакље. Средњим паром руку, нешто уздигнутијим, држи нејасне предмете који подсећају на нож и бич, док у рукама горњег пара држи кратку батину (?) и змију. Крај Хекатиних ногу са десне стране приказан је четвртасти жртвеник, на којем је распаљен пламен. Са леве стране богиње је представа пса са главом окренутом према њој, док се задњим делом тела прибија уз њену хаљину. Цела представа је уоквирена кругом од тачкастих убода и плитким жљебом уз ивицу калупа. На другој страни калупа по средини је урезана танка линија са два кратка крака на крајевима, која је вероватно служила за правилно одређивање његовог положаја при отискивању, пошто је била у оси Хекатиног тела.

Библиографија: Фидановски 1996; Тасић 1998, 244; Племић 2010, 123–124, сл. 5.

ТАБЛЕ



1



2



3



4

T. I

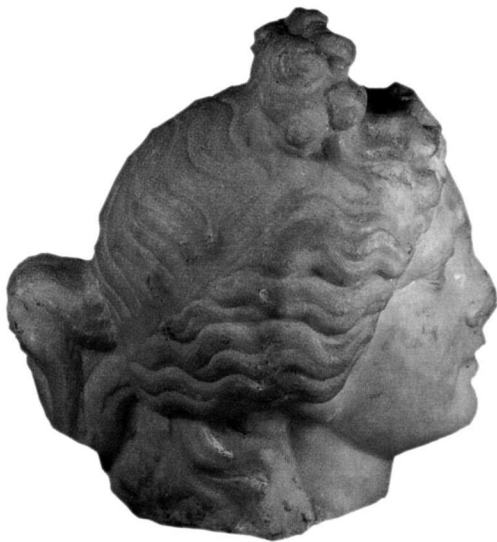


11

T. II



12



T. III



13



14



T. IV



15

T. V



17



18



19



T. VI



20



21



22

T. VII



26



27



34



35

T. VIII



40



41

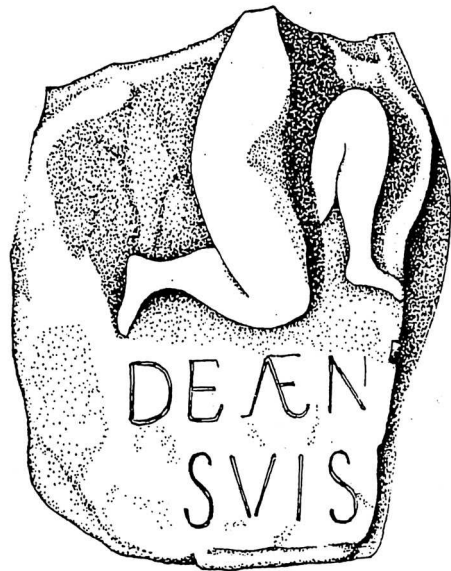
T. IX



42



43



47

T. X



74



78



79

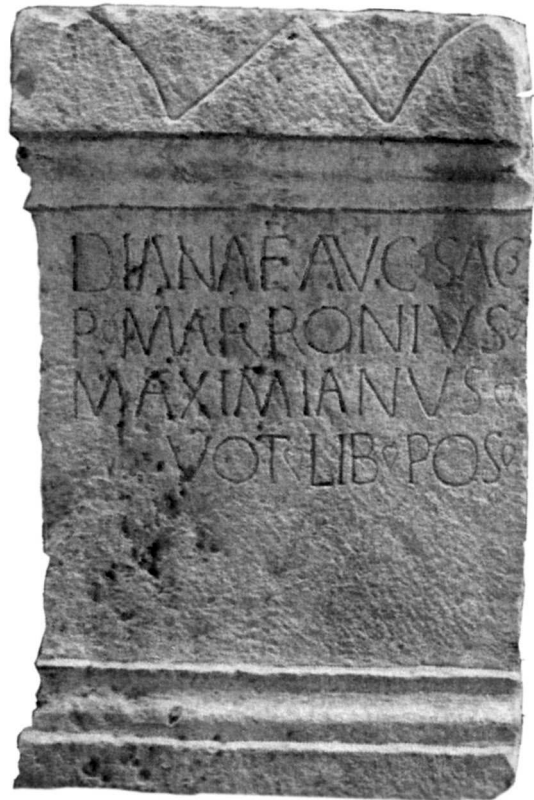
T. XI



61



62



76

T. XIII



80

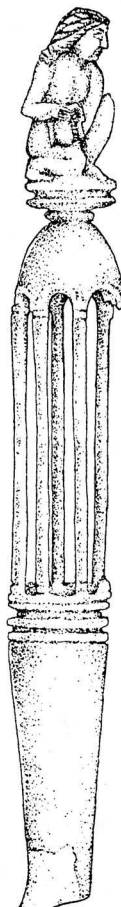
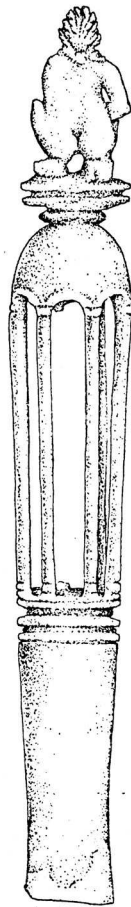
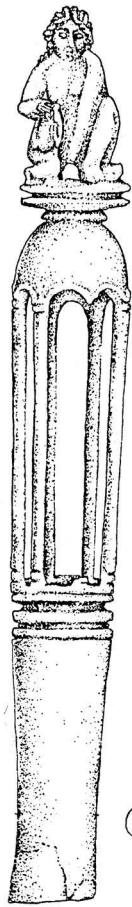


83



89

T. XIV



94



95



96

T. XV



99



106



T. XVI



113



114



116

T. XVII



117



118

T. XVIII

SUMMARY

ROMAN AND AUTOCHTHONOUS GODDESS DIANA'S CULT IN THE PROVINCES OF WESTERN AND CENTRAL BALKANS

At the territory of the Roman provinces Upper Moesia, Lower Pannonia and Dalmatia, actually central and western Balkans, cult of the Roman goddess Diana was attested with numerous finds, the best represented among them being votive reliefs and sculptures. Furthermore, literary sources and archaeological remains indicate the existence of a well-developed cult reflected in building temples. Actually, the special importance of this deity in certain locations is also attested with her toponyms. On the other hand, epigraphic monuments reveal epithets and functions of this goddess, enabling insight into the identity of her followers, their origin and their social strata.

Considering that at the territories listed above, all different kinds of testimonies were not systematically studied, exploring different aspects of Diana's cult revealed additional data about the structure of inhabitants, ethnical, as well as social, reflected in the Romanization process of the area. Attention dedicated to stylistic and iconographical analysis of works of art connected to the cult of Diana, along with comparative method applied to parallels throughout the Roman Empire, aimed to examine provincial features within general features of the Roman art. Finally, we hope that final conclusions about the nature of the studied cult represent a useful addition to the study of developing features of the Roman religion in general.

At the beginning of this research, the stimulus consisted of opinions of several earlier authors, who studied this topic, indicating Diana's popularity according to the number of monuments dedicated to her, but also an older hypothesis by professor Aleksandar Jovanović that in the central Balkans, Diana, along with Apollo, represented a domestic, sacral horizon or an *interpretatio romana* of an autochthonous deity. A similar hint was given by other authors, among others especially Duje Rendić-Miočević. In his work, he was especially considering the area of Dalmatia, recognizing the domestic couple in the local version of Diana and Silvanus.

As already mentioned, the archaeological material studied is very heterogeneous, starting with fully modeled sculptures of larger dimensions or statuettes, followed by votive reliefs and epigraphic monuments, all the way to small finds of jewelry, everyday utensils and coinage. The analysis of such various kinds of material caused several bigger problems, the special one among them being the fact that in most of the cases, we have very little or no data at our disposal about the finding context. This pretty much reduced our knowledge. It was especially difficult to understand the purpose of monuments within sacral structures, but also in profane structures, beginning with house altars to luxurious decorations of villas or public spaces. Further more, fragmentary state of the finds, most of all sculptures and reliefs, conditioned the iconographical and stylistic analysis, in some cases even a more specific identification of the deity in question.

All the problems mentioned above also caused highlighting special kinds of material which, according to our opinion, is more relevant for studying Diana's cult in specific circumstances. This mostly refers to statues, reliefs and epigraphic monuments, while jewelry, utensils and coinage were discussed only at a low level. Besides a couple of exclusively qualitative marble heads and several stone and bronze statuettes, regarded as imported, all the other sculptures, reliefs and altars with dedications originate from the local area. This was concluded according to the material they were made of, their stylistic-typological features and names of the dedicants. Small dimensions of other finds indicated the need to transport them easily by the immigrants, brought as part of religious practices from other parts of the Empire to our provinces. Exactly a limited space foreseen for decoration of such items also limited our focus of interest, since they often bear reduced images, sometimes interpreted as visual variants of the deity as a substitution with typical attributes, like cultic animals - a deer (a doe), dog, rabbit and boar or symbols of a crescent and a pinecone. However, limited knowledge about the circumstances of these discoveries (pyxide, jewelry, lamps etc.), makes it impossible to determine them more specifically as testimonies of the cult in general. One should also bear in mind that they can be purely decorative, while iconographically, they do not need to be interpreted as symbols of Diana's cult exclusively. Regarding all of this, small finds were given less attention, except in cases of indicating or illustrating specific functions of the deity or problems related to iconographical syncretism.

Apart from the finds described above, literary sources were also used for studying Diana's cult, indicating the existence of Diana's sacred places, actually toponyms *Ad Dianam (Diana)* in the military camp Karataš near Kladovo, further on in the vicinity of Split and at the Kandavija Mountain, in the bordering area between Illyricum and Macedonia. Architectural remains give testimonies that in Docleia, at the cape Marjan near Split and most likely also in Ravna, temples were erected dedicated to this deity. Larger concentration of other monuments made us think about the possibility that there might have been further sanctuaries, possibly of the opened type (*sub divo*) dedicated to Diana in the vicinity of Aquincum and Viminacium, in the vicinity of Čačak (actually on mount Jelica), in south-western Bosnia, Senj (*Senia*), Čitluk (*Aequum*) and Katlanovo.

Since in ancient mythology, Diana is closely connected with two other deities, Artemis and Hecate as her hypostasis, their monuments were regarded as well. However, during Roman domination, the Greek Artemis, who largely influenced forming the iconography and cultic functions of Diana, was almost left out of the art in our provinces. Significant testimonies of her cult were noticed only at the territory of the Greek colony *Issa*, actually on the island Vis in Dalmatia. Several isolated finds from the south of Upper Moesia and dated into the Roman period were most likely created under the influence of Thracian art or from the territory of northern Macedonia, where Artemis was worshiped in her original, Greek interpretation. On the other hand, although Hecate's cult was represented in a rather limited form, certain artistic features and goddess's epithets indicate significant parallels between Diana and Hecate, in some cases manifested as a separate syncretistic deity with specific functions.

Owing to a variety and diversity of Diana's artistic images, the greatest attention was dedicated to iconographical questions. By numbers, the biggest one is the Greek-Roman deity type, known as *Agrotera*, the hunting goddess, the most popular one in the entire Empire, with her sub-types: the goddess takes an arrow out of her quiver or aims at her prey,

her position steady or dynamic, almost running. The Greek-Roman group also includes more sporadic images of Diana *elafebole*, Diana riding a deer and a bathing Diana. Contrary to those, reliefs from the territory of Delmates, although basically of the same artistic pattern as Agrotera, indicate local features visible in face details and her highlighted eyes, further on with her hair style with hair falling down her shoulders or with braids, sometimes with a scarf on her head and clothes resembling Illyrian folklore costume. Instead of hunting attributes, she holds branches in her hands. On such images, Diana is often represented in a cultic union with Silvanus, but sometimes nymphs are also depicted with them.

Further more, at our territory, Diana, as a deity of very different meanings, also shows features of syncretism with other deities. A close connection with Hecate was already mentioned, actually with her function as protectress of roads and crossroads, but also with her heavenly aspect illustrated with the images of crescents and torches on some of the images. Although such finds are not very frequent, they are concentrated at the territory of Dalmatia, where several dedications *Trivii* were noted. Diana's iconography also indicates her light character, expressed also through her nickname *Lucifera*. The goddess as a specific artistic synthesis of Diana and Hecate with her lunar character was possibly worshiped in Salona and the nearby inland. On the other hand, numerous finds of pottery pateras with relief images of female busts with their heads decorated with crescent symbols indicate that the same deity might have been represented in the wider area of Pannonia and Upper Moesia.

With a somewhat rarer iconographical type of Diana-Nemesis, attested with a single example from our territories, we presumed the existence of yet another cultic aspect of our deity. It is the goddess who was regarded protectress of gladiators and fair play in arena fighting, as features taken over from Nemesis united with popularity of the goddess Diana among fighters (*venatores*). They were protagonists of very popular games of re-enacted hunting scenes played in amphitheatres. Since this image is represented on a ceramic medallion in the shape of a festive cake (*crustulum*), it is connected with celebration of a very important event in the Empire that could have been celebrated with massive games at the Viminacium amphitheater. So far, this is the only archaeologically attested structure of this type at the territory of the province of Upper Moesia.

When it comes to syncretism problems in Diana's iconography, we consider that a huge diversity of her functions contributed to her excellent incorporation into the sacral milieu of autochthonous religions, like Thracian, Dacian and Celtic. We were also able to illustrate this with a couple of cultic items decorated with figural images.

After summing up results of different analyses applied on Diana's cult, we completed the image about its features and main developing directions at the territories of Upper Moesia, Lower Pannonia and Dalmatia, actually at the territory of western and central Balkans. After mapping collected monuments, we realized that the goddess was worshiped in the urban areas of the Roman cities and colonies, most of all in Aquincum, Intercissa, Sirmium, Cibalae, Viminacium, Naissus, Campsa, Scupi, Docleia, Salona, Rider and Equum. We presume that this was through a well-developed cultic practice, reflected in the existence of sanctuaries. The majority of finds discovered in these centers indicate that this was a traditional deity of Greek-Roman origin, its cult being worshiped by Italic newcomers, mostly aristocracy members, high-ranking officers or military members. According to the data obtained with the analysis of the preserved inscriptions, dedicants were less of domestic origin,

yet mostly Illyrians, who, as a result of the process of Romanization, were given citizenship right and accepted new religion. This is also indicated with their names, formulated by following the rules of the Roman onomastic.

This goddess represented an original deity, beginning with Italic Diana, the protectress of the Latin Union and the entire community, developed with the accent on her political character. By uniting the functions of the Greek Artemis and Aretian Diana, she belonged to the very top of the Roman Pantheon. However, apart from different cultic meanings, her official character and political connotation changed in time. Ever since the time of Trajan, regarded basically as protectress of hunters, she began to symbolize official imperial virtues. Especially from the reign of Hadrian, as hunting skills were made equal to warfare skills, she was respected as the imperial *virtus*. This emperor depicted her image on coins and monumental art, also continued by his heirs, thus expressing their piety. This is why it is not surprising that aristocracy, along with public officers and soldiers, followed the example of their emperor by respecting Diana in provinces all over the Empire.

Special testimonies include remains of marble sculptures and statuettes, mostly imported from significant artisans' centers, possibly Greek ateliers from the Eastern Mediterranean circle. Such images were mostly made according to Hellenistic models of iconographical type of the hunting goddess. As expressions of their religious beliefs, but also as a kind of status symbols, they were brought along to our provinces by Roman immigrants. Owing to a high Romanization degree of urban centers during the 2nd and the 3rd century, this cult was also accepted by local communities. They ordered their votive reliefs and altars from local artisans, indicated with poor material, but also their rather summarized, schematic depiction compared to the imported monuments.

Apart from urban centers, Diana was much respected in silver-bearing areas. Mining in Upper Moesia, Pannonia and Dalmatia was a part of economy of special importance to the Empire. Silver mines were among the most important ones and one of the leading goddesses of the Roman Pantheon, the protectress of silver, was also their protectress. She enjoyed special attention of high-ranking officers, like procurators of the Dalmatian-Pannonian *argentaria* known from the inscription from Domavia (Srebrenica). This function of Diana was attested with finds of her cult in all of the important areas regarding silver mining, starting with Kosmaj, over ancient Pincum, Čadinje near Kolovrat and Domavia mentioned above, to Čačak and mount Jelica, most likely representing a seat of a cohort that used to protect transport of this precious metal.

However, apart from the official deity of the Greek-Roman type, what seems to be the most important developing direction of Diana's cult at our territories, was certainly its identification with the epichoric goddess of forests and vegetation, actually with nature as a whole, manifested as a special cultic unity with Silvanus. It was recorded on a larger number of monuments. Regarding epigraphic testimonies, it is specific that, apart from the common epithet *Augustus* (*Augusta*), Silvanus' nickname *Silvestris* is dominating, determining him as a forest deity. This epithet is quite common in dedications to Silvanus alone, but on an altar it is found along with the name of Diana. On the other hand, dedications to a deity or a group of deities are known under the name of *Silvestris*, most likely regarding members of the above mentioned cultic union, possibly in a widened form, with nymphs.

Regarding the number of these monuments, we realize that they reflect the existence of a special cultic couple – protectors of forests. Bearing in mind the features of an environment rich in afforested plateaus as dwelling places of wild animals in an extremely green surrounding, with springs and pastures, they symbolized resources of vital wealth. This is the reflection of an epichoric image of autochthonous heritage, in which natural manifestations were originally respected in their elementary form. Nevertheless, under the influence of developed cultures, they were personalized in a Romanized cult, its features adjusted to ancient understandings and needs.

Artistic images of the cultic union of Silvanus and Diana are known from the territory of the Illyrian tribe of Delmatae, actually the territory of modern western Bosnia, the valley of Gornja Cetina and the Split inland. Although during the 2nd and the 3rd century, as it was iconographically formed, the anthropomorphic type of Roman Silvanus was dominant, on Dalmatian reliefs it was depicted as Arcadian Pan. Diana was usually depicted through classical iconography of the Agrotera type. The image of Pan can be explained with the influence of Greek colonies on the Adriatic coast, actually their travelling merchants who had contact with local population, while the features of this shepherds' deity were in accordance with the local, cattle-raising way of life. On the other hand, Diana as the goddess of fertility, hunting and wild nature was the most suitable as a Roman equivalent of the epichoric Silvanus' companion. Her local character is indicated with details of hair-style and clothes with elements of the Illyrian folklore, but also with substitution of her hunting attributes with branches that she holds in her hands.

Apart from stone icons, the images of Silvanus and Diana were most likely made of wood, so it is possible that the number of their monuments was much greater than known today. They were placed in sacred gardens or other opened sanctuaries (*sub divo*), which was in accordance with the function of this couple as an *interpretatio romana* of epichoric deities of forests and the nature as a whole.

* * *

According to the number of Diana's monuments at the territory of Upper Moesia, Lower Pannonia and Dalmatia, we can conclude that her cult was widely spread in these provinces. The reason for that lies in a wide spectrum of her functions, interfering with features of autochthonous deities, so two parallel developing ways of her cult can be recognized. The first one is illustrated with monuments from urban centers, showing a strong Romanization process, as well as popularity of the official Roman hunting goddess, respected mostly among aristocratic Italic newcomers, but also among local Romanized population. This way also includes a smaller number of monuments that illustrate Diana's function as protectress of silver mines. The popularity of the old myth about Diana and Actaeon also survived, with somewhat scarcer images of the iconographical type of the "Bathing Diana".

On the other hand, it seems that this deity was rather popular among the local, Illyrian population, their community being ready to accept different influences, but also determined to keep the older religious substrate. This influenced the second developing way of Diana's cult, reflected in her syncretism with the epichoric goddess of forests and the nature. This specific synthesis was a result of unification of cultic contents, starting with those of domestic origin to those originating in classical iconography and perception of Diana as a Greek-Italic protectress of hunting and different natural phenomena.

According to our opinion, although iconographically known only from the area of the Delmatae, the Romanized epichoric goddess can also be traced in other areas, by following epigraphic testimonies (dedications to the forest deities from Podujevo and Viminacium, an iatric inscription to Diana and Apollo from Katlanovo, all the way to the synthesis with local deities like the Thracian Bendida). Although cautious in approach, due to the insufficient number of monuments preserved, we incline to accept the presumption that during pre-Roman times, in the area of the central and western Balkans, there was a dominating single goddess, most likely with her male equivalent, as protectress of forests and the nature (fertility) in general. Owing to the similar features, she found her closest parallel in Diana, the popular official goddess and the corresponding parallel in the approach of a religious expression of an autochthonous community to the official culture. We can say that here, the Roman goddess, with her full variety of meanings and numerous expressions of loyalty to the official beliefs, also added a very specific, autochthonous image.

БИБЛИОГРАФИЈА

СКРАЋЕНИЦЕ

- AA* – *Acta Archaeologica Hungaricae*, Budapest
AEM – *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn*, Wien
AJA – *American Journal of Archaeology*, The Journal of Archaeological Institute of America
ANRW – *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin – New York
ALBiH – *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Sarajevo
ARR – *Arheološki radovi i rasprave (Acta et Dissertationes Archaeologicae)*, Zagreb
AV – *Arheološki vestnik*, Ljubljana
VAMZ – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb
VAPD – *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Split
VAHD – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split
VHAD – *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb
ГГБ/ГГВ – *Годишњак града Београда*, Београд
GZM – *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo
Гласник САД/Glasnik SAD – *Гласник Српског археолошког друштва*, Београд
Glas SANU – *Glas Srpske akademije nauke i umetnosti*, Beograd
Глас СКА – *Глас Српске Краљевске академије*, Београд
Годишњак ANUBiH – *Годишњак Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине*, Sarajevo
Годишњак СБИ – *Годишњак центра за балканолошка испитивања*, Sarajevo
ЖА/ЖА – *Жива антика*, Скопје
ЗНМБ – *Зборник Народног музеја*, Београд (*Зборник радова Народног музеја*, Београд)
ЗНМН – *Зборник Народног музеја*, Ниш
ЗНМЧ – *Зборник радова Народног музеја*, Чачак
ЗМС – *Зборник Музеја Срема*, Сремска Митровица
ЗФФ – *Зборник Филозофског факултета*, Београд
ИАИ (ИБАИ) – *Известия на Археологическия институт*, София (*Известия на Българския Археологически институт*, София)
LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, ed. Lilly Kahil, Zürich– München
Opuscula Archaeologica – *Radovi Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb
PPUD – *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split
RA – *Revue archéologique du Centre de la France*, Paris
PBM – *Рад војвођанских музеја*, Нови Сад
PMB – *Рад музеја Војводине*, Нови Сад
RFFZd – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar
Споменик СКА – *Споменик Српске краљевске академије*, Београд
Starine Crne Gore – *Годишњак Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore*, Cetinje
CIL III – *Corpus Inscriptionum Latinarum III*, Berlin (1902).
WMBH – *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina*, Wien.

БИБЛИОГРАФИЈА

Abramić, Mihovil.

1932. Nekoliko skulptura antiknih božanstava. *VAHD* 50: 49–52.
 1940. Archäologische Forschung in Jugoslawien. *Bericht über den VI Internationalen Kongress für Archäologie, 21–26. August 1939*. Berlin: Walter de Gruyter, 166–180.
 1952. Antike Kopien griechischen Skulpturen in Dalmatien, in *Festschrift für Rudolf Egger*, Band I. Klagenfurt, 303–326.

Altheim, Franz.

1955. *La religion romaine antique*. Paris: Payot.

Alföldi, Andrew.

1960. Diana Nemorensis. *AJA* 64: 137–144.

Alföldy, Géza.

1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Beiträge zur Namenforschung, neue Folge, Beiheft 4. Heidelberg: C. Winter Universitätsverlag.

Apollonius.

- 1994–2004. *The Argonautica*, book IV, ed. and trans. Richard Cooper Seaton. The Internet Classic archive.
<http://www.classics.mit.edu/Apollonius/argon.4.iv.html>.

Archaeological site of Brauron.

2013. <http://www.gtp.gr/ArchaeologicalSiteofBrauron>.

Arrianus, Flavius.

1831. *Arrian on Coursing. The Cynegeticus of the Younger Xenophon*, ed. and trans. William Dansey. London: J. Bohn Publication.

Balty, Janine.

1986. Iconographie classique et identités régionales: les mosaïques romaines de Syrie. *Bulletin de correspondance hellénique*, Supplement 14. Paris: De Boccard, Bibliothèque des Écoles françaises d’Athènes et de Rome.

Bammer, Anton.

1990. “A Peripteros” of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus. *Anatolian Studies* 40: 137–160.

Baratte, François.

1975. A propos de l’argenterie romaine des province danubiennes. *Старинар* (н. с.) 26: 33–41.

Bartulović, Željko.

2007. Neka pitanja iz povijesti Senja. *Senjski zbornik* 34: 265–296.

Баслер, Ђуро.

1963. Проблем реконструкције првобитнога изгледа античких храмова у Дукљи. *Старине Црне Горе* 1: 139–145.

Beard, Mary, John North and Simon Price.

- 2004a. *Religions of Rome – A History*, vol. I. Cambridge: University Press.
 2004b. *Religions of Rome – A Sourcebook*, vol. II. Cambridge: University Press.

Bieber, Margarete.

1967. *The Sculpture of the Hellenistic Age*. New York: Columbia University Press.

Битракова-Грозданова, Вера.

1987. *Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија*. Скопје: Филозофски факултет.

Bjelajac, Ljiljana.

1982. Nalazi keramičkih žižaka u Beogradskoj tvrđavi. *GGB* 29: 13–27.

Бјелајац, Љиљана, и Зоран Симић.

1991. Археолошка истраживања на простору улице Кнеза Михаила. *ГГБ* 38: 17–35.

Blundell, Sue and Williamson, Margaret.

1998. *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*. New York: Routledge.

Boardman, John.

1995. *Greek Sculpture: The Late Classical Period and Sculpture in Colonies and Overseas*. London: Thames and Hudson.

Божкова, Бистра и Красимира Карадимитрова.

2013. *Иконографията на Артемидата в провинциалното монетосечене и оброчните паметници на Долна Мизия и Тракия през I–III в.* Образи и симболи: върху монети и паметници през античности и средновековието. Проект финансиран од НФНИ.
<http://symbolscoinsmonuments.com/index.php/bg/biblioteka/publicacii-bg/25-artemida-bg>.

Војановски, Ivo.

1965. Novi votivni reljef Silvana i Dijane iz Glamoča. *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU* XIII/1–3: 11–23.

1978. Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja. *VAMZ* 10–11: 115–131.

1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Бојовић, Драгољуб.

1981. *Римски накит. Накит из збирки Музеја града Београда*. Београд: Музеј града Београда.

1985. Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда. *ГГБ* 32: 19–51.

Војовић, Dragoljub.

1983. *Rimske fibule Singidunuma*. Beograd: Muzej grada Beograda.

Вонаčić-Mandinić, Маја.

1988. Novac Herakleje u Arheološkom muzeju u Splitu. *VAHD* 81: 65–80.

Bordenache, Gabriella.

1969. *Sculture greche e romane del Museo nazionale di antichita di Bucarest I: statue e rilievi di culto elementi architettonici e decorativi*. Bucarest: Casa editrice dell'Accademia.

Борић-Брешковић, Бојана.

1986. Реверсне представе на новцу Виминацијума. *ЗНМБ* 12–1: 123–197.

Boucher, Stéphanie.

1973. *Bronzes Romains figurés du Musée des Beaux-Arts de Lyon*. Lyon: Musée du Lyon.

1975. *Bronzes figurés antiques (grecs, étrusques et romains) du Musée Rolin d'Autun*. Paris: De Boccard.

Bowerman, Cox Helen.

1913. *Roman sacrificial altars. An archaeological study of roman monuments in Rome*. Lancaster: The New Era Printing.

Brouwer, Hendrik H. J.

1989. *Bona Dea: The sources and a description of the cult*. Leiden: Brill.

Brukner, Olga, Velika Dautova-Ruševljan i Petar Milošević.

1978. *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije*. Novi Sad: Matica srpska.

Brukner, Olga.

1981. *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Брукнер, Олга.

1997. Керамички медаљони – Празнични колачи у римском керамичком занатству. *PMB* 39: 97–102.

Brunšmid, Josip.

1895. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. *Pannonia Inferior* I. *VHAD* (n. s.) 1: 148–183.

1898. Die Inschriften und Münzen der griechischen Städten Dalmatiens. *Abhandlungen des Archäologisch-Epigraphischen Seminars der Universität Wien*, heft XIII. Wien: Hölder.

1900. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije III. *VHAD* (n. s.) 4: 181–201.

1904–1911. *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, dio I. Antikni spomenici*. Zagreb: Narodni muzej.

1914. Antikni figuralni bronzani predmeti u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu. *VHAD* (n. s.) 13: 207–268.

1998. *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*. Split: Književni krug.

Bulić, Frane.

1885. Scavi a Čitluk di Sinj. *VAHD* 8: 7–9.

1923. Trovamenti antichi romani nel circondario di Split (Spalato). *VAHD* 46: 81–84.

Vágó, Eszter, und István Bóna.

1976. Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südstfriedhof. Budapest.

Васиљевић, Љубиша.

2008. *Археолошки споменици бога Силвана у римским провинцијама на територији Србије*. Магистарска теза, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Васић, Милоје.

1896. Новци колоније Виминацијума, Археолошка студија. *Глас СКА* 51: 140–251.

Васић, Р. Милоје.

1986. Нови римски натписи нађени у Чачку. *ЗНМЧ* 16: 23–34.

1979. Два votivna споменика из Виминацијума. *ЗНМБ* 9–10: 31–38.

2004. Хроника ископавања Медијане 2001–2002. године. *Старинар* (н. с.) 53–54: 288–294.

Vasić, R. Miloje, and Nadežda Gavrilović.

2012. Venus or Diana from Mediana. *Starinar* 62: 137–149.

Величковић, Миливоје.

1972. Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју. Београд: Народни музеј.

Vikić-Belančić, Branka.

1970. Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der Römischen Kaiserzeit. *Archaeologica Jugoslavica* 11: 29–44.

Virč, Zlatko.

1967. Rimska brončana plastika u Vinkovačkom muzeju. *ARR* 4–5: 373–383.

Višić-Ljubić, Ema.

2008. Antički natpisi, in *Pax et bonum. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, ur. Miroslava Topić. Sinj: Ogranak Matice hrvatske, 113–118.

Volbach, Fritz Wolfgang.

1976. Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters. *Katalog vor-und frugeschichtlicher Altertümer*, Band 7. Mainz – Rhein: Römisch-Germanische Zentralmuseum zu Mainz.

Вујовић, Мирослав.

2011. Представе гладијатора са римских налазишта у Србији. *ЗНМБ* XX–1: 243–276.

Вулић, Никола.

1900. Антички споменици наше земље. *Споменик СКА* 38.

1905. Антички споменици наше земље. *Споменик СКА* 42.

1931. Антички споменици наше земље. *Споменик СКА* 71.

1933. Антички споменици наше земље. *Споменик СКА* 75.

1934a. Антички споменици наше земље. *Споменик СКА* 77: 29–83.

1934b. Западна граница Горње Мезије. Из античке историје наше земље. *Глас СКА* 160: 54–58.

1941–48. Антички споменици наше земље. *Споменик СКА* 98: 1–279.

Vulić, Nikola.

1924. Severna granica antičke Makedonije. *Bulićev zbornik*: 237–249.

Gabrić, Nikola.

1984. Colonia Claudia Aequum, u *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, ur. Željko Rapanić. Split: Hrvatsko arheološko društvo, 273–283.

Gabričević, Branimir.

1953. Novi natpisi iz Sinjske okolice. *VAHD* 55: 256–258.

1959. Kult žrtvenog pepela u Saloni. *VAHD* 61: 111–118.

1962. Neobjavljeni rimski natpisi iz Dalmacije – Inscriptiones Dalmatiae nondum editae. *VAHD* 63–64: 221–248.

1968. Antički spomenici otoka Visa. *PPUD* 17: 5–60.

1987. Studije i članci o religijama i kultovima antičkog sveta. Split: Književni krug.

Gavela, Branko.

2006. *Fidija, klasična epoha helenske umetnosti*. Beograd: Naučna KMD.

Gavrilović, Nadežda.

2011. Ceramicum *crustulum* with the representation of Nemesis–Diana from Viminacium. *Starinar* 61: 191–203.

Гарашанин, Драга, и Милутин Гарашанин.

1951. *Археолошка налазишта у Србији – преисторијско и античко доба*. Београд: Просвета.

Garbsch, Jochen.

1978. Römische Paraderüstungen, in *Katalog der Ausstellung*. München: C. H. Beck Verlag.

Gardner, Jane F.

1993. *Roman myths*. London: British Museum Press.

Glavičić, Ante.

1966. Arheološki nalazi iz Senja i okolice. *Senjski zbornik* 2: 384–426.

1968. Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II). *Senjski zbornik* 3: 5–45.

1998. Kipić božice Dijane iz Kampora na otoku Rabu. *RFFZd* 23: 33–43.

Grbić, Deana.

1994. *Predmeti od bronze iz vojnog utvrđenja Dijana*. Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Green, Carin M.C.

2007. *Roman Religion and The Cult of Diana at Aricia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Grimal, Pierre.

1958. *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*. Paris: Presses Universitaires de France.

Gorenc, Marsel, ur.

1952. *Antikna skulptura u Hrvatskoj*. Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske.

Gorenc, Marsel.

1971. Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije. *VAMZ* (3. ser.) 5: 15–39.

Gotovac, Vedrana.

1989. *Antička rimska epigrafika u jugozapadnoj Bosni*. Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Gunjača, Zlatko.

1969. Reljef Silvana Messora iz Ridera. *VAHD* 70–71: 177–184.

Daremborg, Charles, et Edmond Saglio, eds.

1899. *Dictionnaire des Antiquités, grecques et romaines*. Paris: Hachette.

Даутова-Рушевљан, Велика.

1980. Римски новац из Срема (Војвођански музеј: Откуп 1976–78. године). *PBM* 26: 69–87.

1997. Прилог проучавању сцена лова на споменицима Паноније. *PMB* 39: 103–107.

Dautova-Ruševljan, Velika.

1983. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad: Vojvodanski muzej i Savez Arheoloških društava Jugoslavije.

Dzino, D.

2012. *The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Roman Dalmatia*. *VAMZ* XLV (3. ser.): 261–279.

Dimitrijević, Danica.

1969. Istraživanja rimskog limesa u Istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacije. *Osiječki zbornik* 12: 81–121.

Dimitrova-Milčeva, Aleksandra.

1996. Römische künstlerische importgegenstände aus Novae. *ZNMB* 16–1: 167–173.

Dorcey, Peter F.

1992. *The Cult of Silvanus: A Study In Roman Folk Religion*. New York: Columbia University.

Dragojević-Josifovska, Borka.

1982. Scupi et la région de Kumanovo. *Inscriptions de la Mésie Supérieure* VI. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd.

Droysen, Gustav.

1886. *Allgemeiner historischer Handatlas in 96 Karten mit erläuterndem Text*. Bielefeld – Leipzig: Velhagen & Klasing.

Дрча, Слободан.

2004. *Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века*, Каталог изложбе у Галерији САНУ у Београду, ур. Динко Давидов. Београд: Српска академија наука и уметности, 49–58.

Dukat, Zdenka, i Jasna Jeličić-Radonić.

2012. Rane emisije farske kovnice iz Remetinog vrta u Starom gradu na Hvaru. *VAMZ* (3. s) 45: 239–259.

Дурлић, Паун Ес.

2003. Небеска тела и обред мартурија у култу мртвих код Влаха североисточне Србије. *Развитак* 213–214: 122–146.

Dušanić, Slobodan, i Petar Petrović.

1963. Epigraphic contribution from the National museum of Niš. *ŽA* 12/2: 365–385.

Душанић, Слободан.

1971. Хетероклитичко *metalli* у натписима рудничког новца. *ЖА* 21/2: 535–554.
 1974. Мозаички натпис из Стојника и космајска рудничка област у позној антици. *ЗФФ* 12/1: 93–105.
 1978. Анонимни квадранси. *Нумизматичар* 1: 23–29.
 1980. Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији. *Историјски гласник* 1–2: 7–55.
 1995. Ковање новца у рудничким дистриктима римског Илирика. *Радионице и ковнице сребра*. Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду. Ур. Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин, Бојана Борић-Брешковић. Београд: Народни музеј, 131–144.

Dušanić, Slobodan.

1971. Novi Antinojev natpis i metalla municipii Dardanorum. *Živa antika* 21: 241–261.
 1976. Le nord-ouest de la Mésie Supérieure, in *Singidunum et le nord-ouest de la province. Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, ed. Fanula Papazoglu, 93–162. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd.
 1990. The legions and the fiscal estates in Moesia Superior: Some epigraphical notes. *AV* 41: 585–595.
 1996. An Imperial Freedman Procurator at Sočanica. *ЗНМБ* 16/1: 211–216.

Dorđević, Maja.

1991. *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*. Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Evelyn-White, Hugh G. (tr.).

1994. *Hesiod, Homeric Hymns, Epic Cycle, Homerica*. Loeb Classical Library vol. 57. Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press – William Heinemann Ltd.

Erdélyi, Gizella.

1976. Das Relief von Intercisa – Diana im Bad, in *Die Gräberfelder von Intercisa der spätrömische Südostfriedhof*, ed. Ezster Vágó und István Bóna. Budapest: Akadémiai Kiadó, 241–243.

Žanić-Protić, Jasna.

1988. Antička brončana plastika iz Arheološkog muzeja u Splitu I. *VAHD* 81: 21–31.

Zaninović, Marin.

1966. Ilirsko pleme Delmati, I. dio – Politička povijest i teritorijalna rasprostranjenost Delmata. *Godišnjak ANUBiH* 4: 27–92.
 1967. Ilirsko pleme Delmati, II. dio – Materijalna i duhovna kultura. *Godišnjak ANUBiH* 5: 5–101.
 1982. Kult božice Dijane u Seniji. *Senjski zbornik* 9 (1981–82): 43–52.
 1987. Antička arheologija u Hrvatskoj. *Opuscula archaeologica* 11–12: 1–71.

Zmajić, Bartol.

1964. Rudnički novci Rimskog carstva. *Numizmatičke vijesti* 21: 1–11.

Zotović, Ljubica.

1998. The Cult of Lunar Goddess or the Cult of Danubian Horsemen. *Старинар* (н. с.) 49: 63–75.

Зоговић, Радмила.

- 1995a. *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*. Ужице: Кадињача.

19956. Антички култови на подручју Ужица. *Ужички зборник* 24: 5–9.
2001. Антички култови на подручју Пријепоља и Пљеваља, у *Vestigatio Vetustatis – Александрини Цермановић-Кузмановић од пријатеља, сарадника и ученика*, ур. Мирослав Лазић. Београд: Центар за археолошка истраживања, Филозофски факултет, 183–193.
2003. Основне смернице проучавања социјалне структуре становништа Србије у периоду римске доминације на основу епиграфског материјала. *Гласник САД* 19: 291–297.

Zotović, Radmila.

2008. Symbols on Grave Monuments in the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia. *Glasnik SAD* 24: 431–443.

Imamović, Enver.

1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Iskra-Janošić, Ivana.

2001. *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*. Zagreb – Vinkovci: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Centar za znanstveni rad u Vinkovcima i Gradski muzej.
2002. Brončani kipić Dijane iz Vinkovaca. *ARR* 13: 33–38.

Jelić, Luka.

1897. Crtice o najstarijoj povijesti Spljeta. *VHAD* (n. s.) 2 (1896–1897): 26–41.

Jeličić-Radonić, Jasna.

2010. Prva emisija novca isejske kovnice. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 26: 61–67.

Jeno, Fitz, ed.

1998. *Religions and Cults in Pannonia*, Catalog of Exhibition at Székesfehérvár, Csók István Gallery, 15th May – 30th September 1996, Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.

Јеремих, Мирослав, и Ивана Поповић.

2005. Археолошка истраживања на локалитету бр. 85 у 2003. години. *ЗМС* 6: 17–29.

Jovanović, Aleksandar.

1978. *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- 2006a. Arheološke beleške iz antičke prošlosti Panonije, u *Zbornik radova naučnog skupa Balkan i Panonija kroz istoriju*, ур. Slavko Gavrilović. Balkan i Panonija kroz istoriju, 9–10. juna 1995, Novi Sad – Sremska Mitrovica. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 9–15.
20066. Prologue to the Research of Inhumation in Moesia Superior in the First to Third Centuries A. D. *Гласник САД* 22: 22–44.

Јовановић, Александар.

1980. Прилог проучавању скулптура са Медијане. *Нишки зборник* 9: 53–60.
1987. Прилози проучавању античких култова у Горњој Мезији. *ЗНМН* 3–4: 79–87.
1997. Трагови трачких култова у нашим народним веровањима. *ЗФФ* 19: 122–131.
2000. Бронзана статуета Силвана из Сирмијума. *ЗМС* 4: 19–25.
- 2003a. Култ Аполона у предримском периоду на простору северног Балкана, у *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, ур. Ненад Тасић. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 9–20.
20036. Прилози проучавању античких култова у Виминацијуму. *Viminacium* 13–14: 54–56.

2007. *Огледи из античког култа и иконографије*. Београд: Центар за археолошка истраживања, Филозофски факултет.
- 2007a. Прилози проучавању античке иконографије у Горњој Мезији. *ГСАД* 23: 253–261.
2009. Уз археолошке стазе Леонтија Павловића. *Смедеревски зборник* 2: 11–18.
- Jones, Horace Leonard, trans.**
1983. *The geography of Strabo*. London: Leob Classical Library.
- Kanitz, Felix.**
1892. Römische Studien in Serbien. *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse XLI*. Wien: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Каниц, Феликс.**
1985. *Србија, земља и становништво*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Kahil, Lilly.**
1992a. Artemis, in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae II/1*, ed. Lilly Kahil, 618–753. Zürich – München: ArtemisVerlag.
- Kahil, Lilly, ed.**
1992b. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae II/2*. Zürich – München: ArtemisVerlag.
- Kerényi, Károly.**
1938. Die Göttin Diana in nördlichen Pannonien. *Pannonia* 1: 203–221.
- Kirigin, Branko.**
1996. *Issa: grčki grad na Jadranu*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Knezović, Ivan.**
2010. The worship of Savus and Nemesis in Andautonia. *AV* 61: 187–202.
- Kolarić, Miodrag, ur.**
1969. *Antička bronza u Jugoslaviji*. Београд: Народни музеј.
- Košek, Vera.**
1968. Pregled antičnih kultov na Slovenskem ozemlju. *AV* 19: 273–417.
- Кондић, Владимир, и Љубица Зотовић.**
1978. Римска и рановизантијска утврђења на Ђердапу, у: *Археолошко благо Ђердана*, ур. Владимир Кондић. Београд: Народни музеј, 57–65.
- Кондић, Владимир.**
1987. Statio Cataractarum Diana. *Ђерданске свеске* 4: 43–44.
- Кораћ, Миомир.**
1995. Сребрна кашика из касноантичког утврђења код Љубичевца. *Радионице и ковнице сребра*, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду, ур. Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин и Бојана Борић-Брешковић. Београд: Народни музеј, 189–196.
- Крстић, Смиљана.**
1998. Геме из завичајног музеја у Јагодини. *Гласник САД* 14: 249–258.
- Крунић, Славица.**
1997. Ситна фигурална пластика, у *Античка бронза Сингидунума*, ур. Славица Крунић. Београд: Музеј града Београда, 57–82.
2011. *Античке светиљке из Музеја града Београда и начини илуминације у Сингидунуму од I до средине V века*. Београд: Музеј града Београда.
- Krunić, Slavica.**
2005. Pregled antičkih svetiljki Singidunuma. *Singidunum* 4: 45–99.

Lengyel, Alfonz.

1980. *The archaeology of Roman Pannonia*. Budapest: Akademiai Kiadó.

Lesser, Raichel.

2006. The Nature of Artemis Ephesia. *Hirundo: The McGill Journal of Classical Studies*, vol. IV (2005–2006): 43–54.

Livius, Titus.

1823. *The History of Rome*, vol. I. Trans. G. Baker. New York: Peter A. Mesier et al.

Lipka, Michael.

2009. *Roman Gods: A Conceptual Approach*. Leiden – Boston: Brill.

Lippold, Georg.

1950. *Griechische Plastik (Handbuch der Archäologie)*. Munich: Beck.

Lipovac-Vrkljan, Goranka, i Željko Miletić.

2000. Reljef Dijane iz Ridera. *Opuscula archaeologica* 23–24 (1999–2000): 155–164.

Lisičar, Petar.

1958. Artemida Efeska i Dioskuri na votivnoj steli u Bitoljskom muzeju. *ŽA* 8: 305–309.

L'Orange, Hans Peter, und Armin Von Gerkan.

1939. *Der spätantike Bildschmuck des Konstantinbogens: Studien zur spätantiken Kunstgeschichte*. Berlin: Walter de Gruyter.

Ljubić, Šime.

1891. Rimski natpisi iz Koljana blizu Vrlike u Dalmaciji. *VHAD* 13/2: 41–42.

Magnen, René, et Emile Thévenot.

1953. *Épona: déesse Gauloise des chevaux, protectrice des cavaliers*. Bordeaux: Delmas.

Marasović, Tomislav, i Jerko Marasović.

1959. Antički Dijanin hram i ranosrednjovekovna crkvice sv. Jurija na rtu Marjana. *VAHD* 61: 122–133.

Marin, Emilio.

1999. *Narona – Vid kod Metkovića*. Metković – Split: Gradsko kulturno središte Metković i Arheološki muzej u Splitu.

Марић, Растислав.

1933. *Антички култови у нашој земљи*. Београд: Задужбина Луке Ђеловића Требињца.

1955. Из нумизматичке збирке Народног музеја. *Старинар* (н. с.) 5/6 (1954–1955): 349–353.

Marić, Rastislav.

1961. Stanovništvo gornjomezijskog limesa od rimskih osvajanja našeg Podunavlja do doseljavanja Slovena. *Glas SANU* 10: 83–93.

Marović, Ivan.

1988. Novac ilirskog dinasta Baleja u Arheološkom muzeju u Splitu. *VAHD* 81: 81–145.

Marcade, Jean.

1969. *Au Musée de Délos. Étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île*. Paris: Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome.

Maršić, Dražen.

1998. Ikonografski tip nimfa sa školjkama. *VAMZ* 30–31 (1997–1998): 103–124.

Mattingly, Harold, and Edward Allen Sydenham.

1930. *The Roman Imperial Coinage III: Antoninus Pius to Commodus*. London: Spink & Son.

Mattingly, Harold.

1940. *British Museum Catalogue. Coins of the Roman Empire, IV: Antoninus Pius to Commodus*. London: British Museum.

Mayer, Antun.

1942. Vidasus und Thana illyrische Silvanus und Diana. *VHAD* 22–23 (1941–1942): 175–187.
 1951. Die illyrischen Götter Vidasus und Thana. *Glotta* 31: 235–243.

Mackonnon, Michael.

2006. Supplying Exotic Animals for the Roman Amphitheatre Games. *Mouseion* 6 (ser. III): 137–161.

Medini, Julijan.

- 1984a. Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji. Jadranska arheologija – kulturni kontekst. *Dometi* 17: 7–32.
 1984b. Prilog poznavanju i tumačenju božice Dijane u Iliriku. *RFFZd* 23 (10): 17–26.

Melville-Jones, John.

1990. *A Dictionary Of Ancient Roman Coins*. London: Seaby.

Милчев, Атанас, и Николай Ковачев.

1967. Необнародовани паметници от Севлиево. *Археологија* 2: 45–57.

Mikl-Curk, Iva.

1969. *Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija*. Dissertationes, Tome IX. Vukovar: Arheološko društvo Jugoslavije (Beograd) – Slovensko arheološko društvo (Ljubljana).

Mikulčić, Ivan.

1971. Teritorija Skupa. *ŽA* 21/2: 463–484.

Милинковић, Михаило.

1988. Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години. *ЗМЧ* 18: 61–80.

Milinković, Mihailo.

1995. Die Gradina auf dem Jelica–Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westerbien. *Antiquité Tardive* 3: 227–250.

Miličević-Bradač, Marina.

2005. Diana and the Fawn. Akten des VIII Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, eds. Mirjana Sanader, Ante Rendić-Miočević i Domagoj Tončinić, 5–8. V. 2003, Zagreb, Hrvatska. Zagreb: Golden marketing, 259–268.
 2008. Dijana izvan grada. *Archeologia Adriatica* 2: 359–366.
 2009. Spomenici božice Dijane iz kolonije *Claudia Aequum* i logora *Tilurium*. *Opuscula Archaeologica* 33: 51–78.

Milošević, Ante.

1981. Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine. *Zbornik Cetinske krajine* 2: 1–136.
 1998. *Arheološka topografija Cetine*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Mirdita, Zef.

2001. Prisutnost orijentalnih kultova na području Dardanije. *VAMZ* (3. s.) 34: 37–58.

Mirković, Miroslava.

1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
 1975. Iz istorije Polimlja u rimsko doba. *Godišnjak CBI* 11/12: 95–108.
 1976. Singidunum et son territoire, in *Singidunum et le nord-ouest de la province. Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, ed. Fanula Papazoglu. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd, 23–92.
 1977. Septimius Severus und die legio VII Claudia Antoniniana. *AV* 28: 183–187.

1986. *Viminacium et Margum. Inscriptions de la Mésie Supérieure II*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd.
- Мирковић, Мирослава.**
1994. Економско-социјални развој у II и III веку, у *Историја српског народа, I књига, Од најстаријих времена до Маричке битке*, ур. Мирослава Мирковић. Београд: Српска књижевна задруга, 77–88.
- Mitten, David Gordon, and Suzannah F. Doeringer, eds.**
1967–1968. *Master Bronzes from the Classical World*. Mainz: Fogg Art Museum, City Art Museum of Saint Louis, The Los Angeles County Museum of Art.
- Miškić, Jesenka.**
1979. Römische Paradebeinschiene aus Slavonskog Broda. *Archaeologia Jugoslavica* 16: 23–31.
1993. Rimska paradna potkoljenica iz Slavonskog Broda. *Arheološka istraživanja u Slavanskom Brodu i Brodskom Posavlju*, znanstveni skup od 18–20. listopada 1988, Slavonski Brod, Hrvatska. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 71–81.
- Mišura, Augustin Pajo.**
1921. *Colonia Romana Aequum Claudium (Čitluk)*. Graz – Wien: Librairie Styria.
- Младенова, Јанка.**
1961a. Два епиграфски паметника от Северозападна Българија. *ИИИ* 24: 261–267.
1961b. Паметници на Хеката от нашите земи. *Археология* 3: 36–43.
1963. Новопостъпили оброчни паметници в Археологическия музеи в София. *Археология* 4: 27–33.
- Mócsy, Andras.**
1974. *Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London – Boston: Routledge – K. Paul.
- Mowat, Robert.**
1894. Eclaircissements sur les monnaies des mines. *Revue numismatique* (ser. 3) 12: 373–413.
- Nikolić-Dorđević, Snežana.**
2000. Antička keramika Singidunuma. Oblici posuda (Summary: Antique Pottery from Singidunum. Forms of Vessels). *Singidunum* 2: 11–244.
- Ovid.**
1998. *Metamorphoses*. Trans. A.D. Melville. Oxford World's Classics. Oxford: University Press.
- Oria Segura, Mercedes.**
1999. Diana en Itálica: una hipótesis. *Faventia* 21/2: 85–93.
- Oster, Richard.**
1990. Ephesus as a Religious Center Under the Principate I: Paganism Before Constantine, in *ANRW* 2. 18/3. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1699–1728.
- Павловић, Леонтије.**
1972. *Музеј и споменици културе Смедерева*. Смедерево: Музеј у Смедереву.
- Palágyi, K. Sylvia, and Sandor Tóth.**
1976. *Római és középkori kőtár katalógusa*. [Katalog des römischen und mittelalterlichen Lapidariums], Veszprém: Tihanyi Múzeum.
- Papazoglu, Fanula.**
1969. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

2007. *Iz istorije antičkog Balkana: odabrane studije*. Beograd: Equilibrium.
- Patsch, Karl.**
- 1897a. Novi spomenici iz Županjac-Delminiuma. *GZM* 9: 227–243.
- 1897b. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *WMBH* 5: 177–240.
1899. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *WMBH* 6: 154–273.
1900. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *WMBH* 7: 33–166.
- 1904a. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *WMBH* 9: 171–301.
- 1904b. Prilog topografiji i povijesti Županjca-Delminiuma. *GZM* 16: 307–365.
1912. *Vier Bronzen* (VII). *WMBH* 12.
- Pausanias.**
1977. *Descriptions of Greece*, vol. 3. Trans. W.H.S. Jones. Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Pašalić, Esad.**
1960. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu.
- Paškvalin, Veljko.**
1968. Dvorišta Ograj u Putovićima kod Zenice – Rimske građevine. *Arheološki pregled* 10: 153–156.
- Petersen, Eugen.**
1880. Die dreigestaltige Hekate. *AEM* 4: 140–174.
- 1881a. Die dreigestaltige Hekate. *AEM* 5: 1–84.
- 1881b. Der Reliefschmuck der Hekate von Hermannstadt. *AEM* 5: 193–202.
- Petres, Éva.**
1975. Angaben zum römerzeitlichen Fortleben der keltischen Plastik in Pannonien. *Alba Regia* 14: 225–234.
- Петровић, Бисенија.**
1997. Накит, у *Античка бронза Сингидунума*, ур. Славица Крунић, 85–117. Београд: Музеј града Београда.
- Петровић Петар.**
1966. Нови votivни натписи из Јужне Србије. *Старинар* (н. с.) 15–16 (1964–1965): 245–250.
1976. Станице Timacum на путу Naissus–Ratiaria и античко насеље код села Равна. *Старинар* (н. с.) 26: 43–56.
1999. *Ниш у античко доба*. Ниш: Просвета.
- Petrović, Petar.**
1975. *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*. Beograd: Arheološki institut.
1968. Trebič kod Sokobanje. *Arheološki pregled* 10: 132–135.
1979. *Naissus – Remesiana – Horreum Margi. Inscriptions de la Mésie Supérieure* IV. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd.
1995. *Timacum Minus et la vallée du Timok. Inscriptions de la Mésie Supérieure* III/2. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd.
- Петровић, Радован.**
2011. *Ropulus Romanus: Античка збирка Завичајног музеја у Јагодини и нове аквизиције – поклон Томице Стефановића*. Књажевац: Завичајни музеј.

Pilipović, Sanja.

2006. La scena di caccia: Motivo di decorazione delle stele funerarie della Moesia Superior. *Starinar* 56: 337–352.

Pinterović, Danica.

1978. *Mursa i njeno područje u antičko doba*. Osijek: Centar za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Picard, Charles.

1922. Les dieux de la colonie de Philippes: Influences mithriques. *Revue de l'histoire des religions* 86: 184–188.

Pick, Behrendt.

1898. *Die antiken Münzen Nord Griechenlands, Band 1: Dacien und Moesien*. Berlin: Druck und Verlag Von Georg Reimer.

Племић, Бојана.

2010. Споменици Хекатиног култа у римским провинцијама на тлу Србије. *Гласник САД* 26: 119–127.

2011a. Прилог проучавању иконографије троглаве Хекате из Музеја у Смедереву. *Смедеревски зборник* 3, 305–313.

2011b. Богиња Дијана као заштитница среброносних рудника на тлу Србије. *Зборник Матице српске за класичне студије* 13, 221–228.

Plečić, Bojana.

2012. Interpretatio Romana of the forest deities in the Central Balkan area. *Glasnik SAD* 28: 47–62.

2013. The marble head of a statuette from Mediana. *Starinar* 63: 121–127.

Pop-Lazić, Stefan.

2002. Nekropole rimskog Singidunuma. *Singidunum* 3: 7–100.

Поповић, Ивана.

1989. *Римске камеје у Народном музеју у Београду*. Београд: Народни музеј.

1995. Почети локалне производње сребрног посуђа у Горњој Мезији, у *Радионици и ковнице сребра*, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду, ур. Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин и Бојана Борић-Брешковић. Београд: Народни музеј, 149–157.

1996. *Римски накит у Народном музеју у Београду: Златан накит*. Београд: Народни музеј.

2008. Dea Dardanica из Медијане и сродни споменици из балканских провинција Царства. *Зборник радова Византија и Ниш VI*: 31–43.

2013. Светиљка са представом Дијане из Губеревца на Космају, у *Акта са стручног скупа Античке светиљке – хронологија, типологија и орнаментика*, ур. Славица Крунић. Београд: Музеј града Београда, 45–52.

Поповић, Ивана, ур.

1994. *Античко сребро у Србији*. Београд: Народни музеј.

Поповић, Ивана, и Бојана Борић-Брешковић.

1994. *Остава из Бара*. Београд: Народни музеј.

Поповић, Ивана, и Бојана Борић-Брешковић, ур.

2013. *Константин Велики и Милански едикт 313: Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*. Београд: Народни музеј у Београду,

Porović, Ivana.

2006. Mermerne skulpture iz carske palate u Sirmijumu. *Starinar* (n. s.) 56: 153–166.

2008a. *Figuralno zidno slikarstvo Sirmijuma. Nastavak pompejanskog ili nastanak panonskog stila fresko dekoracije*. Београд: Arheološki institut.

2008b. Relief decorated handles of ceramic paterae from Sirmium, Singidunum and Viminacium. *Starinar* 58: 119–134.

Popović, Ivana and Bojana Borić-Brešković, eds.

2013. *Constantine the Great and the Edict of Milan in 313: The birth of Christianity in Roman provinces in Serbia*. Belgrade: National museum in Belgrade

Póczy, Klára Sz.

1974. *Aquincum*. Budapest: Corvina.

Praschniker, Camillo, und Arnold Schober.

1919. *Archäologische forschungen in Albanien und Montenegro*. Wien: Akademie der Wissenschaften in Wien.

Radauš-Ribarić, Jelka.

1975. *Narodne nošnje Hrvatske*. Zagreb: Spektar.

Ранков, Јелена.

1980. Ископавања на Караташу. *Берданске свеске* 1: 51–60.

1987. Statio Cataractarum Diana. *Берданске свеске* 4: 5–15.

Reinach, Salomon.

1922. *Répertoire de peintures grecques et romaines*. Paris: Leroux.

Rendić-Miočević, Ante.

1974. Tri brončane statuete Silvana sa područja Delmata. *VAMZ* 8: 29–46.

1981. Mramorna statua Dijane iz Siska. *VAMZ* 14: 73–84.

1982. Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone. *ARR* 8–9: 121–140.

1984. Područje Ridita u ilirskoj kultnoj plastici (s posebnim obzirom na neobjavljene spomenike). *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*. 4–6. novembra 1982, Herceg–Novi, Crna Gora. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 121–123.

1986. Minijaturna brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska. *VAMZ* 19:187–198.

2003. Les traditions autochtones dans les représentations culturelles figurées sur le territoire des Delmates illyriens (Autochthonous traditions in representations of cult figures on the territory of the Delmates). *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum*, ed. P. Noelke. Neue Funde und Forschungen, Akten des VII Internationalen Colloquiums uber Probleme des provinziäl-römischen Kunstshaffens, Mai 2–6. 2001, Köln, Deutschland. Mainz am Rhein: 407–419.

2006. Uz jedan neobjavljeni prikaz Dijane iz cetinskog kraja. *VAPD* 99: 133–143.

2007. Ulomci reljefa s prikazom Silvana i Dijane s lokaliteta Trščenica u splitskome polju. *VAPD* 100: 13–30.

Rendić-Miočević, Ante, i Marina Šegvić.

1998. Religions and Cults in South Pannonian Regions, in *Religions and Cults in Pannonia*, Catalog of Exhibition at Székesfehérvár, Csók István Gallery, 15th May – 30th September 1996, ed. Fitz Jenó. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 7–16.

Rendić-Miočević, Ante, i Ivo Pedišić.

2005. Nouveaux témoignages épigraphiques du cult de Sylvain a Rider. *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević*. Ur. Mirjana Sanader. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, 6–8. IX. 2003, Zagreb, Hrvatska. Zagreb: Filozofski fakultet i Arheološki muzej, 389–398.

Rendić-Miočević, Duje.

1952. Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji. *VAHD* 53 (1950–1951): 25–57.

1955. Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Delmata. *GZM* 10: 5–40.

1962. Princeps Municipi Riditarum – Uz novi epigrafski nalaz u Danilu. *ARR* 2: 315–334.

1967. Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina. *ARR* 4/5: 339–356.

1972. Le Municipium Riditarum en Dalmatie. Son Patrimoine Epigraphique et l'Onomastique Illyrienne. *Studia Albanica* 2: 229–234.

- 1974a. Dissertationes Reditinae. Uz jedan neobjavljeni natpis iz Danila. *ARR* 7: 321–346.
- 1974b. Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu. *VAMZ* 6–7 (3. ser): 253–265.
1980. Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove „Panonsko-iliričke“ kultne zajednice. *VAMZ* 12/13: 105–123.
- 1990a. *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije: povijest, arheologija, umjetnost, numizmatika, onomastika*. Split: Književni krug.
- 1990b. „Illyrico-Pannonica“ kao tema legendi u rimskoj numografiji. *VAMZ* 23 (3 ser.): 75–96.
- Ridgway, Brunilde Sismondo.**
2001. *Hellenistic sculpture, vol. I: The styles of ca. 331–200 B.C.* Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Ризнић, Михаило Ст.**
1888. Старински остаци у срезу звишком (окр. Пожаревачком). *Старинар Српског археолошког друштва* 5: 31–39.
- Roman, Luke, and Monica Roman.**
2010. *Encyclopedia of Greek and Roman Mythology*. New York: Facts on File, Inc.
- Rose, Herbert Jennings.**
1965. *A Handbook of Greek Mythology*. London: Methuen.
- Rostovtzeff, Mihail.**
1957. *The social and economic history of the Roman empire*. Oxford: University Press.
2004. *Историја старог света: Грчка, Рим*. Београд: Фамилет, Логос арт и Светионик.
- Roscher, Wilhelm Heinrich.**
1993. *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Hildsheim–Zürich – New York: Georg Olus Verlag.
- Ružić, Mira.**
2006. *Kulna bronzana plastika u rimskim provincijama severnog Balkana*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Savić, Vesna.**
1997. *Rimske bronzane figurine sa teritorije Srbije*. Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Sanader, Mirjana.**
1996. Novi aspekt kulta božice Terra Mater. *Opuscula archaeologica* 20: 119–130.
1999. *Rasprave o rimskim kultovima*. Zagreb: Mala knjižnica Matice hrvatske.
- Sarian, Haiganuch.**
1992. Hekate – Addenda, in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* VI/1–2, ed. Lilly Kahil. Zürich – München: Artemis Verlag, 985–1018, 654–673.
- Sergejevski, Dimitrije.**
1928. Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika. *GZM* 40: 79–82.
1929. Dijana i Silvan. Tri rimska reljefa iz Livna i Glamoča. *GZM* 41/2: 95–101.
1930. Epigrafski i arheološki nalasci. *GZM* 42: 157–168.
1942. Putne bilješke iz Glamoča. *GZM* 54: 113–176.
1965. Iz problematike ilirske umjetnosti. *Godišnjak CBI*, knjiga III: 119–140.
- Séchan, Louis, et Pierre Lévêque.**
1966. *Les Grandes Divinités de la Grèce*. Paris: De Boccard.
- Simić, Vasilije, i Miloje R. Vasić.**
1977. Le monnaie des mines romaines de l’Illyrie. *Revue numismatique* 19: 48–61.
- Simon, Erika, und Gerhard Bauchhenss.**
1992. Artemis/Diana, in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* II/1, ed. Lilly Kahil. Zürich – München: Artemis Verlag, 792–855.

Smith, R. R. R.

1995. *Hellenistic Sculpture: A Handbook*. London: Thames and Hudson.

Соколовска, Викторија.

1987. Античка скулптура во СР Македонија. Скопје: Музеј на Македонија.

Srejšović, Dragoslav.

1966. Rezultati arheoloških istraživanja na području antičke Dokleje. VIII Kongres arheologa Jugoslavije, Herceg Novi 1966. *Materijali* 4: 69–76.

Срејовић, Драгослав, и Александрина Цермановић-Кузмановић.

1987. *Римска скулптура у Србији*. Београд: Српска академија наука и уметности.

1989. *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Srkulj, Stjepan.

1937. *Hrvatska povijest u devetnaest karata*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.

Stewart, Andrew.

1978. Lysippan Studies 2. Agias and Oilpurer. *AJA* 82.3: 301–313.

1990. *Greek Sculpture I*. New Haven – London: Yale University Press.

Stinton, T. C. W.

1976. Iphigeneia and the Bears of Brauron. *The Classical Quarterly (Cambridge University Press)* 26 (1): 11–13.

Stipčević, Aleksandar.

1989. *Илири – повјест, живот, култура*. Zagreb: Školska knjiga.

Sticcoti, Piero.

1913. *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung 6.

Стојић, Милорад.

1980. *Старе културе и народи на тлу средњег Поморавља*. Светозарево: Завичајни музеј.

1995. Неколико предмета фигуралне уметности у сребру у басену Велике Мораве. *Радионице и ковнице сребра*, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду, ур. Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин и Бојана Борић-Брешковић. Београд: Народни музеј, 77–82.

Stoyanov, Totko.

1984. Les reliefs votifs d'Artémis (Diane) – Cavalière de Mésie et de Thrace pendant l'époque romaine. *Archeologija Sofija* 26 (no. 2–3): 31–45.

Strelan, Rick.

1996. *Paul, Artemis and the Jews in Ephesus*. Berlin: Walter de Gruyter.

Schejbal, Berislav.

2003. Nova razmatranja o *Aquae Balissae* i narodu Jaza. *Opuscula archaeologica* 27: 393–416.

Schneider, Robert.

1885. Über die bildlichen Denkmäler Dalmatiens. Bericht über eine Reise in Dalmatien I. *AEM* 9: 31–84.

Schönauer, Srđana.

2001. Odjeća i obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima Arheološkog muzeja u Splitu. *VAHD* 93: 223–516.

Tadin, Ljiljana.

1979. *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*. Београд: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Тасић, Никола, ур.

1998. *Археолошко благо Косова и Метохије – од неолита до раног средњег века.* Каталог изложбе. Београд: Српска академија наука и уметности и Музеј у Приштини.

Thomas, Edit.

1970. *Über Pannoniën. – Pannoniáról. Veszprém.*

Томовић, Миодраг.

1990. Прилог проучавању камених вотивних икона са територије Виминацијума. *Viminacium 4–5 (1989–1990): 89–130.*

1991. О неким аспектима представа Артемиде-Дијане и Бендиде у Горњој Мезији и Тракији. *Гласник САД 7: 17–28.*

Tomović, Miodrag.

1992. *Roman sculpture in Upper Moesia.* Beograd: Arheološki institut.

Томовић, Миодраг, и Љиљана Марковић-Николић.

2001. Мермерне скулптуре из збирке Милана Стојимировића Јовановића у Народном музеју у Смедереву. *Vestigatio Vetustatis – Александрини Цермановић-Кузмановић од пријатеља, сарадника и ученика*, ур. Мирослав Лазић. Београд: Центар за археолошка истраживања, Филозофски факултет, 455–493.

Tsontchev, Dimitre.

1934. Le nouveau sanctuaire d'Artémis près de Tenta-Mekisch. *ИИИ 8: 92–100.*

1957. La culte d'Hécate à Philippopolis. *Latomus (Bruxelles) 26: 470–473.*

Turcan, Robert.

2001. *The Gods of Ancient Rome.* New York: Routledge.

Theoi Project, Artemis.

2000–2007. *Theoi Project, Artemis.* Information on Artemis from original Greek and Roman sources, images from classical art. <http://www.theoi.com/Olympios/Artemis.html>.

Farnell, Lewis Richard.

1977. *The Cults of The Greek States*, vol. 2. New York: Caratsaz Brothers.

Ferguson, John.

1974. *The Religion of the Roman Empire.* London: Thames & Hudson.

Ferjančić, Snežana.

1995. New epigraphic find near Čačak. *Balkanica 26: 175–194.*

Ферјанчић, Снежана, Гордана Јеремић и Александра Драгојић.

2008. *Римски епиграфски споменици Чачка и околине.* Чачак: Народни музеј Чачак.

Ferri, Naser.

2003. Štovanje lokalnih božanstava od strane pripadnika rimske vojske na tlu Dardanije. *Opuscula archaeologica 27: 451–453.*

Feher, Bela.

2010. Diana's cave sanctuary in Csákvár (county Fejér). *Acta Archaeologica 61: 185–206.* doi:10.1556/AArch.61.2010.1.6.

Фидановски, Слободан.

1996. Керамички калуп са Улпијане. *ЗНМБ 16–1: 183–186.*

Fitz, Jenő.

1998. Religions And Cults in Pannonia. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.

Frejzer, Džejms Džordž.

2003. *Zlatna grana: proučavanje magije i religije.* Beograd: Ivanišević.

Futrell, Alison.

2006. *The Roman Games: A Sourcebook.* Oxford: Oxford University Press.

Hänninen, Marja-Leena.

2000. Traces of women's devotion in the sanctuary of Diana at Nemi, in *Nemi – status quo. Recent research at Nemi and the sanctuary of Diana*, Acts of a seminar by Soprintendenza Archeologica per il Lazio. Rome: Accademia di Danimarca et al., 45–50.

Hansen, Tobias Fisher, and Birte Poulsen eds.

2009. From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast. *12 Acta Hyperborea*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen.

Hodder, Ian.

1987. The contextual analysis of symbolic meanings, in *The Archaeology of Contextual Meaning*, ed. Ian Hodder. Cambridge: Cambridge University Press, 1–10.

Hunger, Herbert.

1953. *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Wien: Verlag Brüder Hollinek.

Çabej, Eqrem.

1941. Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan. *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa* 5: 229–241.

Cambi, Nenad.

- 1980a. Naknadna razmišljanja o dva staklena privjeska u Arheološkom muzeju u Splitu. *Fiskovićev zbornik, PPUD* 21: 91–95.
- 1980b. Skulptura Ekvuma i Tilurija. *VHAD* 12/2: 22–24.
1985. Antička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. *Kačić* 17: 415–433.
1986. Antički kameni spomenici iz Proložca. *Proložac* 5/1 (11): 10–13.
- 2002a. *Antika – Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- 2002b. Glava božice iz Isse (Vis, otok Vis), u *Grčki utjecaji na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu, Hrvatska. Ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače i Branko Kirigin. Split: Književni krug, 303–310.
- 2002c. Bilješke uz reljef Epone iz Koprna. *VAMZ* 35 (ser. 3): 205–214.
2003. Bilješke o ikonografiji rimske paradne knemide iz Slavenskog broda. *Opuscula archaeologica* 27: 489–497.
2005. *Kiparstvo rimske Dalmacije*. Split: Književni krug.
2007. Antička spolia na Luću. Spomenici ugrađeni u kuće Splita (V). *ARR* 15: 15–39.
2008. Bilješke o skulpturalnoj baštini, in *Pax et bonum. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, ur. Miroslava Topić. Sinj: Ogranak Matice hrvatske, 73–89.

Campbel, Leroy.

1954. Typology of Mithraic Tauroctones. *Berytus* 11: 1–60.

Callimachus.

2000. *Hymns and Epigrams, Lycophron, Aratus*. Trans. G. R. Mair. Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Цермановић-Кузмановић, Александрина.

1963. Једна камеја из Ђуприје. *ЗФФ* 7/1: 119–125.

Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina, i Dragoslav Srejić.

1992. *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*. Beograd: Savremena administracija.

Cook, Stanley, Frank Adcock and Charlesworth Martin, eds.

1954. *The Cambridge Ancient History XI*. Cambridge: University Press.

Crawford, Michael H.

1974. *Roman Republican Coinage I–II*. Cambridge: Cambridge University Press.

Црнобрња, Адам.

2006. *Култна намена римских жижака у Горњој Мезији*. Београд: Центар за археолошка истраживања, Филозофски факултет и Музеј града Београда.

Cumont, Franz.

1899. *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra I*. Bruxelles: Lamertin.

Charbonneaux, Jean.

1963. *La Sculpture grecque et romaine au Musée du Louvre*. Paris: Musée du Louvre.

Chevalier, Jean, et Alain Gheerbrant.

2003. *Rječnik simbola*. Banja Luka: Romanov.

Шарановић-Светек, Весна.

1978. Изузетна римска амајлија из Петровца код Вуковара. *PBM* 23–24: 21–27.

Шафарик, Јанко.

1941–48. Додатак. Извештај Др. Јанка Шафарика из године 1865. о његовом археолошком путовању. *Споменик СКА* 98: 264–265.

Šašel, Anna, i Jaro Šašel.

1963. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. *Situla* 5: 1–174.

1978. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. *Situla* 19: 5–213.

Škegro, Ante.

1995. Rimski rudnički novac. *Opuscula archaeologica* 18: 173–180.

1997. Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae. *Opuscula archaeologica* 21: 85–116.

1998. Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije. *Opuscula archaeologica* 22: 89–117.

2000. Duvanjski prostor u antici. *Duvanjski zbornik*, ur. Jure Krišto. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Duvanjski kraj kroz povijest“, 6–7. srpnja 2000, Tomislavgrad, Hrvatska. Zagreb – Tomislavgrad: Hrvatski institut za povijest – Naša ognjišta, 79–113.

2005. Rimski spomenici iz Tomislavgrada, *VAMZ* (3. ser.) 38: 55–61.

Yves, Bonnefoy, ed.

1994. *Dictionnaire des mythologies et des sociétés traditionnelles et du monde antique*. II édition. Paris: Flammarion.

Wiedemann, Thomas.

1995. *Emperors and Gladiators*. London – New York: Routledge.

Wiliam, Berg.

1974. Hecate: Greek or Anatolian? *Numen: International Review for the History of Religions* no. 21.2: 128–140.

ИНДЕКС

Археолошки локалитети/географски појмови

Ad Dianam 27

Андаутонија (*Andautonia*) 65

Аквинкум (*Aquincum*) 34, 40, 41, 65, 66, 69, 118

Арг 25, 76

Атина 15, 76

Балкан (западни и централни) 7, 8, 10, 21, 47, 57, 60, 65, 69, 76

Баре (Пожаревац) 23, 35, 54, 66, 118

Београд (Сингидунум, *Singidunum*) 35, 38, 39, 65–66, 83, 115, 117–121, 123, 126

Bigeste 54

Блажуј 103

Босна 8, 10, 28, 58, 71

Бусија (Гламоч) 59, 89, 105

Balatonfőkajár (Sólára) 40, 93

Via Egnatia 27, 114

Винковци (Цибале, *Colonia Aurelia Cibalae*) 32, 83

Виминацијум (*Viminacium*) 28, 31–32, 34–36, 39–41, 47, 50, 56–57, 65–66, 69, 71, 82, 85–86, 94–95, 115, 118–119, 121

Вис (*Issa*) 13, 21–22, 25, 40, 75–78

Врба (Гламочко поље) 89

Гламоч 28, 33, 40–41, 59, 87–89, 105

Градина (Јелица код Чачка) 99–101

Градиште (Рготина) 124

Градско поље (Ниш) 23, 75

Горњи Кољани 110

Горња Мезија (*Moesia Superior*) 8, 10, 75–76, 80–83, 85–86, 94–99, 115–121, 123–126

Горња Цетина 40–41, 58, 109–110

Градина (Вис) 112

Губеревац 115, 120

Далмација (*Dalmatia*) 7–10, 21–22, 26–27, 29–30, 32–33, 37, 39–40, 46–47, 49, 55, 57–58, 63, 69–70, 72, 75–78, 80–82, 84, 86–92, 95, 99–113, 120, 123, 125

Дарданија 8, 67

Данило Бирње 108

Данило Горње 108, 125

Димитровград 37, 124

Доњи Бранетићи 67, 116

Доња Панонија (*Pannonia Inferior*) 8–10, 21, 26, 29, 31–32, 34, 39–40, 46–47, 50, 64, 69–72, 79, 81, 83, 85, 93, 114–116

Дувно 40, 87, 103–104

Дунав 8, 26, 52

Дунајварош 85

Драгнић (Гламочко поље) 89

Дукља (Доклеја, *Doclea*) 27, 40–41, 69, 113

Ђоринац (Стојник) 36, 96

Ђулево 37, 124

Еквум (*Colonia Claudia Aequum*) 28, 31, 40–41, 63–64, 69, 80–81, 91, 106, 123, 125

Зеница 33, 40, 58–59, 86

Илирија (Илирик) 27, 52, 55, 114

Илок 34, 40

Интерциса (*Intercisa*) 32, 40–41, 56, 69, 85

Јагодина 38, 65, 76

Јадранско море 8

Калиште (Костолац) 50, 95

Кампор (Раб) 82

Караула (Дувно) 59, 87, 103–104

Карлобаг 35, 57, 120

Караташ (*Diana*) 26

Катланово 28, 40, 47, 99

Катуни (Данило Горње) 55, 108

Кладово 26

Кокани (Сичани) 110

Korkyra Melaina 21

Космај 35–36, 40–41, 47, 70, 96, 120–122

Костолац 81–82, 85–86, 94–95, 115, 118–119, 121

Котлуша 49, 109

Кучајна 86

Ливно 40, 90

Лом 40, 99

Лошињ 21, 25

Љубушки 105

Македонија 8–9, 21, 24–25, 27, 37, 55, 81–82, 114

Мегара 18

Медијана 30–31, 40, 53, 67, 80, 82 Михајловград 47, 99

Мостин 107

Нарона 34, 40, 47, 54, 113

Ниш (Наис) 23–24, 40, 75–76, 80, 82, 96–97, 124

Нове (*Novae*) 54

Норик (*Noricum*) 8, 50, 107, 116, 118–119, 125

Обуда 93

Окладе (Цавтат) 113

Опачићи (Гламоч) 33, 59–60, 62, 88

Осмаково 24–25, 56, 76

Пањи (Горњи Бителић) 91

Пек 86

Петровци (Вуковар) 35, 114

Пећине (Костолац) 86

Пинкум 47, 70

Пловдив 37, 124

Подстрана (*Pituntium*) 32, 84

подунавски(е) 8, 52

Подујево 34, 40, 98

Проложац (Имотски) 33, 40, 49, 54, 58, 106

Промона (Тепљух) 40, 111

Pusztavám 40, 81

Путовићи (Зеница) 33, 86

Путинци (Рума) 23, 27, 30, 36, 48, 52, 67, 79

Равна (*Timacum Minus*) 28, 34, 39–41, 50, 64, 69, 96–98

Ридер 40–41, 49–50, 54–55, 69, 108, 125

Рудник 35, 47, 116

Сасе 102

Сењ (Сенија, *Senia*) 34, 40, 48, 112–113 Сисак 64

Славонски Брод (*Marsunia*) 35, 55, 115

Скелани 103

Скупи (*Scupi*) 39

Солин 112

Сребреница (Домавија, *Domavia*) 40–41, 47, 50, 70, 102–103

Сремска Митровица (Сирмијум, *Sirmium*) 30, 35, 40–41, 53, 60, 79, 116
 Сплит (Салона, *Salona*) 21, 23, 25, 27, 31–33, 39–41, 53–54, 58, 60, 64, 69–71, 77, 84, 91–92, 106–108, 111–112
Statio cataractarum 26
 Стоби 24, 81–82
 Сухача (Ливно) 61, 90
Tabula Peutingeriana 27
 Талеж (Требинье) 32, 84
 Тенча Мекиш 37, 124
 Тесалија 22, 25
 Тилуриј (*Tilurium*) 53, 80
 Тракија 21, 24, 37–39, 48, 50, 124
 Трогир (*Tragurium*) 21
 Тршћеница (Сплитско поље) 34, 92
 Улпијана (*Ulpiana*) 23, 38, 126
 Фејер 40
 Фер 21–22, 25, 76
 Халапић (Гламоц) 59, 87
 Хвар (*Pharos*) 21–22, 25, 77–78
 Хераклеја 24
 Хумачка Главница (Бихаћ) 40, 105
Candavia 27
Csákvár (Fejér) 29
 Црес 21, 25
 Ћуприја (*Horreum Margi*) 76
 Чадиње (Коловат) 47, 50, 70, 102
 Чаир (Костолац) 82, 95
 Чачак 28, 40–41, 47, 70, 99–101
 Читлук (*Colonia Claudia Aequum*) 30, 38, 40, 48–50, 61, 63–64, 80–81, 91, 106–107, 123, 125
 Шчитарјево 65

Божанства, епитети и иконографски појмови

адоранткиње 33, 60, 88–89
 Актеон 17, 35, 56–57, 72, 85, 94, 120
 амор 56, 85
 амфитеатар 65, 118
 Аполон 11, 17–18, 21, 28, 30, 34, 46–48, 53, 72, 79, 95, 99
 - Белведере 18
argentaria 47, 70
 Артемиј 11
 Артемида 7–9, 11–25, 31, 35–37, 39, 46, 48, 51–53, 55–58, 63, 65–67, 70, 75–82, 117, 124, 126
 - Агротера (Ἀγρότερη) 18, 25–26, 31, 46, 51–52, 54, 71
 - Брауронија 18, 31
 - Дрезденска 18
 - Елејтија 76
 - Ефеска 13–14, 19, 26
 - исејска 22
 - *Karyatis* 12
 - *Korythalia* 12
 - Куротропос 15
 - *Khryselakatos* 16
 - Лафрија 12
 - Лохија (Λόχιος) 12, 15, 26, 76
 - *Lugodesma* 12
 - Никандрина 16

- Ортија 16
 - тауридска 15
 - Ферска 21–22, 25, 76

Атена Ника 36

аутохтон(о, а) 7, 9–11, 13, 15–17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47–51, 53, 55, 57–62, 65–67, 69, 71–72

бакље 11, 16–17, 19, 22–23, 25, 30, 37–38, 48, 63–64, 70, 75, 77–78, 81, 119, 123–124, 127

Бендида 12, 23–25, 66, 72, 118, 175

***Biviae* 39**

Бич 65, 119

venatio 34, 65

venatores 65, 71, 153

вексилум 36, 121

Велика мајка 12, 126

Венера 30–31, 47, 53, 79–80, 82, 114, 118

- Капитолина 30, 80

- са делфином 30, 80

Венерина огрлица 30

Вепар 17, 35

Видас (*Vidasus*) 48

Викторија 119

virtus 7, 49, 70, 154

гладијатори 65–66, 71, 162

гран(чиц)а 15, 60, 72, 88–89, 116–120, 126

- бјелогорица 60, 88

- црногорица 60, 88

***Dea Dardanica* 24**

Деметра 67, 77, 119

дијадема 18–19, 22, 61, 64, 75, 91

Дијана

- амазонка 36

- арицијска 15, 47

- *Augusta* 7, 34, 46, 66, 71, 98, 102, 114, 154

- *Augusta Sacra* 34, 102

- Версајска 18, 22, 25, 51

- *Dea virago Delia* 34, 102

- *elafebole* 19, 33, 54

- италска 9, 11, 13–15, 22, 28, 35–36, 47,

49–50, 57–58, 69–70, 72, 97, 100, 102

- из Габија 18

- која се купа/при купању 35, 51, 56–57,

72, 85, 94, 114, 120

- *Lauci (Laux)* 35, 113

- лунарна 8, 19, 63–64, 70

- Луцифера (*Lucifera*) 30–31, 48, 63, 70, 81

- *Lucini* 63

- *Massalia* 67, 117

- *Nemorensis* 13, 15, 34, 47, 94, 159

- *Phosphoros* 30, 63, 81

- светлосна 63

- *Silvestris* 48, 60, 71, 154

- у лову 17–19, 24, 30–33, 46, 51, 53, 58,

61, 66, 70, 79–84, 86–87, 89, 91–93, 96,

103, 106, 108, 115, 117

- *Тифатина* 15

- *Candaviensis* 27, 34, 114

- *Conservatrix* 34, 47

Ἐκότη 12

embades 80, 83

- емблема** 23, 35, 66, 118
епихорски 7, 48, 57–59, 61–62, 71–72
Епона 35, 67
Зевс 11
зец 35–36, 38, 66–67, 117, 121, 126
ијатрички 15, 28, 47, 66, 72, 99
империјални 7, 30, 46, 49, 52, 70
interpretatio graeca 48
interpretatio romana 7, 16, 19, 33, 47, 59, 66, 72, 118, 151, 155, 171
итифаличан 59
јарац 58, 67, 105, 117
јелен 11, 13, 17–19, 24, 33, 35, 51–52, 54–56, 64, 67, 76, 86, 92–93, 96, 108, 116–116, 119, 122
Јана 13
Јанус 13
Јунона 13
Јупитер 13
калатос 38, 122–123, 126
капа 59, 64, 80
kerukeion 108
Кибела 13, 35, 126
клас 67
кнемида 55, 115–116
коњ 22, 25, 50, 67, 76, 93, 100, 117, 189
копље 16, 23, 36, 61, 78
кошута 17, 19, 23, 35, 52, 67, 77, 87, 89–90, 92, 96, 103, 108, 117, 119–120
крављи рогови 64
крила 16, 55, 108
кробилос (*krobylos*) 19, 22, 27, 30–31, 51, 53, 59, 61, 63–64, 77–78, 80–82, 86, 91
крчаг 57, 114, 120
Лето 11–12
лук 11, 16–19, 23, 27, 30, 32, 38, 40, 46, 48–52, 55–57, 61, 63–64, 80–81, 83–86, 88–91, 93, 103, 105–109, 115–116, 120, 123, 125
Луна 8, 19, 38, 55, 63–64, 70, 116, 118–119, 193–194
Magna Mater 12
марама 59–60, 67, 88–91
Марс 47, 116
мач 65, 119
медвед 13, 17
Меркур 33, 50, 54, 108–109
Митра 54–55
melissae 13
melonen 57–59, 61, 64, 83–84, 86, 92
месец/месечев срп 8, 12–13, 19, 29–30, 35, 48, 58, 61, 63–65, 70–71, 81, 96, 116, 118–119, 126
modius 67, 117
Немеза 34–35, 65–66, 71, 93, 119
Nike bouthutousa 55
Нимфе 11–12, 17, 22, 33, 57, 61–62, 64, 71, 77, 88, 90–91, 94–95, 98, 107
ношња 32, 48, 60–62, 72, 88, 90, 105, 107
огртач 16, 18–19, 51, 54, 59, 61, 82–84, 88, 90, 92, 103, 108, 116, 118
олтар 31–32, 37, 67, 100, 119, 124
officina 106
Пан 11, 46, 58–59, 71
 - аркадски 33, 48, 71, 90
пас 17–19, 23, 31, 37–38, 51–52, 54, 59–60, 63–66, 71, 75, 78–79, 81–84, 86, 92, 96, 103, 106–108, 117
патера 23, 34–35, 64–65, 67, 70, 75, 106, 116–119
педум (*pedum*) 58–59, 87–88, 90, 92, 105
пеплос 16, 23, 64, 75
Персефона 22, 37
персонификација 29, 36, 57, 67
pietas 7
плашт 54, 61, 63, 81, 106, 108
плен 17–19, 30–33, 52–54, 80, 84, 106, 192
плетенице 57–59, 114–115
пораменица 59, 61
potestas moriendi 48
Πότνια θηρών 11
приглавци 62
пчела 13
раскршће 8, 12, 37–39, 49, 64, 70, 125
Rex Nemorensis 15
Селена 12–13, 19, 63–64
секира 67, 117
сигнум 35, 66–67, 117
Силван 28–29, 32–34, 46–48, 50, 52, 54, 57–62, 64–65, 71–72, 86–92, 95, 98, 105, 107–109, 116, 118–119, 161, 165
Silvestris 48, 60, 71, 154
сиринга 58–59, 88, 90, 105, 107
сребро 7, 23, 33, 35–36, 38, 40–41, 47, 50, 65–67, 70, 72, 78, 86, 88, 96, 101–102, 116, 118, 125–126, 164, 166, 171, 174
срна 19, 24, 76
sub divo 28, 72, 152, 155
Тана (*Thana*) 48, 58, 186
тауроктонија 54–55
Terra Mater 67
терлуци 62, 92
Тихе 35
тоболац 11, 17–19, 27, 31–32, 35, 51–52, 54, 56, 59, 61, 66–67, 81–86, 88, 90–91, 93, 103, 106, 115, 118, 120, 191
Trivia 8, 38–39, 49, 70, 123, 125, 153
triadites 38
трозубац 65
тројна 36–38, 63, 65, 122–126
убрус 56, 85, 120
Фаун 46
felix 36, 102
Фелицитас 36
Фортуна 36, 119
фригијска капа 64
Хад 12, 25, 48
Хеката 8–10, 12–13, 16, 19, 22, 25, 30, 36–39, 48–49, 59–60, 63–65, 70, 81, 122–127, 169, 171
 - Επιτυρῖδια 37
 - μονοπρόσωπος 16, 36
 - τριμόρφος 37
 - trimorfis 124
Херакле 24, 55
Хигија 24
хипостаза 8, 21, 25, 38, 40, 60, 126
хитон 16–19, 23, 36–37, 51, 54, 59, 61, 64–65, 67, 75, 78, 81–84, 86–93, 103, 106, 108, 117, 120–121, 124, 126
химатион 17, 23, 93, 106, 108

хтонски(а) 12, 25, 48, 56, 60
caligae 19, 83–84
carnyx 67
corona muralis 65, 67, 117, 119
crustulum 65, 71, 119, 153, 162
шишарка 26, 35, 99
шкољка 56, 85
Quadriviae 39

ИЛУСТРАЦИЈЕ



Слика 1
Цртеж Артемидине статуе из светилишта на Делосу



Слика 2
Артемиде, господарица звери. Деталј атичког црнофигуралног кратера, 570–560. год. п.н.е., Национални археолошки музеј, Фиренца



Слика 3
Артемида Ортија. Вотивна плоча
од слоноваче, архајски период,
Национални музеј археологије, Атина



Слика 4
Артемида у борби. Детаљ атичке
црвенофигуралне амфоре, 400–390.
год. п.н.е., Лувр, Париз



Слика 5

Артемидине кочије. Деталј атичког црвенофигуралног кратера, 460–440. год. п.н.е, Лувр, Париз



Слика 6

Аполон и Артемида убијају Ниобидину децу. Деталј атичког црвенофигуралног кратера, 475–425. год. п.н.е., Лувр, Париз



Слика 7

Артемида кажњава Актеона.
Детаљ атичког црвенофигуралног
кратера, око 470. год. п.н.е., Музеј
лепих уметности, Масачусетс,
Бостон



Слика 8

Актеон изненађује Дијану при купању. Мозаик из
Тине, III век, Музеј Бардо, Тунис



Слика 9

Артемида са малим коњем. Римска копија према грчком оригиналу класичне епохе, Вила Албани, Рим



Слика 10

Дијана из Габвија. Римска копија према Праксителовој Артемиди Брауронији, I век, Лувр, Париз



Слика 11

Дрезденска Дијана. Римска копија према Праксителовој статуи из Мегаре, Капитолински музеј, Рим



Слика 12

Версајска Дијана. Римска копија према Леохаровом оригиналу, I–II век, Лувр, Париз



Слика 13

Дијана вади стрелу из тобољца. Римска копија грчке статуе, царски период, Алтес музеј, Берлин



Слика 14

Дијана вади стрелу из тобољца, окружена животињама. Бронзана статуета, I век, Пол Гети музеј, Малибу



Слика 15
Артемида. Статуа из хеленистичке епохе,
Пергамонски музеј, Берлин



Слика 16
Артемида нишани плен. Гема од карнеола и
аметиста, I–II век, Музеј новца, Берлин



Слика 17
Дијана-Луна. Ватикански музеј, Рим



Слика 18
*Дијана-Луна. Римска копија према
хеленистичком оригиналу, царски период,
Капитолински музеј, Рим*

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

Слика 1. Према Roscher 1993, 598.

Слика 2, 4–8, 10–13, 15, 17–18. Theoi Project. Artemis 2000–2007.

Слика 3. Wikipedia, the free encyclopedia.

http://en.wikipedia.org/wiki/File:НАМА_Art%C3%A9mis_Orthia.jpg

Слика 9. према Kahil 1992b, p. 454, no. 124.

Слика 14. према Kahil 1992b, p. 602, no. 82.

Слика 16. према Kahil 1992b, p. 614, no. 258.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

255(497)
94(37)

ПЛЕМИЋ, Бојана, 1980–

Дијана, римска и аутохтона богиња : Дијанин култ у провинцијама
централног и западног Балкана / Бојана Племић. - Београд : Археолошки
институт = Belgrade : Institute of Archaeology, 2017 (Ниш : Галаксија). -
194 str. : илустр. ; 30 cm. - (Posebna izdanja / Arheološki institut,
Beograd = Monographs / Insitute of Archaeology, Belgrade ; br. 63)

На спор. насл. стр.: Roman and Autochthonous Goddess : Diana's Cult in
the Provinces of Western and Central Balkans. - Tiraž 100. - Скраћенице:
стр. 158. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary: Roman
and Autochthonous Goddess : Diana's Cult in the Provinces of Western and
Central Balkans. - Bibliografija: str. 159-177. - Регистар.

ISBN 978-86-6439-012-5

1. Stv. nasl. na urog. nasl. str.

а) Римљани - Религија - Балканске државе б) Митологија - Римска држава
COBISS.SR-ID 234556172